अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।

आचाररत्ननामधेयोऽस्त्ययंब्राह्माचारप्रतिपादकोऽभिनवआह्निकप्रमाणनिबंधः। अत्रारुणोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहःकर्तव्यानां ब्राह्मणकर्तृकाचाराणांतत्तद्विधिनिषेधानामकरणप्रत्यवायानांचयथावद्विचारःप्रमाणैर्निर्णीतोस्ति । तत्रकोनामायंब्राह्माचारःकिंचब्राह्मणलक्षण-मितिसंभवतिजिज्ञासेतितदत्रकिंचिदुल्लिख्यते—**आचारः**प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमिति, अपिच—विद्वेष-रागरहिताअनुतिष्ठतियंद्विजाः। विद्वांसस्तंसदाचारंधर्ममूलंविदुर्बुधाः। इत्याचारलक्षणम् । **ब्राह्मणश्चा**ऽदृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्म वेदं, परब्रह्मवा वेत्त्यधीतेवेतिब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिः । **लक्षणंच**—विशुद्धमातापितृजन्यत्वंब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वंनामषट्कर्माधिकारव-त्त्वम् । तथा—जात्याकुलेनवृत्तेनस्वाध्यायेनश्रुतेनच । एभिर्युक्तोहियस्तिष्ठेन्नित्यंसद्विजउच्यते । इति । **वसिष्ठोपि**—योगस्तपोदमोदानंसत्यं शौचंदयाश्रुतम् । विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । **ब्राह्मणगुणप्रयुक्तंफलंतु**—सर्वत्रदाता.श्रुतपूर्णकर्णाजितेंद्रियाःप्रा-णिवधान्निवृत्ताः । प्रतिग्रहेसंकुचिताग्रहस्तास्तेब्राह्मणास्तारयितुंसमर्थाः—। इति । एवंगुणविशिष्टत्वमीप्सिततममस्तिलोकानाम् । तदेवचेह ब्रह्मवर्चसतेजोर्पकत्वेनात्यन्तनिश्रेयसकरंभवतिस्वःपदास्पदंचामुत्र । तदिदंयथावद्ब्राह्माचारावगमपूर्वकाचरणमृतेनसुलभं सदाचारोप्याह्निकप्र-माणनिबंधैकवेद्यइत्यन्योन्यसंबद्धत्वादत्यंतावश्यकीतज्ज्ञानापेक्षा । आचाराशसकाविद्यन्तेयद्यपिभूयिष्ठाआह्निकग्रंथास्तथापिनैकेनपुंसानेकेषां-संग्रहालोचनपरस्परविसंवादमार्जनादिशक्यमिति श्रीमद्वाराणसीक्षेत्रमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेणलक्ष्मणभट्टविदुषाखिलाह्निक-

निर्णायकप्रमाणसमुच्चयात्मकोयंग्रंथोव्यरचि । सोयंभूयसायासेनसंपाद्ययथामतिसंशोध्यानंक्यचप्रकाशितोस्माभिरधुना । अस्यादर्शपुस्तकेष्वेकं गोमांतकांतर्गतमाशेलग्रामवासिभिः वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्रिधूपकरैर्दत्तमाद्यंतेषद्भागरहितमंतरांतरात्रुटियुङ्नातिशुद्धंच । द्वितीयंश्रीकाशीक्षेत्रवासिभिः वे. शा. सं. बाबुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याख्ययाप्रसिद्धैर्दत्तंपांक्तंनातिशुद्धंचेत्युभाभ्यांप्रतिस्थलंपरस्परविसदृशाभ्यामप्यस्मत्पुस्तकंसंवाद्ययथाकथंचित्संस्कृत्यप्रकाशितमिमंग्रंथंनिसर्गदयालवोविद्वांसोत्रत्यानि शोधनावसरेमानुषगेमुषीसुलभानिस्खलितानिपरिशोध्यानेनाभिनवग्रंथरत्नेनस्वीयस्वीयभारतीकोशोदवसितानिमंडयंत्वित्याशास्ते—

विद्वदेकांतवशंवदःपणशीकरोवासुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरुषायनमः ॥ **मंगलाचरणम्** । सिंदूरारुणगंडदेवंविघ्नौघतिमिरमार्तंडम् । नृत्यन्छुडादंडसिद्धीशंगणपतिं
वंदे ॥ १ ॥ सतिमिरजगदुद्द्योतद्युमणेर्वंशांकुरःश्रीमत् । तज्जयतिरामनामरजनिचराणांविभेदनंधाम ॥ २ ॥ नारायणराजभिरर्चितांघ्रिंनमा
मिहंसीवयदीयकीर्तिः । तेजोंतरात्तन्महसांविभेदंस्वस्यापिकीर्त्यंतरतस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोद्द्योतखद्योतीकृतवादिनम् । पितर
रामकृष्णाख्यंवंदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्पर्धामग्निनिवेशादुमयाप्राप्तामुमासमाख्यातः । द्युनदीनिर्मलचित्तांमातरमेकांसतीसदावदे ॥ ५ ॥
येनोद्धृतास्वस्वकुलप्रतिष्ठामहावराहेणमहीवतोयात् । गंगेवविद्याभिससारयस्माद्दिवाकरंनौमितमग्रजाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्मणाख्येनकम
लाकरसोदरात् । आचाररत्नसुधियायथामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ ॥ **तत्रपरिभाषा** ॥ ॥ तत्रविधिरूपआचारेशुचित्वमधिकारितावच्छे
दकम्—सदाकुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपिशुचिर्नर इति**टोडरानंदे**सप्तर्षिस्मृतेः । श्रुतिस्मृत्युदितकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचिदिति**प्रयोगपारि
जाते**भृगूक्तेश्च । अतएव**त्रिकांडमंडनः**—पतितोनैवकुर्वीतशास्त्रीयंकर्मकिंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा । सत्यंवक्त
व्यमित्यादिःपतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितस्यस्नानसंध्यादिनस्यात् । स्यात् । सचतेपूदकोपस्पर्शीशुद्ध्येदिति**गौतमो**क्तेः पतितस्य
स्नानांगमंत्रप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्रहीनंस्नानम् । तद्राहित्यविध्यभावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकंस्नानंभोजनंचभवतीत्युक्तं **स्मृ
त्यर्थसारे** । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मस्वितिस्मृतेः । अत्रसं
ध्यापदंसर्वसंध्यापरमविशेषादिति**विज्ञानेश्वरः** । नचद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमितिवचनान्नसंध्येतियुक्तम् । पतितस्यव्रतोपदेशात्तदंगत्वे
नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनंत्विज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमिति**विज्ञानेश्वरः** । तेनव्रतारंभात्प्राक्पतितावस्थायांसंध्यादि नेतिसिद्धम् । **त्रिकांडमं
डनः**—पतितोऽपिनिषिद्धानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । **केचितु**—अदीक्षितस्यवामोरुकृतंसर्वंनिरर्थकमितिपाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या

दागमदीक्षाप्यधिकारिविशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसाधनंनेत्या**चारचंद्रोदयः**। शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं षाष्ठन्यायात् ।—यथाकथंचिन्नित्यानिशक्त्यवस्थानुरूपतः । येनकेनापिकार्याणिनैवनित्यानिलोपयेदिति **माधवीयेबौधायनोक्तेश्च**। यथाकथंचित्किंचिदङ्गहीनेनापीत्यर्थः। येनकेनापि स्वतःपरतोवेत्यर्थः । नित्यानीतिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम्। नैत्यिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात्। समाप्तेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धंकाम्यंनित्यायतइतिन्यायाच्च । **यत्तु**—काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम्। अन्येनाप्यसंभवेनदोषः। अत्यंतरोगयुक्तेंगेराजचौरभयादिषु । गुर्वग्निदेवकृत्येषुनित्यहानौनपापभागिति**माधवीयेशैवागमात्** । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहणेनैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहेमानाभावात् । शौचेस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । उपवासोऽप्यधिकारिविशेषणम् । स्नानंसंध्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यंसायंसंध्याहुतीर्विनेति**वाराहात्**। उपवासवताऽनश्नतेत्यर्थः । उपवासोऽनशनम् । अनुवादोयम्—सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपश्चिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धेरितिकेचित् । तन्न । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्यानापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःपौर्वाह्णिकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्नदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुरापःफलंमूलतांबूलंपयऔषधम् । भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इति**चतुर्विंशतिमतेस्मृत्यर्थसारे**चेक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेश्च । नचायमपूर्वविधिः । रागतःप्राप्तेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणोत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्याइति**स्मृतिरत्नावली** । तन्न—आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांवूलौषधजग्धिकृदिति**विष्णूक्ति**विरोधात् । अनाचम्येत्यध्याहारप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तंप्रत्येतदपिशब्दादितियुक्तम् । अस्नाताशीमलंभुंक्तेअजपीपूयशोणितम् । अहुताशीकृमीन्भुङ्क्तेअदत्वाविड्भोजनः । अजपीअदत्वेत्यत्राशीत्यनुषज्यते ।

कालिकापुराणे—जलस्यापिनरश्रेष्ठप्रागनाक्षेपनाद्दते । नित्यक्रियानिवर्तेतकाम्यनैमित्तिकेमह । शिवपुराणे—उपवासपुनःकर्मशिव पूजादिकंचरेत् । स्नानमप्यधिकारिविशेषणम्—स्नातोऽधिकारीभवतिदैवेपित्र्येचकर्मणि । पवित्राणांतथाजप्येदानेचविनिदर्शित इतिवर्धमान परिभाषायांविष्णूक्तेश्च । पवित्रपुनातेमंत्रःपवित्रमुच्यतइतिनिरुक्तात् । अस्नात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादिकिंचनेतिदक्षोक्तेश्च । आग्नेये—अशिरस्कभवेत्स्नानस्नानाशक्तौतुकर्मिणाम् । तथा—असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याद्यपेक्षया । मंत्रस्नानादयःपंचाप्कल्पितास्मृताः । आर्द्रेणवाससावापिमार्जनंदैहिकंविदुः । उपवीतित्वंबद्धशिखत्वंचाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच । विशिखो व्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमितिकात्यायनोक्तेः ॥ ॥ उपवीतंद्विधा—नवसूत्रसंस्थानविशेषश्च । तत्राद्यशूद्रस्यनेत्युक्तमिताक्षरा याम् । अत्यशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मशेषत्वेनशूद्रस्याप्यदृष्टार्थकर्मण्युपवीतावश्यभावात् । यत्तुशूद्रंप्र कृत्य—नशिखीनोपवीतीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरमितिपाद्मंतदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरनवसूत्रपरवा । उपवीताद्युत्तरीयवस्त्रेणापीतिपारिजा तकल्पतरू । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेधार्येश्रौतेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थेवस्त्राभावेतदिष्यते । तृतीयमुत्तरीयार्थमित्येताव तैवानुकल्पत्वेसिद्धेवस्त्राभावइत्युक्तिरुत्तरीयाभावएवानुकल्पत्वार्था । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलाभेतदपिधार्यमितिकेचित् । तन्न । एकस्यैवकदा चिदनुकल्पत्वेप्राधान्येचविरोधात् । वयंतूत्तरीयस्यसर्वकर्मार्थत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीतवत्सर्वार्थसकृदेवधार्यम् । एवंतृतीयोप वीतमपितदंगीकारेणकर्मविशेषारंभोत्तरमुख्योत्तरीयलाभेपिनतद्ग्रहः । पाठन्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेनधृतत्वात् उत्तरीय

१ रोगिणामिति पाठ । २ उत्तरीयार्थ ।

स्यसर्वदासत्त्वासंभवादितियुक्तमुत्पश्यामः । शिष्टाचारोप्येवम् । **उपवीतमुक्तंगोभिलसूत्रे**—उपवीतंकुरुतेसूत्रंवस्त्रंवाकुशरज्जुमिति । सूत्रोपवीतकरणप्रकारश्छंदोगपरिशिष्टे—शुचौदेशेशुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके । आवेष्ट्यषण्णवत्यातत्त्रिगुणीकृत्ययत्नतः । त्रिगुणीकृत्य षण्णवतित्रयंगृह्णीयादित्यर्थः । अब्लिंगकैस्त्रिभिर्मंत्रैःप्रक्षाल्योर्ध्ववृतंत्रिवृत् । सप्रदक्षिणमावर्त्यगायत्र्यात्रिगुणीकृतम् । ततःप्रदक्षिणावर्तंसमं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्यदृढंबद्ध्वाब्रह्मविष्णवीश्वरान्नमेत् । यज्ञोपवीतंपरममितिमंत्रेणधारयेत् । सूत्रंसलोमकंचेत्स्यात्ततःकृत्वाविलोमकम् । सावित्र्यादशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विधवारचितंसूत्रमनध्यायकृतंचयत् । विच्छिन्नंवाप्यधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् । अधःकटि देशात् ॥ ॥ **ऊर्ध्ववृतलक्षणंमदनरत्ने**—करेणदक्षिणेनोर्ध्वगतेनत्रिगुणीकृतम् । वलितंमानवेशास्त्रेसूत्रमूर्ध्ववृतंस्मृतम् । **श्राद्धालोके देवलः**—यज्ञोपवीतंकुर्वीतसूत्राणिनवतंतवः । एकेनग्रंथितस्तंतुर्द्विगुणस्त्रिगुणोथवा । त्रिगुणनवतंतुकासंभवेएकेनेति**गोपालसिद्धांतः** । **हरनाथीयेश्राद्धालोकेचवृद्धमनुः**—त्रिवृताग्रंथिरेकेनत्रिभिःपंचभिरेववा । एकेनैतत्प्रवरसंख्ययाग्रंथौचवेष्टनमितिहरनाथः । **रत्ना वल्याम्**—यज्ञोपवीतेमौंज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिंविजानीयादन्यत्रतुयथारुचि । **देवलः**—सावित्र्यात्रिवृतंकुर्यान्नवसूत्रंचतद्भ वेत् । बध्नीयात्तत्सजीवंतुपितृभ्योनमइत्यथ । अप्रमदेवोक्षितव्यंस्यात्पितृणांतृप्तिदंहितत् । त्रिस्ताडयेत्करतलेदेवानांतृप्तिदंहितत् । सव्येमृदं गृहीत्वास्मिंस्थापयेद्भूरितिब्रुवन् । अभिमंत्र्याथभूरग्निश्चेतिवृत्तत्रयंत्रिभिः । हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्चप्रणम्यचदधात्यथ । **मनुः**—ॐकारश्चाग्निनागौच सोमःपितृप्रजापती । वायुःसूर्यःसर्वदेवाइत्याहुस्तंतुदेवताइति॥ ॥**उपवीतमानंछंदोगपरिशिष्टे**—पृष्ठवंशेचनाभ्यांचधृतंयद्विंदतेकटिम् । तद्धार्यमुपवीतंस्यान्नातोलंबंनचोच्छ्रितम् । **देवलः**—स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नकर्तव्यंकदाचन । **मदनरत्नेभृगुः**—उपवीतंवटोरेकंद्वेतथेतरयोः स्मृते । एकमेवयतीनांस्यादितिशास्त्रविनिश्चयः ।इतरौगृहिवनस्थौ । यतिस्त्रिदंडी । **स्मृत्यर्थसारे**—ब्रह्मचारिणएकंस्यात्स्नातस्यद्वेबहूनिवा ।

आपस्तंबः—वह्निविायुष्कामस्येति । **हेमाद्रौभरद्वाजः**—दक्षिणंवाहुमुद्धृत्यवामस्कंधेनिवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तंदैवकार्येषुश स्यते । कंठावलंबितंचैवब्रह्मसूत्रंयदाभवेत् । तन्निवीतमितिख्यातंशस्तंकर्मणिमानुपे । उत्क्षिप्तेवामवाहौतुदक्षिणस्कंधमाश्रितम् । प्राचीनावीत मित्युक्तंतत्पित्र्येष्वेवकर्मसु । **कृष्णभट्टीयेऽत्रिः**—ऋषितर्पणचंडालभापणेशववाहने । विण्मूत्रोत्सर्जनेस्त्रीणांरतिसंगेनिवीतयः । **देवलः**— सकृच्चोद्धरणात्तस्यप्रायश्चित्तीयतेद्विजः । **आशार्के**—मंत्रन्यस्तोपवीतयन्नोद्धरेत्तत्कदाचन । मोहाद्द्विजस्तदुद्धृत्यपुनर्मंत्रेणधारयेत् । **हेमा द्रौभृगुः**—मंत्रपूतंस्थितंकार्येयस्माद्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततःप्राज्ञोयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः । देहस्थमेवतत्क्षाल्यमुत्तार्यनकदाचन । **कृष्ण भट्टीयेआचारचंद्रोदयेचभृगुः**—चैत्रोमैत्रःकठःकण्वश्चरकोवाजसेनकः । कंठादुत्तीर्यसूत्रंतुकुर्याद्वैक्षालनंद्विजः । वहृचःसामगश्चैवयश्चा न्योयाजुषस्तथा । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुपुन संस्कारमर्हति । अभ्यंगेचोदधिस्नानेमातापित्रोःक्षयेहनि । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुकुर्याद्वैक्षालनंद्विजः । **श्राद्धा लोकेयमः**—श्राद्धेधावनकालेचतैलाभ्यगादिकर्मणि । अत्रकायाद्बहिःकुर्यान्नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः । **अपरार्के**—उपानहौचवासश्चधृतमन्यै नधारयेत् । उपवीतमलंकारंछत्रंकरकमेवच । **टोडरानंदेगौतमः**—उपानद्धस्तेतुकृतनिर्णेजनेआपदिधार्येइति । **मनुः**—मेखलामजिनंदंडमु पवीतंचनित्यशः । अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमंत्रतः । **हारीतः**—मनोव्रतपतीभिश्चतस्रआज्याहुतीर्हुत्वापुनर्यथार्थप्रतीयादिति । यथार्थप्रतीयात् उपनयनोक्तमार्गेणसमंत्रकधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ **स्कंधावरोहणेप्रायश्चित्तमुक्तंभृगुणाधर्मप्रकाशे**—स्कधावरोहणे यज्ञसूत्रेत्रिःप्राणसंयमः। षट्कूर्परगतेतस्मिन्द्विषट्कंमणिबंधके । वामहस्तव्यतीतेतुतत्त्यक्त्वाधारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्यचलनंनकदाचनेति प्रायश्चित्तंसर्वोपवीतनाशे ॥ ॥ **कात्यायनवाक्येपूर्वार्धेपुरुषार्थःशिखाबंधउक्तः** । उत्तरार्धेतस्यकर्मार्थतोक्ता । प्रायश्चित्तद्वयार्थमनृतवदनवर्जनव त्ननुशिखाबंधद्वयंउपवीतेऽपिभेदापत्तेरित्युक्तप्रयोगरत्नेपितामहचरणैः । **वर्धमानोप्येवम्** । एतेनप्रतिकर्मशिखाबंधोऽपास्तः । या

तुस्नानकालेशिखाबंधोक्तिःसादैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थंनतुसतीमपिशिखांमुक्त्वापुनर्बंधनीयेत्येतदर्थमित्या**चारादर्शः** । शूद्रस्यत्वनिय ताःकेशवेषाइतिव**सिष्ठोक्तेः**शिखाविकल्पः । सचसदसच्छूद्रविषयत्वेनव्यवस्थितइतिशिखाबंधेपिविकल्पइति**शूद्राचारशिरोमणिः**। **कौमुद्यां**तुकर्मकालेशूद्रस्यनशिखाबंधनियमइत्युक्तम् । सर्वेषांशिरसिकचित्केशसत्वेतत्रैवशिखाबंधः । सशिखवपनेनखल्वाटत्वादिनावासर्वथा कशाभोवकौशीशिखांब्रह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णेस्थाप्येति**दिवोदासः** । तथा**चाचारचंद्रोदयेकाठकगृह्ये**—अथचेत्प्रमादान्नशिखास्यात्त दाकौशीशिखांब्रह्मग्रंथियुतांदक्षिणकर्णेनिदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपिकर्मकालेबंधः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानंविनाक्वचित् । स्नानं दानंजपंहोमंमुक्तकेशोनकारयेदितिवृ**द्धवसिष्ठोक्तेः** । नचपूर्वार्धेप्रेतस्नानान्यस्नानएवमुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धेस्नानपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्नाने तदनुवादेदानादौतद्विधौवैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धेएवसर्वत्रतन्निषेधेवाक्यभेदापत्तेःपूर्वार्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । नचप्रेतस्नानपर्युदासार्थंपूर्वार्धं । आद्यपाद वैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरार्धैकवाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्ममात्रेमुक्तकेशनिषेधः । नचोत्तरार्धवैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । नचकेशपदंशिखा परम् । लक्षणायांमानाभावात् । मुक्तकेशइत्यत्रापितथापत्तेश्च ॥ ॥ **उत्तरीय**मप्यधिकारिविशेषणम् । सोत्तरीयस्ततःकुर्यात्सर्वकर्माणि भावितइति**ब्रह्मांडात्** । **यत्तु**—कर्तव्यमुत्तरंवासःपंचस्वेतेषुकर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषुभोजनाचमनेतथेति**बौधायनो**क्तौपंचग्रहणान र्थक्यप्रसंगान्नसर्वत्रवस्त्रद्वयनियमइति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसंहार्यत्वात् । अतःसर्वत्रवस्त्रद्वयनियमइति**माधवः** ॥ ॥ **आचमन**मप्यधि कारिविशेषणम् । देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यप्रयतोपिसदाद्विजइति**मार्कंडेयात्** । यःक्रियाकुरुतेमोहाद नाचम्येहनास्तिकः। भवंतिहिवृथातस्यक्रियाःसर्वानसंशयइतिव**र्धमानपरिभाषायांवायुपुराणाच्च** ॥ ॥ **प्राणायामोपि**—प्राणानाय म्यकुर्वीतसर्वकर्माणिसंयतइतिवृ**द्धमनूक्तेः** । **प्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—देवार्चनेजपेहोमेसंध्ययोःश्राद्धकर्मणि । यागेदानेव्रतेस्नानेप्र

प्रणवोपि—त्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यःकर्मारंभेषुसर्वतइतिस्मृतेः । सर्वतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः । अनोंकृत्यकृतंसर्वंनभवेत्सि
णायामास्त्रयस्त्रयः । **प्रणवोपि**—त्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यःकर्मारंभेषुसर्वतइतिस्मृतेः । सर्वतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः ।
द्धिकारकमिति**शांतिहेमाद्रौयोगियाज्ञवल्क्योक्तेश्च** ॥ ॥ **विद्वत्तापि**—नह्यविद्वान्विहितोस्तिहि विदुषएवकर्मण्यधिकारात् ॥
॥ आर्षछंदोदैवतंचविनियोगस्तथैवच । ब्राह्मणेनप्रयत्नेनवेदितव्यंविपश्चिता । अविदित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यापनंजपम् । होममंतर्जलादीनि
तस्यचाल्पफलंभवेदितितत्रैवतदुक्तेश्च—मंत्रार्थज्ञोजपन्जप्यंकुर्वन्नध्ययनद्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोतिनरकंतुविपर्ययेइति**प्रयोगपारिजातेव्या**
सोक्तेः । अविदित्वातुर्निछंदोदैवतंयोगमेवच । योऽध्यापयेद्यजेद्वापिपापीयान्जायतेहिसः । ब्राह्मणंविनियोगंचछंदआर्षंचदैवतम् । अज्ञात्वा
पंचयोमन्त्रेनसतत्फलमश्नुतइति**चंद्रिकायांव्यासोक्तेश्च** । अयमेवऋष्यादिस्मरणक्रमः । **यत्तुसर्वानुक्रमे**ऋषिदैवतच्छंदांस्यनुक्रमिष्या
मोनह्येतज्ज्ञानमृतेश्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तदृग्वेदिपरम् । अथऋग्वेदाम्नायेशाकलकइत्युपक्रमात् । **कृष्णभट्टीयेसंग्रहे**—नचस्मरे
दृषिच्छंदःश्राद्धेवैतानिकेमखे । ब्रह्मयज्ञेचवैतर्हियज्ञतर्पणकर्मणिइति ॥ ॥ **कटिसूत्रंगृहस्थेनधार्यम्** । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीतुधारयेदिति
यमोक्तस्तस्य सर्वेषांचैतदविरोधीति**गौतमीये**गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्यकौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेतिकेचित् । तन्न । यत्किंचित्कुरुतेध
र्मंवैदिकंवाथतांत्रिकम् । कटिबधेनसंयुक्तंसर्वतन्निष्फलंभवेत् । रौप्यंकार्पासकंहैमंपट्टसूत्रकृतंतथा । वर्जयेत्कर्मकालेषुकांचीविप्रोविशेषत इति**सं**
स्कारप्रयोगपारिजातेगृहस्थधर्मेष्वाश्वलायनोक्तेः । कटिबंधःकटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवायंनिषेधः । कर्मकालग्रहादकर्मकाले
ननिषेधः । रौप्यादेरेवनिषेधेत्यंतादृष्टार्थत्वापत्तेरौर्णादेरपिनिषेधः। श्रुतौ नम्लेच्छितवैनापभाषितवैम्लेच्छोहवाएषयदपशब्दइतितत्कर्मकालपरम् ।
पर्वाणस्त्वर्वाणोनामऋषयोबभूवुस्तेपर्वाणस्त्वर्वाणइतिप्रयोक्तव्येयद्वानस्तद्वानइतिप्रयुजतेयाज्ञेपुनःकर्मणिनापभाषंतइतिश्रुतेरितिकेचित् । अन्ये
तु तेसुराहेलयोहेलयइतिवदंतःपराबभूवुरित्यकर्मकालेपिदोषश्रुतेरकर्मकालेप्यपभाषणेदोषइत्याहुः । **पृथ्वीचंद्रोदयेनारदः**—आसनेशयने

दानेपादुकादंतधावने । पलाशाश्वत्थकौवर्ज्यौसर्वकुत्सितकर्मसु ॥ ॥ **विष्णुः**—संकल्प्यचयथाकुर्यात्स्नानदानव्रतादिकम् । अन्यथापुण्य कर्माणिनिष्फलानिभवंतिवै । यथा यथावदित्यर्थः। पुण्येत्युक्तेःशौचभोजनादौदृष्टार्थे नसकल्पः । **कालहेमाद्रावादित्यपुराणे**कलिवर्ज्य प्रकरणे—प्रतिमाभ्यर्चनार्थायसंकल्पश्चसधर्मकः । वर्ज्यइत्यर्थः । **हारीतः**—स्मरेत्सर्वत्रकर्मादौचांद्रंसंवत्सरंसदा । **गर्गः**—तिथिनक्षत्र वारादिसाधनंपुण्यपापयोः । **प्रयोगदीपिकायाम्**—मासपक्षतिथीनांचनिमित्तानांचसर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणोनतस्यफलमाप्नुयात् । निमित्तपदंमासादिपदविशेषणमितिमैथिलाः । तन्न । सक्रमादिनिमित्तानुल्लेखनापत्तेः । **गोपालसिद्धांतस्तु**—निमित्तपदंमासादिविशे षणमनिमित्तमासाद्यनुल्लेखार्थं । चकाराद्ग्रहणादिग्रहः । यद्वा चःउक्तसमुच्चये । निमित्तपदेननिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहइत्याहुः । तदपिन । चद्वयेनवि शेषणत्वाप्रतीतेः । सर्वशइत्यनेनैवनिमित्तत्वावच्छिन्नग्रहाच्च । एवंच पृथङ्मासादिग्रहोऽनिमित्ताद्यर्थोवामासादिशब्दोल्लेखपरोवा । व्यतीपाताद्य नेकनिमित्तपातेकस्यचिदनुल्लेखेतन्निमित्तंस्नानादिपुनःकार्यमिति**हेमाद्रिः** । उक्तंच—उद्देशेनहितादर्थ्यंविविच्यइति तिथेरौदयिक्याउल्लेखः । यांतिथिंसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः । सातिथिःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्विति वचनात् । व्रतोपवासस्नानादौघटिकैकापियाभवेत् । उदयेसा तिथिर्ग्राह्याविपरीतातुपैतृकइत्य**परार्केभविष्या**च्चेतिकेचित् । **अन्येतु**—कर्मणोयस्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः । तयाकर्माणिकुर्वी तह्रासवृद्धीनकारणमितिवाक्यान्नित्यस्नानकालेवर्तमानतिथेरुल्लेखः । पूर्ववाक्यंतुद्वितीयादियुक्तप्रतिपद्व्रतादौद्वितीयादावपिप्रतिपदाद्युल्लेखपरं वा दिनद्वयेकर्मकालव्याप्त्यभावेउदयस्थतिथेःसंपूर्णतापरंवेत्याहुः ॥ ॥ नित्यकर्मणामुपात्तदुरितक्षयार्थत्वमितिकेचित् । **भट्टसोमेश्वरस्तु** सर्वोपात्तक्षयेऽन्यानर्थक्यात्कस्यचित्क्षयेविनिगमकाभावात्तेषांप्रत्यवायपरिहारार्थत्वमाह । **प्रयोगपारिजातस्तु**—ब्रह्मण्याधायकर्माणिनिः संगः कामवर्जितः। प्रसन्नेनैवमनसाकुर्वाणोयातितत्पदमिति**चंद्रिकायांकौर्मा**द्ब्रह्मार्पणबुद्ध्यानित्यकर्माणिकार्याणीत्याह । ब्रह्मण्याधानंब्रह्मार्पण

मितिचंद्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेः काम्यपरतास्मात्तदपितेनैवोक्तम्—नाकृतांमर्वयेतत्रैवाकुर्वन्मदा । एतत्कार्पणप्रोक्तमृषिभिस्त्वदर्शिभिः । प्रचेताः—ताम्बूलाभ्यंजनंचैनकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् ॥ ॥ पंचायतनमारेपट्त्रिंशन्मते—स्नानतर्पणदानेपुताम्रेगव्यनदुष्यति । होमेकार्यंतथादोहेपाकेनपरिवेषणे । अपरार्केमरीचिः—निंनस्यभक्षणंतैलतिलेन्मर्पणमंजनम् । सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनम् । भारते—बलिर्भिक्षातथार्घ्यंचपितॄणांचतिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथाल्पफलंभवेत् । श्राद्धहेमाद्रौपैठीनसिः—लौहानासीसकागमरीतिशेपाणिपात्राणिवर्जयनियानि । ब्राह्मे—कृत्वाभूत्रपुरीपेचरथ्याक्रम्यवापुनः । पादप्रक्षालनकुर्यात्स्वाध्यायेभोजनेतथा ॥ ॥ शाट्यायनिः—दानमाचमनहोमभोजनदेवतार्चनम् । प्रौढपादोनकुर्वीतस्वाध्यायपितृतर्पणम् । इदसर्वकर्मोपलक्षणम् । प्रौढपादलक्षणंतेनैवोक्तम्—आसनारूढपादोवाजान्वोर्वाजंघयोस्तथा । कृतावसक्थिकोयश्चप्रौढपादःसउच्यते । पादोपरिपाददाताप्रौढपादइतिहरदत्तः । तन्न । नाकाम्यपादपादेननचान्यवह्नितौकरौ । जंघेनप्रौढपादस्तुनप्रकाशकरःसदेतिस्मृतिरत्नावल्यांपुनःप्रौढपादोक्ते[1] ॥ ॥ मदनरत्नेवर्धमानपरिभाषायांचवायवीये—दानप्रतिग्रहोहोमोभोजनवलिरेवच । सांगुष्ठेनसदाकार्यमसुरेभ्योऽन्यथाभवेत् । अंगुलिसगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । बौधायनः—भोजनहवनंदानमुपहारःप्रतिग्रहः । बहिर्जानुनकार्याणितद्वदाचमनंस्मृतम् । ज्योतिर्निबंधे—क्षुतस्खलनजृंभासुनृणामायुःप्रहीयते । तदंतरेणकर्तव्योजीवपूर्वांगुलिध्वनिः । मदनरत्नेविष्णुपुराणे—जीवेतिक्षुवतोब्रूयांजीवेशुक्रमवेपिच ॥ ॥ अपरार्केआपस्तंबः—अजाविरेणुसंस्पर्शाद्दायुर्लक्ष्मीश्चहीयते । श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्रामपक्षिणाम् । कृष्णभट्टीये—शूर्पवातोनखाग्रांबुस्नानवस्त्रघटोदकम् । मार्जनीरेणुकेशांबुहंतिपुण्यपुराकृतम् । दिवाकृत

१ जीवेत्युक्त सदेतिच इति पाठ ।

मितिकिंचित्पाठः । घटोदकंघटस्फोटप्रेतकुंभोदकम् । **स्मृतिसारे**—अजारजःखररजस्तथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहंतिपुण्यंदिवाकृतम् ॥ ॥ **हारीतः**—समित्पुण्यकुशादीनिश्रोत्रियःस्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्व्रजत्यधः । अत्रशूद्रानीतैःक्रयक्रीतैरितिसामानाधिकरण्येनसंबंधः । अन्यथावेतनदानेनक्रयत्वाविशेषादारामादेःस्वयमपिपुष्पाद्याहरणेदोषापत्तेः । कुशेष्वप्येवम् । अतोद्विजेभ्यःकुशक्रयेनदोषः । स्वयमितिशक्तपरम् । तेनैवनियमसिद्धौशूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेनस्वाशक्तौशिष्यपुत्राद्याहरणेप्यदोषः । **श्राद्धहेमाद्रौ**—जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । तत्सर्वंनश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतम् । **स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये**—अधौतेनतुवस्त्रेणनित्यांनैमित्तिकींक्रियाम् । कुर्वन्फलंनचाप्नोतिदत्तंभवतिनिष्फलम् । **चंद्रिकायांयमः**—अभ्युक्षेत्तुप्रयत्नेनप्रातरात्र्युषितोगृहम् । मध्याह्नेचैवसायंचनचानभ्युक्षितेयजेत् । **तत्रैवप्रचेताः**—वैश्वानरेणयत्किंचित्कुरुतेप्रोक्षणंद्विजः । गंगातोयसमंसर्वंप्रवदंतिमनीषिणः । **भारते**—सर्वाणियेषांगांगेयैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम् । गांत्यक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठंतितेजनाः । **मार्कंडेये**—दीपभांडमयीछायाविभीतककुरंटजा । वर्जनीयासदापुत्रयदिजीवितुमिच्छसि । अधोवस्त्रेणयोवायुंकुरुतेशिरसिद्विज । श्वालेनचर्मशूर्पाभ्यांसुकृतंतस्यनश्यति । **भारते**—रक्तंमाल्यंनधार्यंस्याच्छुक्लंधार्यंतुपंडितैः । वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो । रक्तंशिरसिधार्यंतुतथावानेयमित्यपि । कांचनीयापियामालानसादुष्यतिकर्हिचित् ॥ ॥ **अग्निपुराणे**—प्रचारेमैथुनेचैवप्रस्रावेदंतधावने । स्नानेभोजनकालेचषट्सुमौनंसमाचरेत् । प्रचारःपुरीषोत्सर्गः । प्रस्रावोमूत्रोत्सर्गः । अत्रविशेषोवक्ष्यते । **नागदेवाह्निकेंगिराः**—संध्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदंतधावने । पितृकार्येचदैवेचस्नानेमूत्रपुरीषयोः । गुरूणांसंनिधौदानेयागेचैवविशेषतः । एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः । **चंद्रोदयेयोगीश्वरः**—यदिवाग्यमलोपःस्याज्जपादिषुकथं

१ वैश्वानरोअजीजनदित्यृक् ।

चन । व्याहरेद्वैष्णवंमंत्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—यत्रदिङ्नियमोनस्याज्जपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशःप्रोक्ताऐंद्रीसौ
म्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगंनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयःकर्मणांपारगःकरः । **मनुः**—कुत्सितेवामहस्तःस्याद्दक्षिणःस्या
दकुत्सिते । **छंदोगपरिशिष्टे**—आसीनऊर्ध्वःप्रह्वोवानियमोयत्रनेदृशः । तदासीनेनकर्तव्यनप्रह्वेणनतिष्ठता । **श्राद्धदीपकलिकायां**
विष्णुः—दक्षिणाभिमुखःकर्मचरेत्पित्र्ययथाविधि । उत्तराभिमुखोदैवमितिदिङ्नियमःस्मृतः । पित्र्येदक्षिणामुखत्वबह्वृचेतरपरम् । तेषां
पिंडपितृयज्ञप्रकरणेसर्वकर्माणितांदिशमितिसूत्रेपित्र्येआग्नेयीमुखत्वोक्तेः । **कात्यायनः**—मुख्यकालेयदावश्यंकर्मकर्तुंनशक्यते । गौणका
लेपिकर्तव्यगौणोप्यत्रेदृशोभवेत् । **त्रिकांडमंडनः**—स्वकालादुत्तरःकालोगौणःसर्वस्यकर्मणः । उत्तरग्रहान्नपूर्वकालस्यगौणत्वम् । तेनसम
स्यपक्षहोमादावल्पद्वादश्यांचमाध्याह्निकस्यचापकर्षे नप्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तोबृहन्नारदीये—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृता
निवै । यामिन्याःप्रथमयामंयावत्कर्माणिकारयेत् । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—रात्रौप्रहरपर्यंतदिवाकर्माणिकारयेत् । ब्रह्मयज्ञंचसौरंचवर्जयित्वा
विशेषतः । रात्रौब्रह्मयज्ञनिषेधस्तैत्तिरीयेतरपरः । तस्यद्वावनध्यायौयदात्माऽशुचिर्यद्देशइतितत्सूत्रात् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**रात्रावपिब्रह्मयज्ञोक्ते
श्च । नित्यश्राद्धमपिरात्रौवेतिवक्ष्यते । **त्रिकांडमंडनः**—यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छंतिकेचित्प्राक्तन
कर्मणि । इदंश्रौतपरम् । **स्मृत्यर्थसारे**—सर्वत्रगौणकालेपुकर्मचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तंव्याहृतिभिर्हुत्वाकर्मसमाचरेत् ।—प्रायश्चि
त्तमकृत्वावागौणकालेसमाचरेत् । अनयोःपक्षयोःशक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेति**पारिजातः** । **रत्नावल्याम्**—मुख्यकालंसमाश्रित्यगौ
णमप्यस्तुसाधनम् । नमुख्यद्रव्यलोभेनगौणकालप्रतीक्षणम् । **कालहेमाद्रौस्कांदे**—यदाभवतिचाल्पातुद्वादशीह्यरुणोदये । उपःकाले
द्वयंकुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकंतदा । सर्वधर्मादिकंकृत्वाद्वादशींसाधयेन्नरः । यत्त्वतएवाब्दिकादिश्राद्धापकर्षोपीतिकेचित् । तन्न । तस्यापराह्नका

लनियमात् । धर्मपदस्यप्रातर्माध्याह्निकपदाभ्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ **शांतिहेमाद्रौ**—तस्मात्सर्वप्रयत्नेनस्वसूत्रंनविलंघयेत् । **वसिष्ठः**—
पारंपर्यागतोयेषांवेदःसपरिबृंहणः । तच्छाखंकर्मकुर्वीततच्छाखाध्ययनंतथा । **वर्धमानपरिभाषायां**—स्वशाखांयःसमुत्सृज्यपरशाखा
श्रयंद्विजः । कर्तुमिच्छतिदुर्मेधामोघंतत्तस्ययत्कृतम् । **शातातपः**—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तःश्रौतोयथाविधिः । सर्वस्मृत्युपसंहारात्स्मार्तोप्युक्त
स्तथाविधिः । अस्यापवादश्छं**दोगपरिशिष्टे**—बह्वल्पंवास्वगृह्योक्तंयस्यकर्मप्रचोदितम् । तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वःकृतोभवेत् । अत्र
कर्मोपासनाद्येवनतुश्राद्धादीति**स्मृतिरत्नावली**—यत्तुस्वगृह्येनोक्तंयच्चसाकांक्षमुक्तंतत्परकीयमपिग्राह्यम् । तथाच**कर्मप्रदीपे**—यन्नाम्ना
तंस्वशाखायांपारक्यमविरोधिच । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । **अपरार्केप्येवम्** । **यत्त्वाशार्के**—अक्रियात्रिविधाप्रोक्ताविद्वद्भिः
कर्मकारिणाम् । अक्रियाचपरोक्ताचतृतीयाचायथाक्रिया । परोक्तापरशाखोक्ता । तत्स्वगृह्यविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् । शक्तस्यसर्वस्मृत्युप
संहारः । अशक्तस्यस्वगृह्योक्तमितिनिष्कर्षः । आपस्तंबादीनांस्वसूत्रेऽनुक्तौविशेषो**यज्ञकांडे**—आपस्तंबादिभिरपिस्वसूत्राभावतस्तथा ।
बौधायनोक्तंकर्तव्यमन्यथापतितोभवेत् । अग्निहोत्रादिकंचयच्छाखोक्तमाध्वर्यवंतदीयमेवांगीकार्यम् । आधानंयेनसूत्रेणतेनैवेज्यादिकाःक्रिया
इति**यज्ञपार्श्वोक्तेः** । **छंदोगपरिशिष्टे**—प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद्यदिमोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथाभूतंततएवसमापयेत् । समाप्तेयदिजा
नीयान्मयैतदन्यथाकृतम् । तावदेवपुनःकुर्यान्नावृत्तिःसर्वकर्मणः । प्रधानस्याक्रियायांतुसांगंतत्क्रियतेपुनः । तदंगस्याक्रियायांतुनावृत्तिर्नच
तत्क्रिया । अन्यथावैपरीत्येनेत्यर्थइति**हेमाद्रिः** । तन्न । तदंगस्येत्यग्रिमग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च । अतस्त्या
गस्तदर्थः । यतइति प्रयोगमध्येंगत्यागेप्रधानत्यागेवाज्ञातेतदारभ्यांगावृत्तिःप्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपरम् । पुनस्त्वर्थे ।
तदंगस्येत्यंगांगपरम् । आवृत्तिःसांगप्रधानस्यतत्क्रियांगांगानुष्ठानं । तेनसांगप्रधानांगस्यांगांगस्यचोपवीतित्वादेरकरणे नसांगप्रधानप्रवृत्तिर्नापि

तन्मात्रकरणं किंतुविष्णुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमितिवर्धमानः । कल्पतरुरपिप्रधानांगस्यैवाकरणेप्रायश्चित्तंनत्वंगागाकरणइत्याह । अंगि
रा:—मार्जनतर्पणश्राद्धंनकुर्याद्वारिधारया । हारीतः—मार्जनार्चनवलिकर्मभोजनानिदेवतीर्थेनकुर्यादिति । अपरार्केपैठीनसिः—आ
चमनहोमतर्पणानिप्राजापत्येनकुर्यादिति । आपस्तंबः—देवागारेतथाश्राद्धेगवांगोष्ठेतथाध्वरे । सध्ययोश्चद्वयोःसाधुसगमेगुरुसनिधौ । अग्न्य
गारविवाहेपुस्वाध्यायेभोजनेतथा । उद्धरेद्दक्षिणंवाहुंब्राह्मणानांक्रियापथे । उद्धरेत् सव्येसेउत्तरीयकृत्वादक्षिणवाहुमुत्तरीयाद्बहिःकुर्यादित्यर्थः
इतिव्रतहेमाद्रिः । बौधायनः—नाभेरधश्चसंस्पर्शकर्मयुक्तोविवर्जयेदिति । वृद्धपराशरः—प्रच्छन्नानिचदानानिज्ञानचनिरहकृतम् ।
जप्यानिचसुगुप्तानितेपांफलमनतकम् । योगियाज्ञवल्क्यः—स्त्रीशूद्रपतितांश्चैवरासभंचरजस्वलाम् । जपकालेनभाषेतव्रतहोमादिकेपुच ।
अस्यापवादमाहसएव—एतेष्वेवावसक्तेतुयद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः । अभिवाद्यततोविप्रंयोगक्षेमंचकीर्तयेत् । कालहेमाद्रौस्कांदे—अभ्यगे
जलधिस्नानेदंतधावनमैथुने । जातेचनिधनेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनंचकेशानांदंतधावनमंजनम् । पूर्वाह्णएवकर्तव्य
देवतानांचपूजनम् । तत्रैव—नक्तनकुर्यात्पित्र्याणिभुक्त्वाचैवप्रसाधनम् । पित्र्यतर्पणश्राद्धादि । सध्योपासनहानौतुदिवास्नानविलुप्यच ।
होमचनैत्यकशुद्ध्येत्सावित्र्यष्टसहस्रकृत् । द्वादशशतदक्षिणेतिचेदष्टाधिकसहस्रम् । यत्तुजमदग्निः—एकाहसमतिक्रम्यप्रमादादकृतयदि ।
अहोरात्रोपितःस्नात्वागायत्र्याश्चायुतजपेत् । द्विरात्रेद्विगुणंप्रोक्तत्रिरात्रेत्रिगुणंतथा । त्रिरात्रात्परतश्चैवशूद्रएवनसंशयः । इति तदेकदिनसाध्या
ह्निकलोपेज्ञेयम् । तथा—नित्ययज्ञात्ययेचैववैश्वदेवद्वयस्यच । भोजनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानांनि
त्यानांकर्मणांसमतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणांकर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उदुंबरेवसेन्नित्यंभवानीसर्वं

१ उदुवरोत्रभापाया उवराइतिप्रसिद्ध ।

देवता । ततःसाप्रत्यहंपूज्यागंधपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकालेविशेषतः । यस्यशून्याभवेत्सातुशून्यंतस्यकुलंभवेत् । पादस्यस्पर्शनंतत्रह्यसंपूज्यचलंघनम् । कुर्वन्नरकमाप्नोतितस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातःकालेस्त्रियाकार्यंगोमयेनानुलेपनम् । निशायाःप्रथमेयामेधान्यसंस्करणादिकम् । कुरुतेयातुमोहेनवन्ध्याजन्मनिजन्मनि । अकृतस्वस्तिकांयातुक्रमेल्लिप्तांचमेदिनीम् । तस्यास्त्रीणिविनश्यंतिवित्तमायुर्यशस्तथा । मार्जनींचुल्लिकांष्ठीवं[1]दषदंचोपलंतथा । नाक्रमेदंघ्रिणाजातुपुत्रदारधनक्षयात् । उलूखलंचमुसलंतथाचैवघरट्टकम् । पादक्रमणात्पापीयान्नाप्नुयादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ मदनरत्नेवसिष्ठः—नाग्निब्राह्मणांतरेव्यवेयान्[2]नाग्न्योर्नब्राह्मणयोर्नगुरुशिष्ययोः अनुज्ञयाव्यवेयादिति । अंगिराः—दंपत्योर्विप्रयोरग्न्योर्विप्राग्न्योर्गोद्विजातिषु । अंतरंयदिगच्छेत्तुविप्रश्चांद्रायणंचरेत् । एतत्कामतोऽत्यंताभ्यासे । सकृत्त्वेत्वेकदिनाभोजनमितिशूलपाणिः । आपस्तंबः—अग्न्यगारेगवांगोष्ठेब्राह्मणानांचसंनिधौ । आहारेजपकालेचपादुकेपरिवर्जयेत् । आरुह्यपादुकेयस्तुगृहात्परगृहंव्रजेत् । छेत्तव्यौचरणौतस्यनान्योदंडोविधीयते । प्रयोगपारिजातेभृगुः—नैकवासानचद्वीपेनांतरालेकदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचित् । द्वीपेविशेषस्तेनैवोक्तः—वृपभैकशतंयत्रगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्महतंद्वीपमितिब्रह्मविदोविदुः । चंद्रिकायांदेवलः—येषुदेशेपुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । येषुदेशेषुयच्छौचंधर्माचारश्चयादृशः । तत्रतन्नावमन्येतधर्मस्तत्रैवतादृशः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टात्मजलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपरिभाषा ॥

अथाह्निके । [ब्राह्ममुहूर्तलक्षणं] चंद्रोदयेब्राह्मे—ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायचिंतयेदात्मनोहितम् । तल्लक्षणंतत्रैवस्कांदे—रजनीप्रांत्ययामार्धंब्राह्मःसमयउच्यते । विष्णुपुराणे—रात्रेःपश्चिमयामस्यमुहूर्तोयस्तृतीयकः । सब्राह्मइतिविज्ञेयोविहितःसप्रबोधने ।

---

१ ष्ठीवं ष्ठीवनथूत्कृतं । २ व्यपेयादितिपाठ ।

चंद्रिकायाम्—रात्रेस्तुपश्चिमोयामोमुहूर्तोब्राह्मउच्यते । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—ब्राह्मेमुहूर्तेयानिद्रासापुण्यक्षयकारिणी । तांकरोतितु योमोहात्पादकृच्छ्रेणशुद्ध्यति । एतन्निषिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातूक्तंबह्वृचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रांतमतिनिद्राव शगतम् । अर्कोऽभ्युदेतिचेदहःशेषस्थित्वासवाग्यतः । उदितेयस्यतेविश्वेत्यृग्भिश्चतमृभीरविम् । उपतिष्ठेतविहितकर्मश्रांतस्यनेष्यते । ब्राह्ममुहूर्तोत्थानमावश्यकत्वार्थम् । **अंगिराः**—उत्थायपश्चिमेयामेरात्रिवासःपरित्यजेत् । प्रक्षाल्यहस्तपादास्यान्युपरपृश्यहरिस्मरेत् । **वामनपुराणे**—ब्राह्मेमुहूर्तेबुद्ध्येतस्मरेद्देववरानृपीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचिस्तत्रस्मरेन्मत्रनतूच्चरेदितिनारसिंहात् । नाशुचिर्देवर्पिपितॄणांनामानिकीर्तयेदितिविष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ **ब्राह्मे**—उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार्यमथविप्रांश्च भूमावेकेनपाणिना । इदंमूर्खकर्मके । अजाकर्णेनविदुपोमूर्खाणामेकपाणिनेतिविष्णूक्तेः । श्रोत्रसमौकरौकृत्वापुनःसयुक्तेनकरद्वयेनेति **मदनपारिजातः** । अजावत्कर्णावानम्येतिवा । **यत्तु**—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्व्रतवर्मसमाचरेत् । सर्वंतन्निष्फलंतस्यएकहस्ताभिवादना दितिमदनपारिजातेवचन तद्भूम्यसस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्रप्रसङ्गात् **अभिवाद्यनिर्णयः** । **जमदग्निः**—देवताप्रतिमांदृष्ट्वाय तिंदृष्ट्वात्रिदंडिनम् । नमस्कारनकुर्याच्चेदुपवासेनशुद्ध्यति । यतिग्रहणमान्यमात्रपरमितिस्मृतिरत्नावल्याम् । यवीयसोमातुलादीन्नाभिवा दयेदित्याह**गौतमः** । ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानांप्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेइति । **बृहस्पतिः**—जपयज्ञगणस्थंचसमित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रार्घभैक्षान्नवहंतनाभिवादयेत् । **नारदीये**—तथास्नानंप्रकुर्वतंजलमध्यगततथा । विवादशीलमशुचिंशयानंनाभिवादयेत् । **शाता तपः**—पाखंडंपतितंव्रात्यमहापातकिनंशठम् । सोपानत्ककृतघ्नंचनाभिवादेत्कदाचन । धावतंचप्रमत्तंचमूत्रोच्चारकृतंतथा । उच्चारः

१ नाभिवादेदितिछंदोनुरोधात् । नाभिवादयेदित्यर्थः ।

पुरीषोत्सर्गः । भुंजानमाचमानार्हं(?)नास्तिकंनाभिवादयेत् । वमंतंजृम्भमाणंचकुर्वंतंदंतधावनम् । अभ्यक्तशिरसंचैवस्नांतंनैवाभिवादयेत् । स्रुक्पाणिकमनाज्ञातमशक्तंरिपुमातुरम् । योगिनंचतपःसक्तंकनिष्ठंनाभिवादयेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—अभिवाद्यद्विजश्चैतानहोरात्रेणशुद्ध्यति । सर्वेवापिनमस्कार्याःसर्वावस्थासुसर्वदा । **विष्णुधर्मे**—समित्पुष्पकुशादीनिवहंतंनाभिवादयेत् । तद्धारीचैवनान्यान्हिनिर्माल्यंतद्धवेत्तयोः । **मदनरत्ने**—सभायांयज्ञशालायांदेवतायतनेषुच । प्रत्येकंतुनमस्कारोहंतिपुण्यंपुराकृतम् । **मिताक्षरायाम्**—दंतधावनगीतादिब्रह्मचारी विवर्जयेदिति । **योगीश्वरः**—वाक्पाणिपादचापल्यंवर्जयेच्चातिभोजनम् । **मनुः**—नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन । नोपसृष्टंनवारि स्थंनमध्यंनभसोगतम् । अत्रनञ्पर्युदासार्थोननिषेधार्थः । व्रतशब्दैकवाक्यत्वात् । **सएव**—नाश्नीयाद्भार्ययासार्धंनैनामीक्षेतचाश्नतीम् । क्षुवतींजृंभमाणांवानचासीनांयथासुखम् । नांजयंतींस्वकेनेत्रेनचाभ्यक्तामनावृताम् । नपश्येच्चप्रसूयंतींतेजस्कामोद्विजोत्तमः । **योगी**—ष्ठी वनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सुननिक्षिपेत् । पादौप्रतापयेन्नाग्नौनचैनमभिलंघयेत् । जलंपिबेन्नांजलिनानशयानंप्रबोधयेत् । शयानंश्रेष्ठम् । श्रेयांसं नप्रबोधयेदित्युक्तेः । नाक्षैःक्रीडेन्नधर्मघ्नैर्व्याधितैर्वानसंविशेत् । विरुद्धंवर्जयेत्कर्मप्रेतधूमंनदीतरम् । केशभस्मतुषांगारकपालेषुचसंस्थितिम् । नाचक्षीतधयंतीगांनाद्वारेणविशेत्क्वचित् । **गौतमः**—नवाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवान्गाश्चप्रतिपादौप्रसारयेदिति । तत्रक्वचिद्दृष्टदोषःक्वचिददृष्टो बोध्यः । देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञांछायांपरस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनानिच । गुरोर्बभ्रुणोदीक्षितस्यचेति**मनौ** । स्नानोदकंश्लेष्म वांतानिचनाक्रमेत् । दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् । विप्राहिक्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः कथंचन । आमृत्योःश्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्मणिस्पृशेत् । गोब्राह्मणानलान्नानिनोच्छिष्टोनपदास्पृशेत् । ननिंदाताडनेकुर्यात्पुत्रंशिष्यंचताडयेत् ।

१ नोपरक्तइतिपाठ । २ नपश्येत्प्रसवर्तीच ।

कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु । मातृपितृतिथिभ्रातृजामिसंबंधिमातुलैः । वृद्धबालातुराचार्यवैद्यसंश्रितबांधवैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससुतादिभिः । विवादं वर्जयित्वा तु सर्वांल्लोकाञ्जयेद्गृही । परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । पराण्यदत्तानीति—दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्सकमंडलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन् । दाक्षायणं सुवर्णं तत्कुंडले । वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकं च कमंडलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले इति मनुः । योगीश्वरः—गृहशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा । सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् । गृहस्य मार्गग्रहो मार्जनलेपयोः प्रत्यहमावश्यकत्वमिति विज्ञानेश्वरः । बह्वृचगृह्ये—यत्र क्वचनमात्रायाक्षि स्पन्दने कर्णध्वनने सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति जपेद्गमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽभोज्यं भुक्त्वाऽप्रतिग्राह्यं प्रतिगृह्य चैत्यं यूपं चोपहत्य—पुनर्मामैत्विंद्रियं पुनरायुः पुनर्भगः । पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्ब्राह्मणमैतु मां स्वाहा । इमे ये धिष्ण्यासो अग्नयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वावृधानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो हृद्यन्तरमृतस्य केतुः स्वाहेति जपेत् ॥ इति श्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसूनुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृते आचाररत्ने प्रातःकृत्यपरिभाषाशेषः ॥ ॥

अथ प्रातःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रातः स्मरामि भवभीतिमहार्तिशांत्यै नारायणं गरुडवाहनमब्जनाभम्[1] । ग्राहाभिभूतवरवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामि मनसा वचसा च मूर्ध्ना पादारविंदयुगलं परमस्य पुंसः । नारायणस्य नरकार्णवतारणस्य पारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामि भजतामभयंकरं तं प्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै । यो ग्राहवक्त्रपतितांघ्रिगजेंद्रघोरशोकप्रणाशमकरोद्धृतशंखचक्रः ॥ ३ ॥ पंचायतनसारे—प्रातः स्मरामि गणनाथमनाथबंधुं सिंदूरपूरपरिशोभितगंडयुग्मम्[2] । उद्दंडविघ्नपरिखंड

१ भजनाभमितिपाठः । २ सिंदूरपूर्णपरीतिपाठः ।

नचंडदंडमाखंडलादिसुरनायकवृंदवंद्यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननवंद्यमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदधानम् । तंतुंदिलंद्विरसनाधिपय
ज्ञसूत्रपुत्रंविलासचतुरंशिवयोःशिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाम्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुंवरकुंजरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्य
वाहमुत्साहवर्धनमहंसुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासाम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसततंयःपठेत्प्रयतःपुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः
स्मरामिखलुतत्सवितुर्वरेण्यंरूपंहिमंडलमृचोथतनुर्यजूंषि । सामानियस्यकिरणाःप्रभवादिहेतुंब्रह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिंत्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रात
र्नमामितरणितनुवाङ्मनोभिर्ब्रह्मेंद्रपूर्वकसुरैःस्तुतमर्चितंच । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतंत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच. ॥ २ ॥ प्रातर्भजा
मिसवितारमनंतशक्तिपापौघशत्रुभयरोगहरंपरंच । तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्तिंगोकंठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं
भानोःप्रातःप्रातःपठेत्तुयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तःपरंसुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिशरदिंदुकरोज्ज्वलाभांसद्रत्नवन्मकरकुंडलहारभूषाम् ।
दिव्यायुधोर्जितसुनीलसहस्रहस्तांरक्तोत्पलाभचरणांभवतीपरेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिषासुरचंडमुंडशुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् ।
ब्रह्मेंद्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलांचंडींसमस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभिलाषदात्रीधात्रीसमस्तजगतांदुरितापहंत्रीम् ।
संसारबंधनविमोचनहेतुभूतांमायांपरामधिगतां[3]परमस्यविष्णोः ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंदेव्याश्चंडिकायाःपठेत्तुयः । सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णु
लोकेमहीयते ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिभवभीतिहरंसुरेशंगंगाधरंवृषभवाहनमंबिकेशम् । खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशंसंसाररोगहरमौषधमद्विती-
यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशंगिरिजार्धदेहंसर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरंविजितविश्वमनोभिरामंसंसाररोगहर० ॥ २ ॥ प्रात
र्भजामिशिवमेकमनंतमाद्यंवेदांतवेद्यमनघंपुरुषंपुराणम् । नामादिभेदरहितंपड्भावशून्यंसंसार० ॥ ३ ॥ प्रातःसमुत्थायशिवंविचिंत्यश्लोकत्र

१ हारशोभाम् । दिव्यायुधैर्जितेतिपाठ । २ मखिलार्थदात्रीइतिपाठ । ३ परासमधिगम्येतिपाठ । ४ पठेन्नर ।

यंयःपठतीहभक्त्या । सदुःखजातंविविधप्रभूतंहित्वापदंयातितदेवशंभोः ॥ ४ ॥ **पराशरमाधव्याम्**—ब्रह्मामुरारिस्त्रिपुरांतकारीभानुः शशीभूमिसुतोबुधश्च । गुरुश्चशुक्रःशनिराहुकेतवःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुर्वसिष्ठःक्रतुरंगिराश्चमनुःपुलस्त्यःपुलहःसगौतमः । रैभ्योमरीचिश्च्यवनश्चदक्षःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनोप्यासुरिपिंगलौच । सप्तस्वराःसप्तरसातलानि कुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाःसप्तकुलाचलाश्चसप्तर्षयोद्वीपवराश्चसप्त । भूरादिकृत्वाभुवनानिसप्तकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ४ ॥ पृथ्वीसगंधासरसास्तथापःस्पर्शीचवायुर्ज्वलितचतेजः । नभःसशब्दमहतासहैवकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीःकामधेनुःसचवक्रतुडश्चिंतामणिःश्रीतुलसीचगंगा । अरुंधतीकौस्तुभकल्पवृक्षाःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थंप्रभातेपरमपवित्रंपठेत्स्मरेद्वाशृणुयाच्चभक्त्या । दुःस्वप्ननाशस्त्विहसुप्रभातंभवेच्चनित्यंभगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोकोनलोराजापुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाचवैदेहीपुण्यश्लोकोजनार्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकस्यनागस्यदमयंत्यानलस्यच । ऋतुपर्णस्यराजर्षेःकीर्तनंकलिनाशनम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामाबलिर्व्यासोहनूमांश्चविभीषणः । कृपःपरशुरामश्चसप्तैतेचिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यंमार्कंडेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतंसाग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ ४ ॥ अहल्याद्रौपदीकुंतीतारामंदोदरीतथा । पंचैताःसंस्मरेन्नित्यंमानवोनैवबध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादिपठेत् ॥ **प्रयोगपारिजातेस्कांदे**—समुद्रवसनेदेविपर्वतस्तनमंडिते । विष्णुपत्निनमस्तेस्तुपादस्पर्शंक्षमस्वमे ॥ **कात्यायनः**—श्रोत्रियंसुभगंगांचअग्निमग्निचितंतथा । रोचनांचंदनंगंधमृदंगदर्पणंमणिम् । गुरुमग्निरविंपश्यन्नमस्येत्प्रातरेवहि । **आचारादर्शेविशेषःभारते**—अवलोक्योनचादर्शोमलिनोबुद्धिमत्तरैः ॥

---

१ शनिराहुकेतव इतिपाठ । २ ज्वलन मतेजा इतिपाठ । ३ सीतातारामंदोदरीतथा । पंचकन्याःस्मरेन्नित्यंमहापातकनाशनमितिपाठ ।

॥ **कात्यायनः**—पापिष्ठंदुर्भगंमंधंनग्नमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाययःपश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् । नग्नंबालभिन्नम् । दुष्टत्वात् । इतिश्रीलक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेप्रातःस्मरणम् ॥

अथबहिर्विहारः ॥ **प्रयोगपारिजातेशौनकः**—ग्रामाद्वहिःसमागत्यमलमूत्रेसमुत्सृजेत् । **पराशरः**—ग्रामाद्धनुःशतंगच्छेन्नगराच्चचतुर्गुणम् । धनुर्द्विपदमितिकेचित् । चतुररत्नीतिस्मृत्यर्थसारे । **माधवीयेविष्णुपुराणे**—नैरृत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकंभुवः । दूरादावसथान्मूत्रंपुरीषंचसमाचरेत् । **मनुरपि**—दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकंचदूरादेवसमुच्चरेत् । दिनपरमिदम् । रात्रौमूत्रपुरीषेतुगृहाभ्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । **देवलः**—विण्मूत्राद्याचरेन्नित्यंसंध्यासुपरिवर्जयेत् । एतन्निरुद्धेतरपरम् । नवेगंधारयेन्नोपरुद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तेः । **विष्णुः**—ब्राह्ममुहूर्तेमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादिति । स्वापादौनिमित्तेआचम्यमूत्रपुरीषेकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । **प्रयोगपारिजातेदक्षः**—उभेमूत्रपुरीषेतुपूर्वमादायमृत्तिकाम् । आददानश्चवैपश्चात्सचैलोजलमाविशेत् । नचप्रह्वोनचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्नलपन्द्विजः । क्रमादक्ष्यादिवाय्वंतदिङ्मुखोनाहरेन्मृदम् । **हलायुधे**—अष्टांगुलंखनित्वाचद्वादशांगुलमेववा । तदधोमृत्तिकाग्राह्यासर्वत्रैवविचक्षणैः । चाचतुरंगुलम् । **यत्तु**—विनालोहविनाकाष्ठंमृत्तिकायेनचोद्धृता । विष्ठानुलेपनंतस्यपुनःस्नानेनशुद्ध्यतीत्याचारचंद्रोदयेवचनंतन्निर्मूलम् । **सायणीयेमरीचिः**—विप्रेशुक्लातुमृच्छौचेरक्ताक्षत्रेविधीयते । हारिद्रवर्णावैश्येतुशूद्रेकृष्णेतिनिर्दिशेत् । **कौमुद्यांकश्यपः**—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेत्याह । **मनुः**—यस्मिन्देशेतुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । सैवतत्रप्रशस्तास्या

१ चाधंनग्नइतिपाठ । २ तत्प्रायश्चित्तमाह–कर्कोटकस्यनागस्येतिश्लोकपठेदितिस्मार्तकुतूहले । ३ छदोविरहितोनग्नइतिवेदविरहितोब्राह्मणइत्यर्थइतितत्रैव । ४ गृहेशौचस्थलाभावे–मूत्रोच्चारविसर्गंवागृहेकुर्याच्छुचिस्थलेइतिस्मरणात् । ज्योतिषग्रंथेपिगृहेमूत्रपुरीषस्थाननियमादितिशेषकृतआह्निके ।

त्तयाशौचंविधीयते । एतेनयथोक्तमृदलाभेकिंचिद्गुणहीनामृदेवग्राह्यानतुतद्वर्णद्रव्यांतरंप्रतिनिधेयम् । युक्तंचैतत् । गुणीभूतशुक्लत्वानुरोधेन प्रधानीभूतमृत्त्वत्यागेमानाभावात् । **आश्वलायनः**—अतर्जलेदेवगृहेवल्मीकेमूषकस्थले । अन्यशौचावशेषाश्चनग्राह्याः पंचमृत्तिकाः । अ न्यशौचेत्यत्रकर्मधारयोनतुषष्ठीतत्पुरुषः । तत्पुरुषापेक्षयाकर्मधारयस्यलघुत्वात् । तेनैकस्यैवशौचांतरशेषाअपिनिषिद्धाः । **स्मृत्य**—मार्गर थ्याश्मशानस्थांपांशुलांमलिनांत्यजेत् । कीटांगारास्थिसहितांनाहरेच्छर्करान्विताम् । वापीकूपतडागेषुनाहरेद्वाह्यमृत्तिकाम् । अतर्जलगताग्राह्या दूरतोमणिबंधनात् । जलांतःस्थितमृन्निषेधउद्धृतोदकशौचविषयः । जलात शौचेतु**यमः**—वापीकूपतडागेषुनाहरेद्वाह्यतोमृदम् । इदंचारण्य विषयम् । **स्मृत्यर्थसारे**—आरण्यकेपुत्वेवसाद्ग्राम्येष्वाहरणविदुरित्युक्तेः । **स्मृतिचिंतामणावप्येवम्** । **आचारादर्शेहारीतः**—मृ द्वार्नीकंठेसमासज्यदक्षिणपार्श्वेकमंडलुमाधायेति । **चंद्रिकायांविष्णुः**—ब्रह्मसूत्रंग्रीवायामासज्योच्चरेदिति । **तत्रैवापस्तंबः**—कृत्वाम् द्र्युपवीतकमितिमाधवीयेऽगिराः । कृत्वायज्ञोपवीतंतुपृष्ठतःकंठलंबितम् । विण्मूत्रंतुगृहीकुर्याद्यद्वाकर्णेसमाहितम् । पृष्ठेनिधानंचानेकव स्त्रस्य । एकवस्त्रस्य**सांख्यायनेन**यद्येकवस्त्रोयज्ञोपवीतंकर्णेकृत्वेत्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयः । कर्णश्चदक्षिणः । पवित्रंदक्षिणेकर्णे कृत्वाविण्मूत्रमुत्सृजेदितिलिङ्गात् पवित्रस्यदक्षिणकर्णस्थत्वोक्तेरुपवीतमपितत्रैवेतिमाधवीये । द्विवस्त्रत्वे—नियम्यप्रयतोवाचंनिवीताशो वगुंठितइतिमनूक्तेर्निवीतमित्याचारादर्शः । **मदनरत्नेप्येवम्** । **स्मृतिरत्नावल्यांतु**—दिवासंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुखइति ब्रह्मचारिप्रकरणेयाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्रह्मचारिणःकर्णेनिधानं गृहिणस्तुपृष्ठलंबितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तुनिवीतपृष्ठलंबितयोर्विकल्पादिपरत्वात् यद्येकवस्त्रइत्यस्यब्रह्मचारिपरत्वासंभवात् पृथ्वीचंद्रोक्तिरेवन्याय्या । ब्रह्मचारिप्रकरणेयाज्ञवल्क्योक्तिस्तुप्रथमंब्रह्मचारिधर्माभिधानात् प्रत्युतसाधिका । **गौतमीये**इतरेषांचैतदविरोधीतिगृहस्थादौब्रह्मचारिधर्मातिदेशसाधकत्वादित्युक्तम् । अतएव**स्मृत्यर्थसारे**—उपवीतनि

वीतंपृष्ठतःकंठलंवितंकृत्वाएकवस्त्रश्चेद्दक्षिणकर्णेनिधायेति । **ज्योतिर्निबंधे**—दक्षेकर्णेचमूत्रेतुपुरीषेवामकर्णके । धारयेद्ब्रह्मसूत्रंतुमैथुनेह्युप वीतवानित्युक्तम् । **स्मृतिसारेकृष्णभट्टीये**चैवम् । अत्रमूलंमृग्यमित्यपिकेचित् । तत्रदेशाचारतोव्यवस्था । शूद्रस्यनकर्णेनिधानं उपवी ताभावात् । नचोपवीतंवस्त्रविन्यासादितिबौ**धायनादि**भिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्यवस्त्रोत्तरीयादेःकर्णेनिधानंतत् कर्णेनिधानसंस्कारोननिवीता दिवदंगम् । मानाभावात् । विशिखोव्युपवीतश्चेत्यादेःश्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् । नचैतत्स्मार्तं रागतःप्राप्तेः । भोजनादौतुप्रायश्चित्ताम्नानात्तन्नि यमः । नच—पिवतोमेहतश्चैवभुंजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रयंषट्कंनक्तंचत्रितयंक्रमादितिवाक्यान्मेहनांगत्वं । तस्यद्विजपरत्वात् । तदा **हवृद्धपराशरः**—यज्ञोपवीतेनविनाभोजनंकुरुतेद्विजः । अथमूत्रपुरीषेवारेतःसेचनमेववा । त्रिरात्रोपोषितोविप्रःपादकृच्छ्रंतुभूमिपः । अहो रात्रोपितोवैश्यःशुद्धिरेषापुरातनी । अतःशूद्रस्योत्तरीयवाससोनकर्णेनिधानमिति**शूद्राचारशिरोमणिः** । तन्न । संस्कारत्वेमानाभावात्भोजना दावपिप्रायश्चित्तस्यद्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकंहीदंकर्णेनिधानम् । केचित्तुव्यंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्यकर्णेनिधानंस्थूलवस्त्रादेरसंभवादित्याहुः । वस्तुतस्तुकर्मकालेएवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावान्नकर्णेनिधानमिति ॥ ॥ **यमः**—राजमार्गेश्मशानानिक्षेत्राणिचखलानि च । उपरुद्धोनसेवेतछायांद्वयंचतुष्पथम् । उदकंचोदकांतंचपंथानंचविवर्जयेत् । राजमार्गचतुष्पथयोरुक्तिर्दोषाधिक्यार्था पथःपृथगुक्तेरित्ये के । दंडधारणरूपदृष्टप्रयोजनिकेत्या**चारादर्शः** । समीपलक्षणार्थेति**हलायुधः** । स्वच्छायायांत्वेवमेहेदित्युक्तेःपुरुषांतरच्छायापिनिषिद्धे त्या**चारादर्शः** । **शौनकः**—अग्नौचगच्छंस्तिष्ठन्वैरथ्यांतीर्थेश्मशानके । अंगारेगोमयेनद्यांयज्ञभूमिषुसर्वदा । फालेजलेचितायांचवल्मीके गिरिमस्तके । देवालयेनदीतीरेदर्भपुष्पकुशस्थले । सेव्यच्छायेषुवृक्षेषुमार्गगोष्ठांबुभस्मसु । स्थानेष्वेतेषुसर्वेषुकुर्यान्मूत्रादिकंचन । वायुवार्यर्क गोसोमतुलसीस्त्रीद्विजन्मनः । पश्यन्नभिमुखोमूत्रपुरीषादीन्नकारयेत् । नफालकृष्टेनजलेननद्यांनचपर्वतेइति**मनुना**पर्वतमात्रनिषेधात् । गिरि

मस्तकग्रहणंदोपाधिक्यार्थम् । अतःपर्वतवासिनांपर्वताग्रेऽपिमस्तकःपरिहार्यइतिचंद्रिका । कात्यायनः—मूत्रपुरीषष्ठीवनंचातपेनकुर्यादिति । याज्ञवल्क्यः—नप्रत्यग्न्यर्कगोसोमसंध्यांबुस्त्रीद्विजन्मनः । विष्णुः—गोमयांगारचर्मीकफालकृष्टेऽवरेनगे । सेसदेतेषाद्रुमोया नेनमेहेतकदाचन । अवरेऽन्तरिक्षे । विष्णुः—नोच्चैरदाकाशेऽइति । आकाशेऽनावृते । यदाकाशःस्मृतोभीमस्तस्मात्तत्रसमुत्रचित् । कुर्यान्मूत्रपुरीषवान्भुंजीतपिबेन्नवेतिवायुपुराणात् । अतोद्दालिकादौननिषेधइत्याचारादर्शः । तन्न । अंतरिक्षनिषेधेनैवतन्निषेधात् । चंद्रोदयेवृद्धमनुः—दशहस्तपरित्यज्यमूत्रकुर्याज्जलाशयात् । शतहस्तपुरीषेतुतीर्थेचनचतुर्गुणम् । मनुः—दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकंचदूरादेवसमाचरेत् । मदनपारिजातेवृद्धविष्णुः—अन्तर्धायतृणैर्भूमिंशिरःप्रावृत्यवाससा । वाचंनियम्ययत्नेनष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः । तृणैरयज्ञियैः । अयज्ञियैरनार्द्रैश्चच्छन्नकाष्ठतृणैर्महीमितियमोक्तेः ॥ ॥ यज्ञियकाष्ठान्युक्तानिब्राह्मे—शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौबिल्वश्चंदनःसरलस्तथा । सालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चेतियज्ञियाः । काष्ठाद्यन्तर्धानंकुर्यान्नवेतिस्मृत्यर्थसारे । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—नसोपानत्पादुकीवाछत्रीनानांतरिक्षगः । हारीतः—प्राणास्येसमावेष्टयेदिति । याज्ञवल्क्यः—दिवासंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषेचरात्रौचेद्दक्षिणामुखः । केचित्तुदिवापदेनैवसंध्याप्राप्तौपुनरुक्तिरहनिमनूक्तसुखमुखत्वबाधार्थेत्याहुः । तन्न । संध्यायादिवारात्रिभेदेनपुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवार्धमंडलावच्छिन्नःकालोदिवसः । खंडमंडलावच्छिन्नःकालःसंध्या । तद्भिन्नारात्रिरितिशास्त्रेपुचव्यवहारः । अतोरात्रौदक्षिणामुखोऽन्ययोरुदङ्मुखइतिवाच्येपुनःसंध्याग्रहोऽव्यभिचारा

---

१ ससत्वप्राणिप्रचुरम् । २ स्नातकधर्मप्रकरणेआपस्तंब —नसोपानत्कोमूत्रपुरीषेकुर्यादिति । उक्तत्वात्स्नातकधर्मप्रकरणात्स्नातकविषयम । उपानहनिषेधस्तुस्नानेनवयाज्ञाद्युपयुक्तोपानहपरोद्दष्टार्थं । सोपानत्क प्रकुर्वातमूत्रोच्चारविसर्जनमितिस्मृत्यंतरात् ।

र्थइतितुवयम् । यत्तु—प्रत्यङ्मुखस्तुपूर्वाह्णेपराह्णेप्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तुमध्याह्नेनिशायांदक्षिणामुखइति**यमोक्तिः** सासूर्यसांमुख्यनिषेधपरा । सदैवोदङ्मुखःप्रातःसायाह्नेदक्षिणामुखइति**देवलोक्ते**रितिपृथ्वी**चंद्रपारिजाता**दयः । प्रातःपदंदिनपरम् । सायाह्नपदंरात्रिपरम् । **योगीश्वरो**क्त्यनुसाराद्विकल्पइति**चंद्रिकामदनपारिजातकृत्यरत्नेषु** । युक्तस्तूपसंहारः सामान्यविशेषयोर्विकल्पायोगात् । तस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । केचित्तुतुल्यार्थत्वेपिमनुविपरीतायास्मृतिःसानशस्यतइति **बृहस्पतिस्मृते**रन्यस्मृतीनांदुर्वलत्वेनाप्रामाण्यनतुविकल्पइत्याहुः । तन्न । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपिस्मृतीनामप्रामाण्यंनास्तीत्युक्त**माचार्यैर्विरोधाधिकरणे** । किंत्वनुष्ठानलक्षणंतत् । स्मृतिविरोधेप्यप्रामाण्यंस्मृतीनांदूरापास्तम् । **बृहस्पतिस्मृति**स्तुप्राशस्त्यार्थाकृतयुगपरा । कृतेतुमानवाधर्मास्त्रेतायांगौतमाःस्मृताः । द्वापरेशंखलिखितौकलौपाराशरस्मृतिरिति**माधवीयेबृहस्पतिस्मृतेः** । **यत्तुमनुः**—छायायामंधकारेवारात्रावहनिवाद्विजः । यथासुखमुखःकुर्यात्प्राणबाधाभयेषुच । तन्नीहारादिजातदिङ्मोहविषयमिति**माधवः** । **शिवधर्मोत्तरे**—नविण्मूत्रमवेक्षेतछायांनैवात्मनोऽपिच । **दर्शनेयमः**—दृष्ट्वासूर्यनिरीक्षेतगामग्निंब्राह्मणंतथा । **कृत्यरत्नेजाबालिः**—स्नानंकृत्वार्द्रवासास्तुविण्मूत्रंकुरुतेयदि । प्राणायामत्रयंकृत्वापुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **कौर्मे**—तैलाभ्यक्तोऽथवाकुर्याद्यदिमूत्रपुरीषके । अहोरात्रेणशुद्ध्येतश्मश्रुकर्मणिमैथुने ॥ ॥ **अभ्यंगउक्तःप्रायश्चित्तशूलपाणावायुर्वेदे**—मूर्ध्नि दत्तंयदातैलंभवेत्सर्वांगसंगतम् । स्रोतांसितर्पयेद्वाहूअभ्यंगःसउदाहृतः । तैलमल्पंयदांगेषुनचस्याद्वाहुतर्पणम् । सामार्ष्टिःपृथगभ्यंगोमस्तकादौप्रकीर्तितः । **माधव्यांशातातपः**—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलंस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । एतच्छौचंविनाचिरकालंस्थिताविति**मदनपारिजातः** । विलंबाभावेस्नानमात्रम् । विनाद्भिरप्सुवाप्यंतःशरीरंयोनिषेवते । सचैलोवाद्भिराप्लुत्यगामालभ्यविशुद्ध्यतीति**मनूक्तेः** । अत्यंतार्तस्येदमिति**शूलपाणिः** । **मिताक्षरायांमरीचिः**—ब्रह्मसूत्रंविनाभुंक्तेविण्मूत्रंकुरुतेतथा । गायत्र्यष्टसहस्रेणप्राणायामेनशुद्ध्य

ति । **स्मृत्यर्थसारे**—विनायज्ञोपवीतेनविण्मूत्रेपद्प्राणायामाः । मत्याभक्षपानविण्मूत्रेत्वष्टशतजपइति । **प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः**—
मलमूत्रेत्यजेद्विप्रोविस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतंतदुत्सृज्यदध्यादन्यन्नवतदा । निवीतादिविस्मृत्येत्यर्थः । **स्मृत्यर्थसारे**—चांडालादिस्पृष्टश्चे
त्पुरीषादिकरोतितदात्रिरात्रमुपवासइति । **माधवीयेसंवर्तः**—कृतमूत्रपुरीषोवाभुक्तोच्छिष्टोपिवाद्विजः । श्वादेःस्पर्शेजपेद्देव्याःसहस्रंस्नानपू-
र्वकम् । **प्रयोगपारिजातेकौर्मे**—देवोद्यानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारंसकृद्विजः । छिंद्यान्छिश्नंतुशुद्ध्यर्थंचरेच्चांद्रायणव्रतम् । देवायतनेप्येतत् ।
विष्णुपुराणे—तिष्ठेन्नातिचिरतत्रेति । तत्र मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थले । **हारीतः**—लोष्टेनप्रमृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्ठकाष्ठाभावेगौतमो
क्तिविरोधादित्याचारादर्शः । **भरद्वाजः**—अपकृष्यचविण्मूत्रकाष्ठलोष्ठतृणादिना । **यत्तुगौतमः**—नपर्णलोष्ठाश्मभिर्मूत्रपुरीषेअपकर्ष
येदिति । तदशीर्णविषयं यज्ञियपर्णविषयंवा । मार्जनंवामहस्तेनवीरणाद्यैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतरात् । **गौतमोक्तिरुक्तकाष्ठादिसभवइतिचंद्रि**
का । **अत्रिः**—शुद्ध्यर्थंचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिघर्षयेत् । **आश्वलायनः**—विण्मूत्रोत्सर्जनंकुर्याद्धृतशिश्नउदङ्मुखः । **स्कांदे**—वा
मेनपाणिनाशिश्नंधृत्वोत्तिष्ठेत्सदाद्विजः । **देवलः**—आशौचान्नोत्सृजेच्छिश्नंप्रस्रावोच्चारयोस्तथा । नैतेनालस्यनियमाउदङ्मुखादयः । तं
प्रकृत्य—नतस्याचमनकल्पोविद्यतेनतस्योदङ्मुखोदिवारात्रौदक्षिणामुखइत्यादयोनियमाइतिगौतमोक्तेः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्री०
लक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेमूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥ ॥

अथशौचम् ॥ **दक्षः**—शौचेयत्नःसदाकार्यःशौचमूलोद्विजःस्मृतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्तानिष्फलाःक्रियाः । **ब्रह्मांडपुराणे**
सुनिर्णिक्तेमृदंदद्यान्मृदंतेत्वपएवच । सुनिर्णिक्तेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिप्रोंच्छितइत्यन्ये । **गौतमः**—गंधलेपाद्यपग
मेशौचममेध्यस्यतदद्भिःपूर्वंमृदाचेति । अपगमइतिनिमित्तसप्तमी । **स्मृत्यर्थसारे**—त्रिपर्वपूरमात्रावामृत्तिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

गुंजः । परिमाणमिदंनगुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमितिदक्षेणगुदेप्रमाणांतरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणंग्रावासक्तमृद्धात्रीतः । तदसंभवेन्यतो वेति । शौचंदिवोदङ्मुखोरात्रौदक्षिणामुखःकुर्यादित्युक्तम् । **चंद्रिकायांशौनकः**—लिंगशौचंपुराकार्यंगुदशौचंततःपरम् । एकातुमृत्तिका लिंगेतिस्रःसव्यकरेमृदः । करद्वयेमृद्द्वयंस्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते । आर्द्रामलकमात्राचलिंगशौचेतुमृत्तिका । मूत्रात्तुद्विगुणंशुक्रेमैथुनेत्रिगुणं भवेत् । शुक्रेमैथुनंविनाशुक्रोत्सर्गे । पुरीषेतु—पंचापानेमृदःक्षेप्याःकरेवामेदशस्मृताः । हस्तयोःसप्तदातव्याःपुरीषेमृत्प्रमाणकम् । अर्धप्रसृतिमात्रंस्यात्तदर्धंतुततःपरम् । एकैकंपादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमितिमूत्रपरमितिकृष्णभट्टीये । उभयपरमितियुक्तम् । **दक्षः**—अर्धप्रसृतिमात्रातुप्रथमामृत्तिकास्मृता । द्वितीयाचतृतीयाचतदर्धार्धाःप्रकीर्तिताः । लिंगेप्प्येवंसमाख्यातात्रिपर्वीपूर्यतेययाः । **चंद्रिकायांत्वंगिराः**—प्रथमाप्रसृतिर्ज्ञेयाद्वितीयातुतदर्धिका । तृतीयामृत्तिकाज्ञेयात्रिभागकरपूरिणीति । एकालिंगइतिमूत्रशौचे । पंचापानेइति विट्शौचे । पंचापानेदशैकस्मिन्नुभयोःसप्तमृत्तिकाइतियाज्ञवल्क्योक्तेः । **यत्तुविवस्वान्**—तिस्रोमृदोलिंगशौचेग्राह्याःसांतरमृत्तिकाः । वामेपाणौमृदःपंचतिस्रःपाण्योर्द्वयोरपीति । सांतराःकिंचिन्न्यूनाइत्यर्थः । **यच्चयमः**—द्वेलिंगेमृत्तिकेदेयेइति । **यदपिशंखः**—मेहनेमृत्तिकाः सप्तलिंगेद्वेपरिकीर्तितइति । तल्लेपभूयस्त्वेविण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थम् । मृद्वार्यादेयमर्थवदितिमनूक्तेः । गुदेपंचेतिप्रयोगपारिजातपृथ्वीचंद्रादयः । **चंद्रिकाचारादर्शौतु**—एकालिंगेगुदेतिस्रस्तथैकत्रकरेदशेतिमनूक्तेर्गुदेतिस्रः । गुदेपंचसख्यातु—अर्धप्रसृतिमात्रातुप्रथमामृत्तिकाभवेत् । पूर्वपूर्वार्धमात्रास्तुचतस्रोन्याःप्रकीर्तिताइतिवृद्धवसिष्ठेनाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । **यत्तुशातातपः**—आर्द्रामलकमात्रास्तु

१ दशविभागा करमध्येचतस्र पृष्ठेपडिति । पट्पृष्ठतइतिहारीतीयादितिमैथिला । २ अर्धामलकमात्रास्तुइतिपाठ ।

ग्रासाइंदुव्रतेस्मृताः । तथैवाहुतयःसर्वाःशौचार्थेयाश्चमृत्तिकाइति तद्वृत्तशौचपरम् । गुदलिंगयोर्मृत्परिमाणांतरोक्तेरित्यूनतुः । यमः—
उभयोःसप्तदातव्याःपुनरेकागुदेतथेति पुनर्दानमर्वपक्षेपुजेयमितिचंद्रिका । हारीतः—दशमव्येपदपृष्ठेमप्तो भाभ्यांतिसृभिःपादौक्षाल
येदिति । पृष्ठेसव्यहस्तस्य । तिसृभिरितिलेपभूयस्त्वइत्याचारादर्शः । एकत्वत्रित्वयोम्तुल्यवद्विकल्पइत्यन्ये । मिताक्षरायांशौनकः—
एतच्छौचंगृहस्थानांद्विगुणंब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणस्याद्वनस्थानांयतीनांस्याच्चतुर्गुणम् । दिवाविहितशौचतदर्धनिशिकीर्तितम् । तदर्धमातुरे
प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि । द्वैगुण्यादिसख्यामात्रेतदुत्तरस्मृतिष्वभिधानादितिटोडरानंदः । नेत्ययुक्तम् । सत्यार्थमंभवात् । अत्रमध्यामृद
र्धपरिमाणाग्राह्येतिस्मृतिकौमुदीशूद्राचारशिरोमणिश्च । आतुरेऽर्धमशक्तपरम् । शक्तस्यपूर्णमेव । दिवाशौचस्यनिस्यर्धपथिपादोवि
धीयते । आर्तःकुर्याद्यथाशक्तिस्वस्थःकुर्याद्यथोदितमित्यादिपुराणादितिचंद्रिका । योगीश्वरः—स्त्रीशूद्रादेरशक्तानांबालानांचोपनीतिनाम् ।
गंधलेपक्षयकरंशौचंकुर्यान्नसख्यया । वातादिनाशुष्केलेपेगंधनिवृत्तावपिलेपक्षयार्थंलेपग्रहः । तन्निवृत्तावपिगंधानुवृत्तौतद्वारणायगंधपदम् ।
बालस्यपंचमवर्षप्रभृतिमृदाद्यावश्यकम् ।—बालस्यपंचमाद्वर्षाद्रक्षार्थंशौचमाचरेदितिस्मृतेः । आदित्यपुराणे—स्त्रीशूद्रयोरर्धमानप्रोक्त
शौचमनीषिभिः । एतच्छौचद्विजातीनामर्धंशूद्रेप्रकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशूद्रान्यपरम् । तस्य—एतच्छौचगृहस्थानामित्येवसिद्धेरितिकेचित् ।
तन्न । गृहस्थेशूद्रेअर्धेनैतच्छौचमित्यस्यबाधात् । अतएव—नयावदुपनीयतेद्विजाःशूद्रास्तथांगनाः । गंधलेपक्षयकरशौचमेषांविधीयतइतिपरा
शरस्मृतौ । स्त्रीशूद्रपदमकृतोद्वाहपरम् । अनुपनीतसाहचर्यात्पराशरमाधवीये । अतएवार्धसख्यागृहस्थपरा । वस्तुतस्तुशूद्रगृहस्थप
दयोःसामान्यविशेषाभावस्यतुल्यत्वाच्छूद्रगृहस्थस्यविकल्पइति सोपिव्यवस्थितः । विवाहाभावेद्वादशवर्षोत्तरंषोडशवर्षोत्तरवामृत्सख्यानिय
मोऽन्यथानेतिकौमुदी । एतेन स्त्रिया अर्धसख्याचशूद्रस्यचनविधवापरा । अन्यथागंधलेपक्षयकरशौचबाधापत्तेरित्याचारचंद्रोदयो

क्तिःपरास्ता । **बृहन्नारदीये**—व्रतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवास्त्री परेतिवयंप्रतीमः । **यत्तुदक्षः**—एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधलेपानपगमेज्ञेयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिप रमितिमाधवीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमामृत्स्यादितिमरीच्युक्ताल्पपरिमाणश्रुतेरविरोधइतिचंद्रिका । **अपरार्केदक्षः**—न्यूनाधिकंन कर्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुभयपरमविशेषादितिटोडरानंदः । तदपि यावदुक्तेन गंधलेपनाशे । अनाशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचंविधीयतइतितत्रैवदेवलोक्तेः । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियमोऽदृष्टार्थइत्युक्त मित्याचारादर्शःपरास्तः । यावन्नापैत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्वारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिमनूक्तिविरोधात् । चंद्रि काप्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चातुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्रुतेरितिप्रांचः । सगंधलेपानामेवतेषांकर्मस्यादितियत्किंचिदेतत् । पुरीषाद्युत्सर्गेप्रवृत्तस्यतदभावेसायणीयेप्रयोगपारिजातेचवृद्धपराशरः—उपविष्टस्तुविण्मूत्रंकर्तुंयश्चनविंदति । सकुर्यादर्धशौचंतुस्व ल्पशौचस्यसर्वदा । दातव्यमुदकंतावन्मृदभावोयदाभवेत् । **बृहस्पतिः**—भुंजानस्यतुविप्रस्यकदाचित्प्रस्रवेद्गुदम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचतत स्यशौचंविधीयते । पूर्वंकृत्वैवशौचंतुततःपश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्यति । **पैठीनसिः**—मूत्रोच्चारेकृतेशौचंनस्यादं तर्जलाशये । इदंनद्यादिविषयमितिप्रयोगपारिजाते । असंभवइतिस्मृतिरत्नावल्याम् । पात्रवतोवा । अपात्रस्तुविवस्वान्— रत्निमात्रंजलंत्यक्त्वाकुर्याच्छौचमनुद्धृतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थंशौचस्थानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातद्वि शोधयेदितिऋष्यशृंगोक्तेः । **पराशरः**—धर्मविद्दक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेननाभेरूर्ध्वंनशोधयेत् । **देवलः**— प्रकृतिस्थितिरेषाहिकारणादुभयक्रिया । कारणाद्धस्तरोगादेः । उभयक्रियावामेनाप्यूर्ध्वंदक्षिणेनाप्यधइत्यर्थः । **स्मृतिसंग्रहे**—करस्थमुद

पात्रंचेत्कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः । तज्जलंमूत्रसदृशंसुरापानेनतत्समम् । एतदपवादमाहवृद्धपराशरः—अरण्येनिर्जलेरात्रौचौरव्यालाकुलेपथि । कुर्वन्मूत्रपुरीषेतुद्रव्यहस्तोनदुष्यति । मृदादिहस्तेधृत्वानदुष्यतीत्यर्थः । **स्मृतिदीपिकायामाचारादर्शेचदेवलः**—प्रथमंप्राङ्मुखः स्थित्वापादौप्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखोवादैवत्येपैतृकेदक्षिणामुखः । इत्येवंमृद्भिराजानुप्रक्षाल्यचरणौपृथक् । हस्तौवामणिबंधाच्चकुर्यादाचमनततः । **यत्त्वापस्तंबआह** प्रत्यक्पादावसेचनमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारादर्शः । **कृष्णभट्टीये**—स्वयंप्रक्षालयेत्पादौशूद्रादिर्वाकथंचन । शौचाद्दतेवामपादंपश्चाद्दक्षिणमेवच । शौचेप्रथमदक्षिण अन्यत्रवामम् । अत्रदक्षिणंपादमवनेनिजे सव्यंपादमित्यादिलिंगात्पादप्रक्षालनक्रमोज्ञेयः । क्षत्रियवैश्ययोःक्षालयितृसत्वेसव्यंवापूर्वंदक्षिणंवेत्यनियमइतिनारायणवृत्तिः । दक्षिणोपक्रमंपादौक्षालयेदितिकात्यायनभाष्याच्चशौचाद्दतेवामपादमितिनिर्मूलम् ॥ ॥ निवीतंपृष्ठलंबितकर्णस्थंवाआहस्तशौचात् । तावत्तयोरपवित्रत्वेनोपवीतसंबंधायोग्यत्वात् । अपवित्रत्वंचशौचाम्नानात् । उपवीतस्यकर्मांगत्वेनविधानान्निवीतादिनाचमनासंभवाच्च । अतएववृद्धपराशरः—कृत्वातुशौचंप्रक्षाल्यपादौहस्तौचमृज्जलैः । निवद्धशिखकच्छस्तुद्विजआचमनंचरेत् । कृत्वोपवीतंसव्येसेवाग्यतःकायसंयतम्[1] । शिखकच्छइत्यत्रव्युत्क्रमोबोध्यः । कच्छबंधोक्तेःपूर्वंशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखाबंधश्चदैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थंनतुमूत्रपुरीषोत्सर्गकालेशिखामोचनार्थम् । **आश्वलायनः**—कुर्याद्वादशगंडूषान्पुरीषोत्सर्जनेबुधः । मूत्रोत्सर्गेतुचतुरोभोजनांतेतुषोडश । भक्ष्यभोज्यावसानेचगंडूषाष्टकमाचरेत् । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—पुरतःसर्वदेवाश्चदक्षिणेपितरस्तथा । ऋषयःपृष्ठतःसर्वेवामेगंडूषमुत्सजेत् । **स्मृतिरत्नावल्यांकृष्णभट्टीयेच**—चतुरष्टद्विषट्क्ष्यष्टगंडूषैःशुद्ध्यतेक्रमात् । मूत्रेपुरीषेभुज्यतेरेतःसस्रवणेपिच । **स्मृतिसंग्रहे**—सकर्दमेतुवर्षासुप्रविश्यग्राम

[1] कायसयुत इतिपाठ ।

संकटम् । जंघयोर्मृत्तिकास्तिस्रःपादयोर्द्विगुणंभवेत् । **विष्णुः**—नाभेरधस्तात्कायिकैर्मलैःसुराभिर्वोपहतौमृत्तोयैस्तदंगंप्रक्षाल्याचांतःशुद्ध्येत् । अन्यत्रोपहतौमृत्तोयैस्तदंगंप्रक्षाल्यस्नात्वेन्द्रियोपहतस्तूपोष्यपंचगव्येनदशनच्छदोपहतश्चेति । **मनुः**—वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्णखाः। श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः । दूषिकानेत्रमलः ॥ ॥ **अत्रशौचमाहबौधायनः**—आददीतमृदोयश्चषट्सुपूर्वेषुशुद्धये । उत्तरेषुतुषट्स्वद्भिःकेवलाभिर्विशुद्ध्यति । **मनुस्तुद्वादशस्वपिमृज्जलाभ्यांशुद्धिमाह**—विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थंमृद्वार्यादेयमर्थवत् । दैहिकानांमलानांचशुद्धिषुद्वादशस्वपीति । **कृत्यरत्नेयमः**—मूत्रादौपादयोस्तिस्रोहस्तयोस्तिस्रएवच । मृदःपंचदशामेध्येहस्तादीनांविशेषतः । एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शे । परस्यशोणितस्पर्शेरेतोविण्मूत्रजेतथा । चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः । **शूलपाणौदेवलस्तु**—मानुपास्थिवसांविष्ठामार्तवंमूत्ररेतसी । मज्जानंशोणितंवापिपरस्ययदिसंस्पृशेत् । स्नात्वासंमृज्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्भवेत् । तान्येवस्वानिसंस्पृश्यपूतःस्यात्परिमार्जनात् । मार्जनोत्तरमाचमनंच । **शंखः**—तिस्रस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्वाचनखशोधनम् । नखशोधनंनखांतर्गतमलशोधनम् । एवंपादयोः। **मनुः**—अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासंस्पृष्टमेवच । पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः । रेतःप्राशनेप्येवम् । **विज्ञानेश्वरीयेप्रचेताः**—नखकेशमृल्लोष्ठभक्षणेअहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति । **संवर्तः**—कृत्वामूत्रंपुरीषंवायदानैवोदकंभवेत् । स्नात्वालब्धोदकःपश्चात्सचैलस्तुविशुद्ध्यति ॥ ॥ **शौचोक्तेनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तंस्मृतिरत्नावल्याम्**—गायत्र्यष्टशतंचैवप्राणायामत्रयंतथा । प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनियमातिक्रमेसति ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजं०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेशौचविधिः ॥

अथाचमनम्। शौचोत्तरमाचामेत्—एवंशौचंतुनिर्वर्त्यपश्चादाचमनंचरेदितिबृहन्नारदीयात् । पूर्वोक्तवृद्धपराशरोक्तेश्च । **याज्ञवल्क्यः**—अंतर्जानुशुचौदेशेउपविष्टउदङ्मुखः। प्राग्वाब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेत्। उपस्पृशेदाचामेत् । अत्र**विज्ञानेश्वरेण**द्विजोनशूद्रा

दिरित्युक्तेः शूद्राचमनेउपवेशनादिनियमोनेतिकेचित् । युक्तंतुब्राह्मतीर्थस्यैवद्विजेनियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् । **हारीतः**—ऐशान्यभिमुखोभूत्वोपस्पृशेत्तुयथाविधि । **हेमाद्रौदेवलः**—उदङ्मुखोवादेवत्येपैतृकेदक्षिणामुखः । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—याम्यप्रत्यङ्मुखत्वेनकृतमाचमनंयदि । प्रायश्चित्ततदाकुर्यात्स्नानमाचमनक्रमात् ॥ ॥ **तीर्थान्याहयाज्ञवल्क्यः**—कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रकरस्यच । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । **वसिष्ठः**—अंगुल्यग्रेपुमानुपंपाणिमध्येआग्नेयतीर्थमार्पकनिष्ठिकामूलइतितीर्थानि । ब्राह्मणस्यदक्षिणहस्तेपंचतीर्थानीतिप्रचेतःस्मृतेः । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अजलितर्पणेदक्षिणहस्ताभावेचवामहस्तेपितदपेक्षणात् । ब्राह्मणपदंक्षत्रियाद्युपलक्षणम् । ब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्येनद्विजपदोक्तेः । **हेमाद्रौचंद्रिकायामप्येवम्**—कायंकनिष्ठिकामूलेतीर्थमुक्तद्विजस्यत्वितिवर्धमानपरिभाषायांशंखोक्तेश्च । शूद्रस्यतर्पणादौपित्रादितीर्थाक्षेपाच्च । अतएव—ब्राह्मेणविप्रस्तीर्थेनेतिमनूक्तौविप्रपदमाचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारादर्शः । अत्रविकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगेवेद्यनप्रतिप्रयोगमितिचंद्रिका । वस्तुतस्तुएकाचमनांतर्गतत्रिःप्राशनेप्येकमेवतीर्थम् । ब्राह्मेणनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्ममुख्यम् । **यत्तुहेमाद्रौशंखः**—प्राजापत्येनतीर्थेनत्रिःप्राश्नीयाज्जलंशुचिरिति । **यच्चमनुः**—कायत्रैदशिकाभ्यांवानपित्र्येणकदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्यक्षताद्यवरोधेज्ञेयमितिपृथ्वीचंद्रः । **हारीतः**—वामहस्तेकुशान्कृत्वासमाचामतियोद्विजः । उपस्पृष्टंभवेत्तेनरुधिरेणमलेनच । वामहस्तेकेवले । उभयत्रस्थितैर्दर्भैःसमाचामतियोद्विजः । सोमपानफलंतस्यभोक्तायज्ञफलंलभेदितिगोभिलोक्तेः । **श्राद्धहेमाद्रौगौतमः**—वामहस्तेस्थितेदर्भेदक्षिणेनपिबेन्नतु । वस्त्राजिनोपग्रहणेनदोषः पिबतोभवेत् । **चंद्रोदयेयमः**—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वामेननस्पृशेत् । दक्षिणकरमितिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः । जलमितिचंद्रिकापराकौ । हस्तस्थंजलमित्याचारादर्शः । **आचारप्रदीपे**—दक्षिणेसस्थिततोयतर्जन्यासव्यपाणिना । तत्तोयंस्पृशतेयस्तुसोमपानफलंलभेत् ।

आचारचंद्रोदयेप्येवम् । आश्वलायनः—ग्रंथीकृतपवित्रेणनभुंजीयान्नचाचमेत् । ग्रंथिर्ब्रह्मग्रंथिः । नब्रह्मग्रंथिनाचामेन्नदूर्वाभिःकदा चनेतिचंद्रोदयेस्मृतिसारात् । कौशिकः—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अकृतंतस्यतत्सर्वंभवत्याचमनतथा । याज्ञवल्क्यः—अद्भिस्तुप्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिःफेनबुद्बुदैः । हृत्कंठतालुगाभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः । शुद्ध्येरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततः । प्रकृतिस्थाभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेतिविज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादंतेनेतिहेमाद्रिः । ओष्ठप्रांतेनेत्याचारादर्शः । मापमज्जनमात्रा हृदयंगमाभवंतीत्युशनःस्मरणादेकैकपादहान्याकंठतालुतदंतर्गतत्वमितिहेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपितेषामुपनीतवदाचमनमित्याचारचंद्रोदयः । तन्न । नह्यस्मिन्युज्यतेकर्मकिंचिदामौंजिबंधनात् । शूद्रेणहिसमस्तावद्यावद्वेदेनयुज्यतइतिमनूक्तेः । उपनयनात्पूर्वंशूद्रसमत्वोक्तेःशूद्रवदाचमनमितियुक्तम् । बौधायनस्तुशूद्राणामार्कछिष्ठि(?)तानामार्यवदाचमनंवैश्यवच्छौचमिति । हारीतः—विवर्णगंधवत्तोयंफेनिलंचविवर्जयेत् । प्रकृतिस्थाभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवगंधादिमत्तन्ननिषिद्धम् । माधव्यांप्रचेताः—अनुष्णाभिरफेनाभिःपूताभिर्वस्त्रचक्षुषा । हेमाद्रौबौधायनः—शब्दमकुर्वन्निरपोहृदयंगमाःपिवेदितिटोडरानंदेगोभिलः । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशेदुच्छिष्टोहैवातोन्यथाभवतीति । दक्षः—प्रक्षाल्यपादौहस्तौचत्रिःपिवेदंबुवीक्षितम् । यमः—रात्राववीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीषिभिः । उदकेनातुराणांतुयथोष्णेनोष्णपायिनाम् । मार्कंडेयगारुडयोः—अंतर्जानुतथाचामेत्रिश्चतुर्वापिवेदपः । अत्रचतुष्ट्वस्त्रित्वेनैच्छिकोविकल्पइतिमाधव्यांहेमाद्रौच । दैवपितृकर्मविषयत्वेनव्यवस्थेत्यन्ये । त्रित्वेनचतुष्ट्याभावेइतिमदनपारिजातः । मैथिलाश्च—त्रिरित्यर्वाङ्निषेधपरमितिमदनपारिजातः । यत्रमंत्रवदाचमनंअग्निश्चमेत्यादि तेनसहचतुष्ट्वमन्यत्रत्रिरितिहरदत्तः । हेमाद्रौदेवलः—अथापःप्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणात्रिःपिवेत्समम् । प्रथमाद्ब्राह्मात् । सममव्यवधानेनेत्यर्थइत्युक्तं । तत्रैव भरद्वाजः—आयतंपूर्वतःकृत्वागोकर्णाकृतिवत्करम् । संहतांगुलि

नातोयंगृहीत्वापाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांशेषेणाचमनचरेत् । माषमज्जनमात्रास्तुसंगृह्यत्रिःपिबेदपः । माषमज्जनमात्रपानब्राह्मणमात्र परम् । क्षत्रियादेस्तुन्यूनम् । स्मृत्यर्थसारे—पीतावशिष्टांबुपानेवामहस्तेनपानेपराकार्यमिति । भविष्ये—दक्षिणतुकरकृत्वागोकर्णाकृति वत्पुन । त्रिःपिबेद्दक्षिणेनांबुद्विरास्यपरिमार्जयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वंगोकर्णाकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठिकेबहिःकृत्यपुनर्गोकर्णाकृतिंकुर्या दितिहेमाद्रिः। बहृचपरिशिष्टे—पाणिपादमुखप्रक्षाल्यशुचौदेशेग्रमिष्ठपादःकनिष्ठांगुष्ठौविश्लिष्टौवितत्यतिस्रोंतरांगुलीःसहतोर्ध्वाःकृत्वात्रिः पिबेत् सहतमध्यमांगुलिभि.पाणिप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरश्चाभ्युक्ष्येति । आचारादर्शेभविष्ये—समौचचरणौकृत्वातथाबद्धशिखो नृप । घनांगुलिकरकृत्वाएकाग्रःसुमनाद्विजः । आचामेदितिशेष । याज्ञवल्क्यः—त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्भिःसमुपस्पृशेत् । प्रतिखमुदकग्राह्यम् । अतरापाणिमाप्लाव्यवारिणेतिशिवधर्मोत्तरात् । शौनकः—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितथातोयाशयस्थितैः । कुर्वन्नाच मनंविप्रोनित्यंखानिसमालभेत् । तदभावेतुकुर्वीतपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्षण्यानि । खानिचोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीतिगौतमोक्तेः । शी र्षण्यानिततःखानिमूर्धानचनृपालभेदितिविष्णुपुराणाच्चेतिहेमाद्रिः । नाभेरूर्ध्वानीतिमिताक्षरायाम् । चंद्रोदयेहारीतः—वाम हस्तेत्वप‘कृत्वायःखानिसमुपस्पृशेत् । वृथैवाचमनंतस्यप्रायश्चित्तीयतेहिम. । दक्षः—सम्मृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुन्मृज्यात्ततोमुखम् । सहतांगुलि भिःपूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत् । अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याघ्राणचसमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुचक्षुःश्रोत्रेततःपरम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचक्षुषी । अंगु ष्ठानामिकाभ्यांश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठाभ्यांनाभिंहृदयंतुतलेनवै । सर्वाभिश्चशिरःपश्चाद्बाहूचाग्रेणसस्पृशेत् । अंगुलिभिस्तिसृभिर्मध्यमाभिः । मध्य माभिर्मुखपूर्वंतिसृभिःसमुपस्पृशेदितिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । पाठादेवक्रमेसिद्धेपश्चादितिवचनबाह्वनंतरशिरःस्पर्शार्थम् । कौं खस्तु—तर्जन्यंगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नासापुटद्वयम् । अंगुष्ठस्यानामिकयायोगेनश्रवणेस्पृशेत् । मध्यमांगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नेत्रद्वयततः । कनिष्ठांगुष्ठ

योगेनस्पृशेत्स्कंधद्वयंततः । नाभिंचहृदयंतद्वत्स्पृशेत्पाणितलेनतु । संस्पृशेच्चतथाशीर्षमयमाचमनेविधिः । **चंद्रोदयेपैठीनसिः**—अग्निरंगु
ष्ठस्तस्मात्तेनैवसर्वाणिस्पृशेदिति । **आश्वलायनः**—पाणिनापोऽग्निमंत्रेणअवमृज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुखालंभनंस्मृतम् ।
सूर्यायदक्षिणेनेत्रेवामेसोमायवायवे । नसोर्दिग्भ्यःश्रवणयोर्बाह्वोरिंद्रायसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोरंतरिक्षायगुह्यके । दिवेनाभौब्रह्मणेचवि
ष्णवेहृदयेतथा । शिवायेतिशिरस्यंतेहस्तप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनेत्रयोराचमंस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठा
नामिकाभ्यांचकनिष्ठाभ्यांचबाहुके । सांगुष्ठैरखिलैरेवस्थानेष्वन्येषुसंस्पृशेत् । **व्याघ्रपादः**—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमे
नचषष्ठेनद्विरोष्ठावुन्मृजेत्क्रमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वभिमंत्र्यजलंशुचि । वामंसंप्रोक्षयेत्पाणिमन्यंचनवमेनच ।
दक्षिणंदशमेनांघ्रिवाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेदूर्ध्वोष्ठपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांसंस्पृष्टाभ्यांज
लैःसह । नासारंध्रेवासुदेवंप्रद्युम्नाभ्यामुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेद्दक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तममं
त्रेणताभ्यांवामांस्पृशेद्दृशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजनृसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्क्रमात् । नाभिमच्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृ
शेद्बुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेंद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाश्लिष्टैर्जलैःसह । भुजौतुहरिकृ
ष्णाभ्यांसंस्पृशेद्दक्षिणोत्तरौ । **प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः**—देव्याःपादैस्त्रिभिःपीत्वाअब्लिंगैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरोमंत्रैर्द्वि
धास्पृशेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—तदोंकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिकर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**—त्रि
राचामेद्द्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभतइति तदेतद्ब्रह्मयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्थाचमनेकर्मांगाचम
नेवाप्रवर्तते । **हेमाद्रौबौधायनः**—त्रिःपरिमृजेद्द्विरित्येकइति । तत्रैवकण्वः—अथर्ववेदेतिहासपुराणानिध्यायन्ब्राह्मणतीर्थेनोष्ठयोः

सलोमदेशमुन्मृज्यादिति । **हेमाद्रौदक्षः**—नाग्रांगुल्यानपृष्ठैर्वापरिमृज्यात्कथंचन । **आपस्तंबः**—दक्षिणेनपाणिनासव्यंप्रोक्ष्यपादौ
शिरश्चेंद्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकांश्रोत्रेचेत्यथापउपस्पृशेदिति[1]**व्यासः** । अक्षिणीनासिकेकर्णावोष्ठौचतदनंतरम् । ततःस्पृशेन्नाभि
देशंपुनरापश्चसंस्पृशेत् । **बौधायनः**—खान्यद्भिःसंस्पृश्यपादौनाभिंशिरःसव्यंपाणिमंततःप्रोक्षेदिति । **पैठीनसिः**—पादौप्रोक्ष्यसव्येपाणौशे
षाअपोनिनयेदिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंव्यवस्थेत्युक्तम् । **शूद्राधिकारेगौतमः**—आचमनार्थे
पादप्रक्षालनमेवैकइति । **ब्राह्मे**—स्त्रीशूद्रयोरनित्यांभःक्षालनाच्चकरौष्ठयोः । आचमनक्रियेतिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ **अथाचमननि**
मित्तानि । **यमः**—उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्यतथैवच । **ब्रह्मांडे**—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पर्शेत
थापादावसेचने । उच्छिष्टस्यचसंभाषादशुच्यप्रयतस्यच । संदेहेषुचसर्वेषुशिखांमुक्त्वातथैवच । विनायज्ञोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जि
ह्वयाचैवसंस्पृश्यदंतासक्तंतथैवच । **देवलः**—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत् । **हारीतः**—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणेमूत्रपुरीषोत्सर्गेद
शैनेदेवतामभिगंतुमाचामेदिति । जपादौस्त्रीशूद्रभाषणेइत्युक्तं**माधवीयेस्मृत्यर्थसारेचप्रजापतिः**—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्मणःप्रयतोपि
सन् । कृत्वाचपितृकर्माणिसकृदाचम्यशुध्यति । **चंद्रिकायांहारीतः**—सुषुप्सुराचामेदिति । **आपस्तंबः**—स्वप्नेक्षवथौसिघाणिकालं
भेलोहितस्यकेशस्यवसानामग्नेर्गवांब्राह्मणस्यस्त्रियाश्चालंभेनीवींपरिधायउपस्पृशेदिति । सिघाणिकानासामलः । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति
प्रयोगपारिजातः । च्युतकेशनखस्पर्शेइति**स्मृत्यर्थसारे** । अग्न्यादिस्पर्शेआचमनंनिमित्तविनास्पर्शेइतिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मणस्पर्शेआच
मनमग्निगोस्पर्शवत्प्रायश्चित्तत्वेनविहितंइति**मदनरत्ने** । ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्येति**प्रयोगपारिजातः** । नीवीअधोवासोग्रंथिरिति**चंद्रिका** ।

१ चक्षुषीनासिकाश्रोत्रेचोष्ठौचेतिपाठः ।

मार्कंडेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्वदेवभुजिक्रियाम् । **बृहस्पतिस्मृतौकर्मप्रदीपेच**—पितृमंत्रानुचरणेआत्मालंभेक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गेआक्रंदेक्रोधसंभवे । मार्जारमूषिकास्पर्शेप्रहासेनृतभाषणे । निमित्तेष्वेषुसर्वेषुकर्मकुर्वन्नपः स्पृशेत् । आलंभेविहितेहृदयस्पर्शइतिकल्पतरुः । आत्मस्तुताविति**वर्धमानः** । स्पृशेदितिस्पर्शमात्रमिति**स्मृतिरत्नावलिः** । आचामेदिति**वर्धमानः** । मार्जारकर्तृकेस्पर्शेआचमनंस्वयंकृतेस्नानमित्या**चारचंद्रोदयः** । वनमार्जारस्पर्शेस्नानम् । अभोज्यसूतिकाषंढमार्जाराखूंश्च कुक्कटान् । संस्पृश्यशुद्ध्यतिस्नानादुदक्याग्रामसूकराविति वचनादिति**शूलपाणिः** । केचित्तुमार्जारस्पर्शःपुच्छान्यदेशपरः । कर्मकालेअबुद्धिपूर्वस्पर्शविषयोवा । पुच्छेविडालकंस्पृष्ट्वास्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति । भोजनेकर्मकालेचविधिरेपउदाहृतइतितत्रैवबुद्धिपूर्वेस्नानविधानादन्यदाशुचिरेव । मार्जारश्चैवदर्वीचमारुतश्चसदाशुचिरितिमनूक्तेरित्याहुः । **याज्ञवल्क्यः**—रौद्रपित्र्यासुरान्मत्रांस्तथाचैवाभिचारकान् । व्याहृत्यालभ्यचात्मानमपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेदित्युक्तेर्यत्ररौद्रादिपाठोत्तरंकर्मनोक्तंतत्रनोदकस्पर्शः । **संग्रहे**—श्राद्धारंभेऽवसानेचचपादशौचार्चनांतयोः । विकिरेपिंडदानेचकुर्यादाचमनंकृती । तत्रप्रथममेवद्विःशेपाणितुसकृत्सकृत् । **चंद्रिकायांकौर्मे**—उच्छिष्टंपुरुषंदृष्ट्वाऽभोज्यंचापितथाविधम् । आचामेदश्रुपातेचलोहितस्यतथैवच । **शातातपः**—आचामेच्चर्वणेनित्यंमुक्त्वातांबूलचर्वणम् । ओष्ठौविलोमकौस्पृष्ट्वावासोविपरिधायच । चर्वणेआदावंतेच । अनाचम्यभक्षणेऽष्टशतजपोभोजनेतूपवासइतिस्मृत्यर्थ**सारात्** । **अपरार्के**—प्राणस्यायमनकृत्वाआचामेत्प्रयतोपिसन् । **मनुः**—वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यन्नमश्नंश्चसर्वदा । आचामेदितिसंबंधः । **विष्णुः**—पंचनखास्थिनिःस्नेहंस्पृष्ट्वाचामेचंडालम्लेच्छसंभाषेचेति । **पाराशरे**—श्वपाकंवापिचंडालंविप्रःसंभाषतेयदि । द्विजसंभाषणंकुर्यात्सावित्रीतुसकृज्जपेत् । उच्छिष्टैःसहसंभाषेत्रिरात्रेणविशुद्ध्यपि । द्विजोनूचानइति**माधवः** । **चंद्रिकायांपाद्मे**—चंडालादीन्जपेहामेदृष्ट्वाचामेद्द्विजोत्तमः ।

यत्तुस्मृत्यर्थसारे—अंत्यसभापणेकर्मकुर्वन्नाचामेदित्युक्तंतच्चित्यम् ।—तूष्णीमासीतचजपंश्चंडालपतितादिकान् । दृष्ट्वातान्वार्युपस्पृश्याभाष्यस्ना त्वाविशुद्ध्यतीतिचंद्रोदयेवर्धमानपरिभाषायां **योगयाज्ञवल्क्योक्तेः** ।—चंडालपतितौदृष्ट्वानरःपश्येतभास्करम् । स्नातस्त्वेतौसमा लोक्यसचैलस्नानमाचरेदितिचंद्रिकायां**व्यासोक्तेश्च** । **माधवीये**—चंडालैकपथगत्वागायत्रीस्मरणाच्छुचिः । **यत्तुव्याघ्रपादः**— चंडालपतितचैवदूरतःपरिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्वाक्सवासाजलमाविशेदिति । तत्सकटपरम् । अतएव**बृहस्पतिः**—युगंचद्वियुगचैव त्रियुगचचतुर्युगम् । चंडालसूतिकोदक्यापतितानामधःक्रमात् । **अंगिराः**—श्वादीन्स्पृष्ट्वापिवाचामेत्कर्णंवादक्षिणंस्पृशेत् । नाभेरधःस्पर्शए तत् ।—नाभेरूर्ध्वंकरौमुक्त्वाशुनायद्युपहन्यते । तत्रस्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यतीतितेनैवोक्तेः । **चंद्रिकायांशातातपः**—चर्म कारजकाश्चैवव्याधव्यालोपजीविनौ । निर्णेजकःसौनिकश्चनटःशैलूषकस्तथा । मुखेभगस्तथाश्वाचवनिताःसर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्यजीवीग्रा म्यकुक्कुटसूकरौ । एतैर्यदंगस्पृष्टस्याच्छिरोवर्जद्विजातिषु । तोयेनक्षालनंकृत्वाआचांतःप्रयतोमतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्ता । **आचारादर्शेसं वर्तः**—चर्मारंरजकंवैणधीवरनटमेवच । एतान्स्पृष्ट्वानरोमोहादाचामेत्प्रयतोपिसन् । इदंशिरोहीनांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानंवक्ष्यते । **शांखा यनः**—क्षुतेनिष्ठीवितेचैववदतोच्छिष्टेतथानृते । पतितानांचसभाषेदक्षिणंश्रवणस्पृशेत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्चधर्मराट् । विप्रस्यदक्षि णेकर्णेसर्वेतिष्ठंतिसर्वदा । विप्रोक्तेःक्षत्रियादीनांदक्षिणकर्णस्पर्शोन । विप्रपदमाचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्या**चारचंद्रोदयः** । तन्न । उप लक्षणत्वेमानाभावात् । इदंचाचमनासंभवे । तथाच**हरनाथीयेमार्कंडेये**—कुर्यादाचमनस्पर्शगोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालंभनंवापि

१ रजकश्चर्मकश्चैवेतिपाठ ।

दक्षिणश्रवणस्यच । यथाविभवतोह्येतत्पूर्वाभावेपरंपरम् । **विज्ञानेश्वरादावप्येवम्** । **टोडरानंदेपराशरः**—गंगाचदक्षिणेश्रोत्रेऽनामिकायांहुताशनः । उभयोःस्पर्शनेचैवतत्क्षणादेवशुद्ध्यतीति । **बौधानयः**—नीवीविस्रंस्यपरिधायापउपस्पृशेदार्द्रतृणगोमयभूमिगामोपधीवेति ॥ ॥ **अथद्विराचमननिमित्तानि** । **याज्ञवल्क्यः**—स्नात्वापीत्वाक्षुतेसुतेभुक्त्वारथ्योपसर्पणे । आचांतःपुनराचामेद्वासोविपरिधायच । वस्त्रपरिधानेसकृद्द्विराचमनयोर्विकल्पइतिकेचित् । पूर्ववासःपरित्यज्यान्यवासःपरिधानेद्विराचमनम् । तस्यैवान्यथापरिधानेसकृदाचमनमितिटोडरानंदः । कर्माधिकारार्थंद्विरन्यत्रसकृदित्यन्ये । **कौर्मे**—रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गेऽशुचिभाषणे । संध्ययोरुभयोस्तद्वदाचांतोप्याचमेत्पुनः । मूत्रपुरीषयोर्द्विराचमनंकर्माधिकारार्थं । **हारीतेन**तत्रसकृदाचमनविधेर्व्यवस्थासंभवेऽष्टदोपदुष्टविकल्पयोगात् । **ब्राह्मे**—होमेभोजनकालेचसंध्ययोरुभयोरपि । आचांतःपुनराचामेज्जपहोमार्चनेषुच । उभयोरित्युपलक्षणम् । संध्यात्रयांबुपानेपुपूर्वपश्चाद्द्विराचमेदितिस्मृत्यर्थसारात् । संध्यात्रयेंऽबुपानेचेत्यर्थः । **सायणीयेनंदसूरिः**—भूम्युपवीतविन्यासेसस्नेहौषधभक्षणे । पैतृकेकर्मणिस्नेहभक्षणेंताद्ययोःसकृत् । **बौधायनः**—हविर्भक्षणकालेचतद्द्विराचमनंस्मृतम् । **कौर्मे**—प्रक्षाल्यपाणिपादौचभुंजानोद्विरुपस्पृशेत् । ष्ठीवित्वोदावनारंभेकासश्वासागमेतथा । चत्वरंवाश्मशानंवासमागम्यद्विजोत्तमः । **स्मृत्यर्थसारे**—रोदनेपीत्वावलीढेभुक्त्वाचाभ्यंगेद्विराचामेदिति । द्विराचमनेंऽगभूतंपाणिपादक्षालनंसकृत् । दृष्टोपकारस्यैकत्वात् । आस्यस्पर्शादित्वदृष्टभेदादावर्तेत । तत्रत्रिराचम्यांगान्युपस्पृश्यपुनःसांगाचमनक्रियेत्येवं दाक्षायणयज्ञेदर्शपूर्णमासावृत्तिवदित्याचारादर्शः ॥ ॥ **अथाचमनापवादःकालतः** । **हेमाद्रौपैठीनसिः**—अपेयहिसदातोयंरात्रौमध्यमयामयोः । स्नानचैवनकर्तव्यंतथैवाचमनक्रिया । तत्रैव**विश्वामित्रः**—महानिशातुविज्ञेयामध्यस्थंप्रहरद्वयम् ।

१ विसृज्येतिपाठ । २ त्वाभ्यग्नारभेइतिपाठ ।

तस्यांस्नानंनकुर्वीतकाम्यमाचमनंतथा । तत्रैवषट्त्रिंशन्मते—मूत्रोच्चारेमहारात्रौकुर्यान्नाचमनंतुयः । प्रायश्चित्तीयतेविप्रःप्राजापत्यार्धमर्हति ॥

॥ **महानिशाद्वेधा** । तत्राद्यामाह**मार्कंडेयः**—महानिशाद्वेघटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याद्येत्यर्थः । द्वितीयातुविश्वामित्रोक्ता । **द्रव्यतःस्मृत्यर्थसारे**—अस्निग्धऔषधेजग्धेस्निग्धेबुद्धेसलेपने । नाचामेद्भोजनेवृत्तेशुद्ध्यर्थंक्रमुकादिषु । अन्येषुचामभक्ष्येषुसंसारेषुसुगंधिषु । तांबूलेक्रमुकेहोमेभुक्तस्नेहानुलेपने । इक्षुदंडेतिलेमूलपत्रपुष्पफलेषुच । तथात्वक्तृणकाष्ठेपुनाचामेदामभक्षणे । मधुपर्केचसोमेचप्राणाहुतिषुचाप्सुच । आस्यहोमेषुसर्वेषुनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । क्रमुकादिष्वित्यत्रादिशब्दात्तांबूलादीनि । पुनरग्रेतांबूलक्रमुकयोर्ग्रहणादत्रपूर्वाचमननिषेधः । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिष्वितितासांमंत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्यचमंत्रपाठासंभवादाचमनेप्राप्तेतन्निषेधः । तेनविषयसप्तमीयम् । तेनभोजनेअमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरंनाचमनम् । अतएवाप्स्वितिप्राणाहुतिसाहचर्यादमृतापिधानमसीतिपीतांप्परं । अन्यथोच्छिष्टस्यमंत्रपाठासंभवात् । तेनतस्मिन्नप्पानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तं**श्राद्धहेमाद्रौ** । नचैवंपुरीषाद्युत्सर्गोत्तरमाचमनेकर्तव्येतत्राधिकारसिद्ध्यर्थंसाचमनांतरापत्तिः । आरभणीयान्यायेनोपपत्तेः । यथादर्शपूर्णमासांगारभणीयातिदेशादारभणीयायांप्राप्तानवस्थाप्रसंगात्स्वात्मनिस्वातिदेशासंभवाच्चनतथेहापि । नचैवमाचमनेसकृज्जलपानोत्तरमाचमनापत्तिः । पुनर्जलपानस्यगायत्र्यादिमंत्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्यतदसंभवादित्युक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । **हेमाद्रा**वेवसममव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । **कृष्णभट्टीये**—अनाचांतःपिबेद्यस्तुपीत्वानाचामयेद्यदि । गायत्र्यष्टशतंजप्त्वाप्राणायामेनशुद्ध्यति ॥

॥ **आचमनापवादः आचारसारे**—अपोजग्ध्वौषधंजग्ध्वाकृत्वातांबूलचर्वणम् । सौगंधिकानिसर्वाणिनाचमेतविचक्षणः । अपोजग्ध्वेत्यमृतापिधानमसीतिमंत्रैः । पीत्वायोध्येष्यमाणश्चआचामेत्प्रयतोपिसन्नितिमनूक्तेरिति

१ समारंभेषुसर्वेष्वितिपाठ । २ पीतात्परमितिपाठ ।

कल्पतरुः । अप्सूच्छिष्टतानिषेधात्पीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । **विश्वादर्शेआपस्तंबः**—संध्यार्थंभोजनार्थंवापितृदेवत्रयोजने । शूद्राहृतेननाचामेज्जपादिहवनेषुच । **संवर्तः**—शूद्राशुच्येकहस्तैश्वदत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिषेधःसर्वकर्मसुज्ञेयः । **स्मृत्यर्थसारे**—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणनाप्युदकशेषेणकर्माणिकुर्यात् । यदिकुर्याद्भूमौजलंस्रावयित्वातत्रांबुपात्रंस्थापयित्वोद्धृत्यकुर्यादिति । **आपस्तंबः**—नवर्षधारयाचामेन्नप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रदरःस्वयंभिन्नोभूभागः । **वसिष्ठः**—प्रदरादपिगोतृप्तेराचामेतेति । नेदंकलौ । गोतृप्तिशिष्टेपयसिशिष्टैराचमनक्रियेतिमाधवीयेकलिवर्ज्येषुपाठात् । **स्मृतिसारे**—एलालवंगकर्पूरगंधाद्यैर्वासितैर्जलैः । नाचामेद्द्विरुष्णाभिस्तथाशौचावशेषितैः । **चंद्रोदयसंग्रहे**—पात्रावशिष्टंयच्छौचेपाणिपादावनेजने । भूमौतदबुनिःस्राव्यशेषेणाचमनंचरेत् । **चंद्रिकायांविष्णुस्मृतावप्येवम्** । **देवजानीये**—शौचशेषपादशेषंपीतशेषंतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्पर्युक्षणकृतिंविना । **स्मृत्यर्थसारे**—पादशौचशिखाकच्छबंधधौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यंबद्धेकंठेशिरस्यपि । **प्रयोगपारिजातेभृगुः**—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामेद्धिकदाचन । अकृत्वापादशौचंचतिष्ठन्मुक्तशिखोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्नितिजलस्थेतरपरम् । जानोरूर्ध्वंजलेतिष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्ध्यतीतिविष्णूक्तेः । अधस्ताज्जान्वोः । **चंद्रिकायांविष्णुः**—नस्पृशन्नहसन्जल्पन्नश्वचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । तत्रैवप्रचेताः—नासमपादआचामेदिति । **स्मृत्यर्थसारे**—उपविष्टःसमाचामेज्जानुमात्रादधोजले । तथा—सोपानत्कोधृतोष्णीषःपर्यंकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदश्चैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषधिजग्धिकृत् । **नागदेवाह्निकेयमः**—मधुपर्केभोजनांतेसंध्यादौनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुक्कुटासनः । **स्मृत्यर्थसारे**—नयज्ञोपवीतमुत्तरीयंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वापुनराचामेत् ॥ ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सूत्रंवस्त्रंचोपवीयाचामेत् । **हारीतः**—नजले

शुष्कवस्त्रेणस्थलेचैवार्द्रवाससा । तर्पणाचमनंजप्यमार्जनादिकमाचरेत् । **पैठीनसिः**—अंतरेकंबहिरेकंकृत्वापादमाचमेदिति । **व्यासः**—शिरःप्रावृत्यकठंचमुक्तकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःशौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् । **गौतमः**—नमुख्याविप्रुपउच्छिष्टंकुर्वंतिनचेदंगेनिपतंतीति । अंगस्पर्शे**आपस्तंवः**—यआस्याद्बिदवःपतंतउपलभ्यतेतेष्वाचामेत् । **गौतमः**—मंत्रब्राह्मणमुचारयतोविदवःशरीरउपलभ्यंतेनतेष्वाचमनमिति । **मनुः**—स्पृशतिविंदवःपादौयस्याचामयतःपरान् । तेपार्थिवैःसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणाज्जंघादिस्पर्शेदोप इति**मेधातिथिः** । तन्न । प्रयांत्याचमतोयाश्चशरीरे विप्रुपोनृणाम् । उच्छिष्टदोपोनास्त्यत्रभूमितुल्यास्तुतेस्मृताइति**माधवीयेयमोक्तौ** शरीरग्रहणात् । अतःपादावितिप्रायिकम् । तेनांगांतरस्पर्शेपिनदोपइति**सर्वज्ञनारायणः** । **माधवीयेप्येवं** । **आपस्तंवः**—नश्मश्रुभिरुच्छिष्टोभवतियावन्नहस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । **याज्ञवल्क्यः**—मुखजाविप्रुपोमेध्यास्तथाचमनविंदवः इति । **शंखः**—दतवद्दंतलग्नेपुरसवर्जमन्यत्रजिह्वाभिमर्शनादिति । **गौतमस्तु**प्राक्च्युतेरेकेइत्याह । च्युतेतु**शंखः**—च्युतेष्वास्रावबद्धिद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः । मुखोदकमास्रावः । **शातातपः**—दंतलग्नेमूलफलेभुक्तस्नेहेतथैवच । तांबूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । **स्मृत्यंतरे**—अलाबुताम्रपात्रस्थकरकस्थचयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोभवतिनान्यथा । स्वयगृहीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्वादिपात्रं यतिपरम् । यतिपात्राणिमृद्वेणुदार्वलाबुमयानिचेति**याज्ञवल्क्योक्तेः** । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्निर्व्रणानिचेति**मनूक्तेश्च** । अलाबुदारुजंवापिवैणवंमृन्मयतथा । एतानियतिपात्राणिगृहस्थोनसमाचरेदिति**पंचायतनसारेव्यासोक्तेश्च** । तत्रैव**संवर्तः**—सौवर्णराजतंताम्रमुख्यंपात्रंप्रकीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंस्त्रवतेयन्नवारितम् । **कृष्णभट्टीयेमरीचिः**—कांस्येनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः । आचांतःशनकृत्वोपिनकदाचनशुद्ध्यति । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे**—सौवर्णरौप्यपात्रैश्चवेणुबिल्वाश्मचर्मभिः । अलाबुदारुपात्रैश्चनारिकेलैःकपित्थकैः । तृ

णैःकाष्ठैर्जलाधारैरन्यांतरितमृन्मयैः । वामेनोद्धृत्यवाचामेदन्यदातुरसंभवेइति । तन्मृन्मयमात्रपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् । तत्राप्यन्यदातुरसंभवेवामेनसदंशादिनोद्धृतैर्मृन्मयैरित्यर्थः । अतएवाग्रेस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रस्थंजलंनैवोपहन्यतइत्युक्तमितिकेचित् । अन्येतुवामेनपात्रमुद्धृत्यनपिबेद्दक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णरौप्यपात्रैश्चेत्याद्युक्तेर्यदिस्वहस्तेनाचामेत्तदैतैरेवेतिपरिगणनवलान्नियमेननान्यैरित्यर्थात्पित्तलकांस्यादिभिर्वामोद्धृतैर्नाचामेदित्याहुः । प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—करकालाबुपात्रेणताम्रचर्मपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाचामेद्भूमिलग्नेननान्यथा । अत्रभूमिलग्नत्वेमूलंचिन्त्यम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यंतरे—करपत्रेषुयत्तोयंयत्तोयंताम्रभाजने । सौवर्णेराजतेचैवनैवाशुद्धंतुतत्स्मृतम् । अपरार्केस्मृत्यंतरे—ताम्राश्मनालिकेराब्जवेणुकालाबुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचाचामेत्सर्वदाशुचिरेवसः । नकेवलमन्यदत्तेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेआचमनम् ॥

अथदंतधावनम् ॥ अत्रिः—मुखेपर्युषितेनित्यंभवत्यप्रयतोनरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्षयेद्दंतधावनम् । तस्याद्यतयोराचामेत् । आग्नेये—शौचंकृत्वामृदाचम्यभक्षयेद्दंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभंक्त्वातुशुचौदेशेत्यक्त्वातदाचमेदितिगारुडाच्च । आचारादर्शे विष्णुः—प्रातर्भुक्त्वाचयतवाग्भक्षयेद्दंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरमितिहलायुधः । विष्णुः—कंटकिक्षीरिवृक्षोत्थंद्वादशांगुलमव्रणम् । कनिष्ठांगुलिवत्स्थूलंपर्वार्धकृतकूर्चकम् । दंतधावनमुद्दिष्टंजिह्वोल्लेखनिकातथा । द्वादशांगुलकंविप्रेकाष्ठमाहुर्मनीषिणः । क्षत्रविट्शूद्रजातीनां नवषट्चतुरंगुलम् । स्मृत्यर्थसारेतु—तिक्तकषायकटुसुगंधिकंटकिक्षीर्यव्रणमृजुकीटाद्यदूषितंद्वादशांगुलंविप्रे क्षत्रादिष्वंगुलिह्रासइत्युक्तम् । शंखः—कुमाराणांचनारीणांकर्तव्यंचतुरंगुलम् । अथतत्काष्ठानि मदीयाःश्लोकाः—आम्राम्रातकसर्जवेणुबृहतीश्रीपर्णिपुन्नागकान् चंपावैकदरंशिरीषखदिरापामार्गनिंबार्जुनान् । नारिंगंबदरीप्रियंगुकुटजान्धात्रीतमालंतथाकंकोलंत्वरिमर्दलोध्रमधुकान्राजादनपर्णकम् । जात्याट

रूषावतिमुक्तजंबूप्लक्षान्कषायंकटुकंटकंच । गृह्णीतशुद्धयैदंतानामन्यांस्तत्रविवर्जयेत् । आम्रातकआंबाडाइतिप्रसिद्धः । सर्जोरालइतिप्रसिद्धः । राजादनंचारोली । कदरःश्वेतसारःखदिरः । खदिरोरक्तसारः । अतिमुक्तजंमोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधूकोज्येष्ठीमधुः । **संग्रहे**—अपामार्गेधृतिर्मेधाप्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । **अंगिराः**—प्रक्षाल्यभक्त्वातज्जह्याच्छुचौदेशेसमाहितः । **जातूकर्ण्यः**—ईशान्यभिमुखःकुर्याद्वाग्यतोदंतधावनम् । **कृत्यरत्नेगर्गः**—प्राङ्मुखस्यधृतिःसौख्यशरीरारोग्यमेवच । दक्षिणेनतथाकार्यंपश्चिमेनपराजयः । उत्तरेणगवांनाशःस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच ॥ ॥ **अथनिषिद्धानि** । **मदीयाःश्लोकाः**—श्लेष्मातकःपिप्पलितिंदुकौपारिजातरिष्टाक्रमुकेंगुदीच । कार्पासभव्यौशणपारिभद्रौकुशेष्टकेवैबकुलश्चशुष्कम् । शाल्मल्यक्षौशिग्रुमोचानखानिकाशोलोष्ठसैंधवचांगुलिश्च । मुक्त्वांगुष्ठानामिकेशिंशपायामृत्स्नापर्णागारपापाणतार्णम् । कुभोविभीतकधवौसिकताश्मल्योनिर्गुंडिगुग्गुलपटौकनकश्चकन्छः । नदास्वष्टमिरप्ययोर्व्रतदिनेदर्शेरवौभूमिजेश्राद्धेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेक्रांतौव्यतीपातके । द्वादश्यांनिजजन्मभेपरतरेतत्पूर्वभेपौर्णमास्यांमांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुतेवाभृगौ । प्रतीचीमुखोदक्षिणाशामुखोवाद्विजानांविशुद्धिनकुर्यादमीभिः । अत्रमूलपृथ्वीचंद्रादिषुस्पष्टम् । पारिभद्रोनिंबतरुरित्यमरः । रक्तमंदारइतिहिमाद्रिः । **यत्तुश्राद्धकाशिकायांस्मृतिः**—शणशाकंमृतंमांसकरेणमथितंदधि । अगुल्यादंतसघर्षस्तुल्यगोमांसभक्षणैरिति तदगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्टपाषाणैरितरांगुलिभिस्तथा । मुक्त्वात्वनामिकांगुष्ठौनकुर्याद्दतधावनमितिचंद्रिकायांवृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः । **वाराहे**—अज्ञातपूर्वाणिनदंतकाष्ठान्यद्यान्नपत्रैश्चसमन्वितानि । नयुग्मपत्राणिनपाटितानिनचार्द्रशुष्काणिविनात्वचाच । **आश्वलायनः**—दीक्षितोब्रह्मचारीचयतिश्चविधवांगना । नित्यमद्याद्दंतकाष्ठममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ **ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौर्मे**—नादर्शंचैववीक्षेतनाचरेद्दंतधावनम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदंनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्यादितियुक्तम् ।

स्मृतिमंजर्यां—रजस्वलाचतुर्थेंह्निसूतिकादशमेहनि । स्नानात्पूर्वंबंधमोक्षेनिंद्येष्वपिचरेदिति । बंधोनिगडः ॥ ॥ **अथविहितनिषिद्धानि**—खर्जूरपीलुवटबिल्वकदंबबंधूकाश्वत्थकिंशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटजावथतिंतिणींचनिर्गुंड्युदुंबरविशोककोविदारान् । विद्वानेतान्सदाविद्यात्प्रतिषिद्धविधित्सितान् । अत्रदंतधावनकरणत्वेनसामान्यप्राप्तौविशेषविधिनाशेषनिषेधेसतिपुनर्निषेधःप्रतिनिधित्वेनग्रहणं नेत्यर्थकोमाषनिषेधवदित्या**चारचंद्रोदयः** । विहितनिषिद्धेषुविकल्पइतिकश्चित् । तन्न । व्यवस्थासंभवेविकल्पायोगात् । वयंतुविहितग्रहणेन तदन्यनिषेधेसिद्धेपुनस्तद्ग्रहणंविहितालाभेनिषिद्धान्यग्रहार्थविहितनिषिद्धान्यालाभेविहितनिषिद्धग्रहार्थंतद्गणनमितिब्रूमः । **नारदः**—आसनेशयनेयानेपादुकादंतधावने । पलाशाश्वत्थकौवर्ज्यौसर्वंकुत्सितकर्मसु । **धर्मसारे**—स्त्रीसंगंखादनंपानंस्वाध्यायंक्षुरकर्मच । नकुर्याद्दंतसंघर्षंतैलेशिरसिसंस्थिते । **यमः**—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेरवौ । एपुस्त्रीतैलमांसानिदंतकाष्ठंचवर्जयेत् । **भविष्ये**—दशम्यांदंतकाष्ठं नजिह्वांलेखयतेयदा । एकादशीविधानायनिराशःस्याद्यमस्तदा । **वृद्धमनुः**—गतेदेशांतरेपत्यौगंधमाल्यांजनादिच । दंतकाष्ठंचतांबूलंवर्जयेद्वनितासती । **प्रयोगपारिजातेदक्षः**—अंजनाभ्यंजनेस्नानप्रवासंदंतधावनम् । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणतथा । **संवर्तः**—रवौ विवाहआशौचेवर्जयेद्दंतधावनम् । **मरीचिः**—नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितः । **गोभिलः**—श्राद्धेयज्ञेथनियमेनभक्ष्यंप्रोदितेरवौ । **यमः**—मध्याह्नस्नानवेलायांयोभक्षेद्दंतधावनम् । निराशास्तस्यगच्छंतिदेवताःपितरस्तथा । अत्रप्रोदितेइतिमध्याह्नेपितन्निषेधेसिद्धेमध्याह्ननिषेधोदोपाधिक्यार्थइतिकेचित् । वस्तुतस्तुमध्याह्नेतन्निषेधस्तत्पूर्वंप्रोदितेपितत्प्राप्त्यर्थः । अन्यथानिषेधवैयर्थ्यादितियुक्तम् । श्राद्धेदंतधावननिषेधस्तुकर्तुरेव । श्राद्धभुक्प्रातरुत्थायप्रकुर्याद्दंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्वीतदंतानांधावनंबुधइति**प्रचेतोवचनात्** । अविभक्तानांज्येष्ठस्यकर्तृत्वेपिफलभाक्त्वात्फलिसंस्काराद्दंतधावनवर्जनादयःसर्वेषाम् । एवंप्रतिनिधेरपि ।—श्राद्धंशिष्येणपुत्रेणतदन्येनापिकारयेत् । नियमानाचरेत्सो

पिनियतांश्चवसुंधरेइतिहेमाद्रौवाराहाच । **विष्णुरहस्ये**—उपवासेतथाश्राद्धेखादित्वादंतधावनम् । गायत्र्याशतसंपूतमंबुप्राश्यविशुद्ध्यति । **काशीखंडे**—अलाभेदंतकाष्ठानांनिपिद्धेवाथवासरे । गंडूपाद्वादशग्राह्यामुखस्यपरिशुद्धये । **स्कांदेप्रभासखंडे**—वर्जितेदिवसेदेविगडूपांश्चैवषोडश । तत्तत्पत्रैःसुगधैर्वाकारयेद्दंतधावनम् । **यत्तु**—उपवासेपिनोदुष्येदंतधावनमजनम् । एकादश्यांतृणैःपर्णैर्नकुर्याद्दंतधावनमितिकृष्णभट्टीयेस्कांदं तत्सभर्तृकोपवासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । **हेमाद्रावप्येवम्** । दंतधावननिषेधेऽपिजिह्वोल्लेखोभवति—प्रतिपत्पर्वषष्ठीषुनवम्यांदंतधावनम् । पर्णैरन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वोल्लेखःसदैवहीतिव्यासोक्तेः । **स्कांदे**—दतधावनकाष्ठेननजिह्वांपरिमार्जयेत् । आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वनोधेहिवनस्पते । मंत्रेणानेनमतिमान्भक्षयेद्दंतधावनमितिकाशीखंडान्मत्रोभक्षणे इतिपृथ्वीचंद्रमदनपारिजातौ । **छंदोगपरिशिष्टेप्येवम्** । अभिमन्त्र्याहृताशाखामंत्रेणानेनवैद्विजाः । ततऊर्ध्वक्रमेणैवधावयेच्छाखयातयेत्यंगिरःस्मृतेः । शाखाभिमंत्रणइतिस्मृतिरत्नावली । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । **सएव**—पतितांत्यजपांखडिदेवाजीवरजस्वलाः । भिषक्पातकिचंडालानपेक्ष्यादंतधावने । शुनकविड्वराहचगर्दभताम्रचूडकम् । अन्यान्नैवेदशान्पश्येद्द्विजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदेवलकः । **यत्तुकल्पतरौ**—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचाभिमुखेस्थिते । अतोन्यथानिपतितेआनीयपुनरुत्सृजेदिति तत्सिद्ध्यर्थंकादिससमीव्रतप्रकरणानभिज्ञत्वाद्यत्किंचिदेव ॥ ॥ **उषःपानम्** । **वृहदात्रेयसंहितायाम्**—पिवतिपर्युषितंजलमन्वहंतिमिरवांश्चरमप्रहरेनिशः । यदितदालभतेसतुगारुडीद्दशमपास्तसमस्तगदोनरः । **आयुर्वेदेभोजोपि**—अंभसःप्रसृतीरष्टौरवावनुदितेपिवेत् । नवनागवलंप्राप्यजीवेद्वर्षशतंनरः । **शौनकः**—पश्चाद्द्वादशगडूषैःशुद्धिंकृत्वाद्भिराचमेत् । ललाटेहृदिवाह्वोश्चऊर्ध्वपुंड्राणिधारयेत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनामभिश्चदनादिभिः । **विष्णुपुराणे**—स्वाचांतस्तुपुनःकुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शांजनमांगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच । **मार्कंडेयपुराणे**—दक्षिणाभिमुखो

यस्तुविदिक्संमुखएवच । केशान्संस्कुरुतेमर्त्योधननाशंसविंदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेदंतधावनम् ॥

अथाज्यावलोकनम् ॥ **मदनपारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः**—स्वमात्मानंघृतेपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । **स्कांदे**—आदौविप्रस्यवरणंकुर्याद्वस्त्रानुलेपनैः । ततःप्रतिष्ठयेत्पात्रंस्वैर्मंत्रैश्चप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्णेकेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंत्रो **हेमाद्रौगोपथब्राह्मणे**—आज्यंतेजःसमुद्भूतमाज्यंपापहरंपरम् । आज्येनदेवास्तृप्यंतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेकल्मषमागतम् । सर्वंतदाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु । **अन्यच्च**—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्स्थ्यंमेसर्वगात्रेष्ववस्थितम् । तत्सर्वंशमयाज्यत्वंलक्ष्मींपुष्टिंचवर्धय । इति ॥ ॥ **अथकुशाः** । **चंद्रोदयेऽत्रिः**—उभयानामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके । **पवित्रमाहमार्कंडेयः**—चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् । एकैकन्यूनमुदिष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमम् । **यत्तुकात्यायनः**—अनंतर्गर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदलमेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचिदितितद्वैश्यपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । **स्मृत्यर्थसारेतु**—सर्वेषांवाभवेद्वाभ्यांपवित्रंयत्रकुत्रचिदित्युक्तम् । **चंद्रिकायांतु**—सप्तभिर्दर्भपिंजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिःक्षत्रियस्यैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेषांतथैवचेति । तथाऽनंतर्गर्भिणमित्यादितुस्थालीपाकपरमित्युक्तम् ॥ ॥ **रत्नावल्याम्**—प्रथमंलंघयेत्पर्वंद्वितीयंतुनलंघयेत् । अग्रपर्वस्थितोदर्भस्तपोवृद्धिकरोहिसः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलेसर्वार्थसाधकः । **चंद्रिकायाम्**—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंधारयेद्द्विजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशामग्रेकरस्यतु । **रत्नावल्याम्**—यज्ञोपवीतेमौंज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिविजानीयादन्यथातुयथारुचि । **पवित्रप्रकारस्तत्रैव**—अंगुष्ठंघर्षयेद्द्विद्वान्तर्जन्यापिपुनःपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्ववद्ग्रंथिबंधनम् । **आश्वलायनः**—तारेणकुर्याद्ग्रंथिंतुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रंथिरेकांगुलस्तद्वत्तदूर्ध्वद्व्यंगुलंमतम् । तारः प्रणवः । **भरद्वाजः**—अत्रोक्तसंख्यापिंजूलानेकीकृत्यसमंयथा । मूलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाग्राण्यन्यपाणिना । दक्ष

हस्तेनतद्वाममनुवर्त्यप्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेणचावेष्ट्यकुर्याद्ग्रंथिंयथादृढाम् । **वृत्तग्रंथिलक्षणंहेमाद्रौगारुडे**—अर्धप्रदक्षिणीकृत्यशिखांपा शंप्रवेशयेत् । वैष्णवेनैवमार्गेणवृत्तग्रंथौपवित्रके । वैष्णवोमार्गः पश्चाद्भागः । **ब्रह्मग्रंथिरपितत्रैव**—संत्यज्यवैष्णवंमार्गंब्राह्ममार्गविमिश्रि तम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्यब्रह्मग्रंथिःसउच्यते । कर्तुरभिमुखप्रदेशोब्रह्ममार्गः । **क्षेमप्रकाशेशंखःप्रकारांतरमाह**—त्रिगुणीकृतरज्जुस्तु त्रिवृत्यासंनियोजयेत् । ब्रह्मग्रंथिःसविज्ञेयःसदामौजादिषुद्विजैः । **चंद्रोदयेव्यासः**—करेकंठेशिखायांचकर्णयोरुभयोरपि । पवित्रधारकोय श्नसपापेनलिप्यते । **कात्यायनः**—सपवित्रःसदर्भोवाकर्मांगेपितृकर्मणि । अशून्यतुकरंकृत्वासर्वत्राचमनंचरेत् । नोत्सृज्यतत्पवित्रंतुभु क्त्वोच्छिष्टंतुवर्जयेत् । **ब्राह्मे**—मंत्रंविनाधृतंयत्तत्पवित्रमफलंभवेत् । तस्मात्पवित्रेमंत्राभ्यांधारयेदभिमंत्र्यच । पवित्रेतेतुइत्यादिमंत्रद्वितयम स्यतु । प्रणवस्त्वस्यमंत्रःस्यात्समस्ताव्याहृतिस्तुवा । **पृथ्वीचंद्रोदये**—धृतपवित्रकर्मांतेग्रंथिमुक्त्वातुतत्त्यजेत् । विस्मृत्ययदिपात्रेषुपवित्रंवि सृजेत्तथा । प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंतत्किल्बिषविशुद्धये । **आश्वलायनः**—तस्मिन्क्षीणेक्षिपेत्तोयेवह्नौवायज्ञसूत्रवत् । भूमिंज्ञात्वातथाशुद्धांसं द्विस्तारेणपूरयेत् । **भरद्वाजः**—कर्मांतेपुनरादायपवित्रद्वितयंद्विजः । शुचौदेशेविनिक्षिप्यदध्यादेतत्पुनःपुनः । यद्युच्छिष्टाद्युपहतंपवित्रंवि हतंभवेत् । तदैवग्रथिमुत्सृज्यत्यजेदितरथानहि । **मदनपारिजातेकौशिकः**—पवित्रस्यतुनाशौचमाचांतेतुकदाचन । पितृणांतर्पणेत्वा ज्यमुच्चारेपूजनेतथा । **दर्भेषुतुहेमाद्रौस्कांदे**—अनामिकाधृतादर्भाह्येकानामिकयापिवा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके । **आ श्वलायनः**—अथवानामिकाभ्यांतुग्रथिहीनंकुशादिकम् । हेमादीन्वाथबिभृयात्सर्वकर्मस्वपिद्विजः । **गौडास्तु**—मध्यमानामिकाभ्यांतुधा रयेद्विदलकुशम् । सध्यादिकर्मजाप्येषुस्वाध्यायेपितृतर्पणे । केवलानामिकायांतुअज्ञानाद्धारयेत्कुशम् । श्वानमूत्रसमतोयंपीत्वाचांद्रायणचरे

१ मनुनातु—मेखलामजिनदंडमुपवीतकमंडलुम् । अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमंत्रवत् । (मनु अ २ श्लो ६४) इत्युक्तेरत्रत्योवह्निनिक्षेपोविचारणीय ।

दितिहारीतोक्तेः कुशधारणंमध्यमानामिकयोरित्याहुः । तन्न । वचनस्यमहानिबंधेषुक्काप्यनुपलंभात् । सर्ववचनेषुकुशहेमरूप्यपवित्राणाम
विशेषोक्तेश्च । कुशानूर्ध्वाग्रान्बिभृयात् । वज्रंयथासुरेंद्रस्यशूलंहस्तेहरस्यच । चक्रायुधंयथाविष्णोरेवंविप्रकरेकुशइतिचंद्रिकायांगोभि
लोक्तौ संदिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्णयाच्छूलदृष्टान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्तग्रहणंत्रिशाखत्वादिनात्रिशूलसाम्याच्च ।
दर्भसंख्यामाह—समूलाग्रौविगर्भौतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे । सव्येचैवतथात्रीन्वैबिभृयात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौदर्भौदक्षिणेह
स्तेसव्येत्रीनासनेसकृत् । उपवीतेशिखायांचपादमूलेसकृत्सकृत् । अत्रचत्वारःपक्षाः । हस्तद्वयेदर्भधारणम् हस्तद्वयेपवित्रधारणम् दक्षिणेप
वित्रंवामेकुशाः दक्षिणएवोभयमिति । तृतीयःकातीयपरः—सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षिणःसपवित्रकइतिकात्यायनोक्तेः । लघुहारीतः—
जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे । अशून्यंतुकरंकुर्यात्सुवर्णरजतैःकुशैः । सुवर्णरजतैरितिबहुत्वमेकसुवर्णाद्यवयवविधारणेपियुक्तम् । सुवर्ण
त्वादेरवयवावयविवृत्तित्वात्सुवर्णादीनांसमुच्चयः । अनामिकायांतद्धेमधारयेद्दक्षिणेकरेइतिदेवीपुराणे—अनामिकायांहेमधारणोक्तेस्तत्समभि
व्याहृतंरजतमपितत्रैवधार्यम् । तर्जन्यांरजतंधार्यमितिवचनंतुनिर्मूलम् । कल्पतर्वादिभिरनादरादितिवर्धमानः । तन्न । अनामिकाधृतं
हेमतर्जन्यांरूप्यमेवच । कनिष्ठिकाधृतंखड्गं तेनपूतोभवेन्नरइतिश्राद्धहेमाद्रौचंद्रिकायांचयोगयाज्ञवल्क्यविरोधात् तर्जन्यांरूप्यंजीव
त्पित्रन्यपरम्—उत्तरीयंयोगपट्टंतर्जन्यांरजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यज्येष्ठोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । आश्वलायनः—अन्यै
र्धृतंनगृह्णीयात्पवित्रंतृणसंभवम् । हेमादयस्तुसंग्राह्याःसम्यङ्निष्टप्यवह्निना । सएव—पवित्रेपतितेज्ञातेतथाजपगणेभुवि । प्राणायामत्रयंकुर्या
त्स्नात्वाविप्रोऽघमर्षणम् । जपगणो माला—हेम्नैवसर्वदासर्वंकुर्यादेवाविचारयन् । रौप्यंदक्षप्रदेशिन्यांबिभृयाद्दीक्षितोद्विजः । अग्रंथिकंचहेमंच
तथालोहत्रयोद्भवम् । गायत्र्यक्षरवर्गेणगृह्णीयात्ताम्रमुत्तमम् । अनुष्टुभस्तथारूप्यंत्रिष्टुभःकनकोत्तमम् । गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा तावदशंताम्रम् ।

एवमग्रेपि । द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टुप्—शलाकाःकारयित्वातोऽभिमृजेदंगुलीयकम् । शुद्धोधार्यदिवारात्रत्रयंममथापिवा । आगमेत्वन्यथोक्तम्—सोमसूर्याग्निरूपाःस्युर्वर्णालोहत्रयतथा । रौप्यमिंदुःस्मृतोहेमसूर्यस्ताम्रहुताशन. । लोहभागा.समुद्दिष्टाःस्वराद्यक्षरसख्य या । तैलैर्हैःकारयेन्मुद्रामसकलितसगताम् । अकारादय.षोडश१६स्वरास्तावतोभागारौप्यस्य । कायामांता.पंचविंशतिः२५हेम्न. । याद्यःक्षांता दश१०ताम्रस्य । साग्रसहस्रंसजप्यस्पृष्ट्वातांजुहुयात्ततः । तस्मांसपातयेन्मंत्रीसर्पिषापूर्वसंख्यया । जप.पूर्वोक्तमातृकामत्रस्य कं खं गं इत्यादिः । निक्षिप्यकुभेतांमुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आवाह्यपूजयेद्देवीमुपचारैःसमाहितः । अभिषिच्यविनीतायदद्यात्तांमुद्रिकांगुरुः । इयरक्षाक्षुद्ररोग विषज्वरविनाशिनी । **शारदातिलकेतु**—तारताम्रसुवर्णानामर्कषोडशखेंदुभिरित्युक्तम् । खेदवोदश । **त्र्योपदेवः**—हिंशुमुचभ्रमगोरानीश वेकेपुगुवुगो । प्राच्याद्रत्नानिखेटाश्चमध्येमाणिक्यमुष्णगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानिहीरकशुक्रादिग्रहबोधकानि । **मंत्र शास्त्रे**—अर्केंदुरक्तज्ञगुरुभृगुमदाहिकेतवः । माणिक्यमौक्तिकचारुविद्रुमगारुडंपुनः । पुष्परागलसद्वज्रनीलगोमेदकंशुभम् । वैडूर्यनवरत्ना निमुद्रांतैःकल्पयेच्छुभाम् । जपहोमादिकसर्वंकुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना । योमुद्रांधारयेदेनांतस्यस्युर्वशगाग्रहाः । विन्यासेविशेषोज्योतिषे—माणिक्यमंतस्तरणेर्निधेयवज्रसुमुक्ताविलसत्प्रवालम् । गोमेदकंनिर्मलमिंद्रनीलवैडूर्यकंपुष्पमतस्तुपाच्यैः । पूर्वादितःशुक्रशशांकभौमराहुर्किके त्विज्यशशांकजानाम् । रत्नानियत्नेनचमुद्रिकायांन्यस्यानिखेटेपुनिजोच्चगेषु ॥ इतिलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेंगुलीयकप्रकरणम् ॥

अथकुशग्रहणम् । कुशाःकतिविधाःकदाकथंकैर्ग्राह्याःकेऽविकारिणोगृहीतानामहर्मर्यादांचाह **स्मृतिचिंतामणौ**—अहन्यहनि कर्मार्थंकुशोद्धारःप्रशस्यते । तत्रैव—मासिमास्युद्धृतादर्भामासिमास्येवचोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषुधर्मविद्भिरसमताः । **षट्त्रिंशन्मते**—मासेनस्यादमावास्यादर्भोग्राह्योनवःस्मृतः । **मदनरत्नेशंखमरीची**—मासेनभस्यमावास्यातस्यांदर्भोंचयोमतः । अयातयामास्तेदर्भानियो

ज्याश्चपुनःपुनः । आर्द्रांल्लुँनीयाद्राशौनलुनीयाद्वापिसंध्ययोः । मासःशुक्लादिरितिवर्धमानः । हेमाद्रौहारीतः—मासेनभस्यमावास्यातस्यां दर्भोच्चयोमतः । यत्तुशंखः—अमायांचैवनच्छिद्यात्कुशांश्चसमिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्तव्यतिरिक्तविषयम् । कुशाःकाशाश्चदूर्वाद्याग वार्थचतृणादिकम् । निषिद्धेवापिगृह्णीयादमावास्याहनिद्विजइतिजाबाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरोनिषेधः । त्रिमुहूर्तवसेदर्केत्रिमुहूर्तजलेवसेत् । त्रिमुहूर्तवसेद्गोषुत्रिमुहूर्तवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्र संशयइतिसौपर्णोक्तेरितिमदनपारिजातः । रागप्राप्तस्यायंनिषेधः वैधतन्निषेधेविकल्पापत्तेरितिचंद्रिका । तत्रैवयमः—समूलस्तुभवेद्दर्भःपितॄणांश्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेकोद्दिष्टम् । एकोद्दिष्टेकुशाःकार्याःसमूलायज्ञकर्मणि । बर्हिर्लूनाःसकृल्लूनाःसर्वत्रपितृकर्मस्वितितेनैवोक्तेः । बर्हिर्लूनाःउपमूलंलूनाः । तेचैकोद्दिष्टेतरश्राद्धपराइतिचंद्रिका । तत्रैवपुराणे—पित्र्यंमूलेनमध्येननारंदानचयत्नतः । दैवंकर्मकुशाग्रेणकर्तव्यंभूतिमिच्छता । तत्रैवसंग्रहे—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगर्भिणस्तुयेदर्भाःपुत्रदारधनप्रदाः । तत्रैवहारीतः—पितृदेवद्विजार्थेषुसमूलानाहरेद्विजः । स्मृतिचिंतामणौ—सप्तरात्रंशुभादर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । भरद्वाजः—पलाशाश्वत्थखदिरवटप्लक्षसमीपगाः । बिल्ववैकंकतांतस्थास्तच्छायास्थाःकुशाःशुभाः । गृह्यपरिशिष्टे—दर्भाःकृष्णाजिनंमंत्राब्राह्मणाहविरग्नयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानिपुनःपुनः । इदंनभस्यदर्शेच्छिन्नदर्भविषयमितिवर्धमानः । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भायैःकृतंपितृतर्पणम् । अमेध्याऽशुचिलिप्तायेतेषांत्यागोविधीयते । हारीतः—पथिदर्भाश्चितौदर्भायेदर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुषट्कुशान्परिवर्जयेत् । अत्रषट्त्वमविवक्षितम् । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भायेदर्भाःपितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाभ्यांतेषांत्यागोविधीयते । मूत्रोच्छिष्टधृतायेचेतिवर्धमानधृतःपाठः । येत्वन्तर्गर्भितादर्भायेचच्छिन्नानखैस्तथा । क्वथिताश्चाग्निनादर्भास्तान्दर्भान्परिवर्जयेदितिवृद्धहारीतोक्तेः । शंखः—नीवीमध्येस्थिताद

र्भाब्रह्मसूत्रेचयेधृताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्येतुकर्णेचदक्षिणे । नीवीपरिधानंवस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—अग्निकार्ये चयागेचसमूलान्परिवर्जयेत् । **संग्रहे**—आचांतःप्राक्कुशांस्त्यक्त्वापाणावन्यांश्चधारयेत् । श्राद्धारंभेतुयेदर्भाःपादशौचेविसर्जयेत् । अर्च-नादौतुयेदर्भाउच्छिष्टांतेविसर्जयेत् । पार्वणादौतुयेदर्भाआप्राणांतेविसर्जयेत् । मार्जनादौतुयेदर्भाःपिंडोत्थानेविसर्जयेत् । उत्तानादौतुयेदर्भा दक्षिणांतेविसर्जयेत् । प्रार्थनादौतुयेदर्भानमस्कारेविसर्जयेत् । विकिरेपिंडदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचांतश्चप्रकुर्वीतदर्भसंत्यजनंबुधः । **कात्यायनः**—समूलाःपितृदैवत्याःकल्माषावैश्वदेविकाः । ह्रस्वाःप्रवरणीयाःस्युःकुशादीर्घास्तुबर्हिषः । प्रवरणीयाः स्नानाद्यर्हाः । **दर्भग्रहणमंत्रमाहशंखः**—विरिंचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । नुदसर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोभव । **स्मृत्यर्थसारे**—हुंफट्कारेणमंत्रेणसकृच्छित्त्वासमुद्धरेत् । **हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः**—पूर्वंतुशिथिलीकृत्यखनित्रेणविचक्षणः । आदद्यात्पितृतीर्थेनहुंफट्हुफट्सकृत्सकृत् । **भरद्वाजः**—शुनाशुद्धवराहेणमार्जारेणैकचक्षुषा । खरेणकुक्कुटेनैवस्पृष्टःकर्मरिपुःकुशः । कपिनाकृकलासेनपतितेनांत्यजातिना । भिषजा रोगिणास्पृष्टःकुशःकर्मस्वशोभनः । देवलेनचषंढेनव्रात्येनाज्ञातजन्मना । वर्ज्यःसूतकिनास्पृष्टःकुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । रक्तश्लेष्माश्रुभिःस्पृष्टःक्रियायुक्तःपुराधृतः । उच्छिष्टजनसंस्पृष्टःकुशःकर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेश्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । अन्याःसदोषायास्ताभिःकुशःस्पृष्टः क्रियारिपुः । आत्रेयिका गर्भिणी । **अपरार्के**—कुशाःकाशायवादूर्वागोधूमाश्चाथकुंदुराः । उशीराव्रीहयोमुंजादशदर्भाःसबल्वजाः । बल्वजादक्षिणदेशेमोळइतिप्रसिद्धाइतिहेमाद्रिः । दर्भत्वोक्तिःकाशादिस्तुल्यर्था । दर्भाभावेद्विजःकर्मकाशैःकुर्वीतसंयतइतिशंखोक्तेः । **नागदेवाह्निकेसुमंतुः**—कुशःकाशःशरोगुंद्रोयवादूर्वाश्चबल्वजाः । गोकेशकंदौमुंजश्चपूर्वाभावेपरःपरः । **वृद्धपराशरः**—दर्भैर्लोहितदर्भैश्चका

१ ममस्वस्तिकरोभवइतिपाठ । २ कुशाभावेइतिपाठ ।

शवीरणवल्वजैः । शूकधान्यतृणैर्वापिदर्भकार्यंचरेद्द्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्नदूर्वाभिःकदाचन । **बौधायनः**—हस्तयोरुभयो र्द्वौद्वावासनेपितथैवच । लेखनेचतथाद्वौद्वौस्तरणेषोडशस्मृताः । **कौशिकः**—गवांवालपवित्रेणसंध्योपास्तिकरोतियः । सवैद्वादशवर्षाणिकृत संध्योभवेन्नरः । **भरद्वाजः**—रोम्णांपवित्रकरणेनियमोनकुशेष्विव । **पाद्मे**—नदर्भानुद्धरेच्छूद्रोनपिबेत्कापिलंपयः । नोच्चरेत्प्रणवंमंत्रंपुरो डाशंनभक्षयेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मज०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेकुशप्रकरणम् ॥

अथप्रातःस्नानम् । **शंखलिखितौ**—अनश्नन्स्नायादिति । अनश्नन्तांबूलाद्यभक्षयन्निति**कल्पतरुः** । **हेमाद्रौकौर्मे**—नित्यमभ्यु दयात्पूर्वंस्नातव्यंशुद्धिमिच्छता । एषसाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यंमंत्रवर्ज्यंविगाहनम् ॥ ॥ **भारते**—ब्रह्मक्ष त्रविशांचैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंस्मृतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधेप्राप्तेनमइतिनमस्कारमंत्रोविधीयते । सएवमृद्गोमयस्नानेपिविज्ञेयः । तेनाश्वक्रांतेइत्यादिमंत्रोनेति**मदनपालः** । **श्रीदत्ताह्निके**तु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपौराणानामित्यु क्तम् । **टोडरानंदे**प्येवम् । **कल्पतरुस्तु**—कर्मांगमंत्रपाठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोनमइत्येवोच्चार येदिति । **शूद्रशिरोमणा**वप्येवम् ॥ ॥ सभर्तृकाणांस्त्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतांगे सशिरस्कताविधानाच्च । **जाबालिः**—सततंप्रातरुत्थायदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुषसिस्नानंतर्पयेद्देवमानुषान् । **श्राद्धचंद्रिकायां पुराणे**—चतस्रोघटिकाःप्रातररुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगांभःसदृशःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः । संध्यायांनिषेधादितिह**हरिहरः** । तन्न । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्या**चारादर्शः** । तदपिन । वक्ष्यमाण**पराशरवाक्येना**पर रात्रेस्नानोक्तेः । **वृद्धपराशरः**—उषस्युषसियत्स्नानंक्रियतेऽनुदितेरवौ । प्राजापत्येनतत्तुल्यंमहापातकनाशनम् । उषःकालस्तुलोहितदिगु

पलक्षितकालात्प्राक्कालइतिकल्पतरुः । **नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशेचविष्णुः**—नाडिकाषट्पंचाशत्प्रातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपःकालोऽष्टपंचाशच्छेपःसूर्योदयःस्मृतः। **यत्तुमार्कंडेयः**—सूर्योदयंविनानैवस्नानदानादिकःक्रमः। अग्नेर्विहरणंचैवकत्वभावश्चलक्ष्यते । इतितदुपःकालासंभवेइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यतइतिवर्धमानःपृथ्वीचंद्रश्च । तेनरात्रौनकुर्यादित्यर्थः । अविहितविशेषविषयमितिटोडरानंदः । इदं नित्यंकाम्यंच । सप्ताहंप्रातरस्नायीद्विजःशूद्रत्वमाप्नुयादितिवसिष्ठोक्तेः । उपस्युपसीतिवीप्साश्रुतेश्च । प्रातःस्नानंहरेत्पापमलक्ष्मींग्लानिमेवच । अशुचित्वचदुःस्वप्नंतुष्टिंपुष्टिंचयच्छतीति**काशीखंडाच्च** । प्रातःस्नायीभवेन्नित्यमध्यस्नायीसदाभवेदितिव्याघ्रपादोक्तेर्मध्याह्नस्नानमपिनित्यमितिहेमाद्र्यादयः । नित्यमेवतुमध्याह्नेप्रातश्चक्वचकस्यचिदितिस्मृत्यर्थसारान्मध्याह्नेएवनित्यमित्याचारादर्शः । **कामधेनावप्येवम्** । **दक्षस्मृतिगारुडयोः**—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानवानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिषवणंस्नानसकृत्तुब्रह्मचारिण । सकृदित्यशक्तपरम् । स्नायात्प्रातश्चमध्याह्नेब्रह्मचारीगृहीतथेतिचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः । **बह्वृचपरिशिष्टे**—स्नानप्रक्रम्य तत्प्रातर्मध्याह्नेचगृहस्थःकुर्यादेकतरत्रवेति । **कात्यायनः**—यथाहनितथाप्रातर्नित्यंस्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौगेहेचतदमंत्रवत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्यमंत्रस्नानादिवेतिपृथ्वीचंद्रः । अमंत्रवदल्पमंत्रम् । गृहेपिहिद्विजातीनांमंत्रवत्स्नानमिष्यतेइतिहेमाद्रौजैमिनिस्मृतेः । साग्नेर्नद्यादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धोमकालस्यबहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातःसंक्षेपतःस्नानंहोमलोपोविगर्हितइतिकात्यायनोक्तेः । **चतुर्विंशतिमते**—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानगृहस्थस्यविधीयते । शक्तश्चेदुभयंकुर्यादशक्तस्त्वापराह्णिकम् । तत्सशिरस्कम् । **जाबालिः**—अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुकर्मिणाम् । **स्मृत्यर्थसारे**—चक्षूरोगीकर्णरोगीशिरोरोगीकफाधिकः । कंठस्नानंप्रकुर्वीतशिरःस्नानसमंहितत् । मुखवक्रत्वापादकोरोगः । **आयुर्वेदेपि**—स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु । आध्मानपीनसाजीर्ण

मुक्तवस्तुचगर्हितम् । **हेमाद्रौवाराहे**—त्रिभिःसारस्वतंतोयंपंचाहेनतुयामुनम् । सद्यःपुनातिगांगेयंदर्शनादेवनार्मदम् । समुद्रगानां सरितामन्यासामपियत्पयः । पावनंस्नानदानेषुप्राजापत्यसमंस्मृतम् । **रूपनारायणीयेब्राह्मे**—नद्यांप्रत्येकशःस्नानेभवेद्गोदानजंफलम् । गोप्रदानैश्चदशभिःस्नानेपुण्यंतुसंगमे । **अग्निपुराणे**—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम् । ततोपिसारसंपुण्यंतस्मान्नादेयमुच्यते । तीर्थतोयंततःपुण्यंगांगंपुण्यंतुसर्वतः । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—त्रिरात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तुपक्षस्यमासस्यसरितांपतिः । त्रिरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पक्षादावप्येवमितिरू**पनारायणः** । त्रिरात्रोपवासफलदाइतिहे**माद्रिः** । **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—नदीस्नानानिपुण्यानितडागेमध्यमानिच । वापीकूपेजघन्यानिगृहेष्वत्यवराणिच । **गारुडे**—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । **माधवीयेगार्ग्यः**—कुर्यान्नैमित्तिकंस्नानंशीताद्भिःकाम्यमेवच । नित्यंयादृच्छिकंचैवयथारुचिसमाचरेत् । **हेमाद्रावप्येवम्** । असमुद्रगताश्चापियाःकाश्चिद्विपुलोदकाः । अशोष्याग्रीष्मकालेऽपि तासुस्नानंसमाचरेत् । शुष्यंतियाःकुसरितोग्रीष्मेसूर्यांशुतापिताः । तासुस्नानंनकर्तव्यंदृष्टतोयास्वपिक्वचित् । इदंकाम्यपरम् । **रूपनारायणीयेभविष्ये**—शिवलिंगसमीपस्थंयत्तोयंपुरतःस्थितम् । शिवगंगेतितज्ज्ञेयंतत्रस्नानाद्दिवंव्रजेत् । **तत्रैव**—देवार्चादृष्टिपूतेतुस्नानंकृत्वाजलाशये । सर्वपापविनिर्मुक्तःक्षणाद्भवतिनिर्मलः । **चंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—कूपेपूद्धृततोयेनस्नानंकुर्वीतवाभुवि । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अलाभेदेवखातानांसरितांसरसांतथा । उद्धृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । **पराशरः**—कदाचिद्द्विदुषामत्यानस्नातव्यंपरांभसा । पंचवाससवापिंडान्स्नायादुद्धृत्यतत्रतु । **शौनकः**—उद्धृत्यमृत्तिकापिंडान्दशपंचतथाक्षिपेत् । **पैठीनसिः**—त्रीन्पिंडानुद्धृत्यस्नायादिति । **बौधायनः** । निरुद्धासुतुमृत्पिंडान्कूपाच्चत्रीन्घटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रेपिंडोद्धारइतिप्रांचः । तन्न । अप्रतिष्ठित

जलत्वेनतत्रस्नानाभावात्परस्वोपयोगेचौर्यापत्तेश्चेतिह **हरिहरादयः** । अतःपिंडत्रयोद्धारःसेतुपरः । पंचपिंडोद्धारस्तदन्यपरः । सप्तादिपिंडोद्धार स्तर्पणाद्यर्थमितिपृथ्वी**चंद्रः** । यथासामर्थ्यंव्यवस्थेति**चंद्रिका** । सर्वमेतदनुत्सृष्टविषयम् । अनुत्सृष्टेषुनस्नायात्तथैवासंस्कृतेषुचेति**मरीच्युक्तेः** । **पराशरः**—नतीर्थेस्याकुलेस्नायान्नासज्जनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यचित्तश्चननग्नोनशिरोविना । **बौधायनः**—शाल्मलीतितिणीचैवकरजश्चहरीतकी । कोविदारकबिल्वार्कावदरीचबिभीतकः । शेलुश्चखादकश्चैपांछायास्नानंविवर्जयेत् । **माधवीयेआपस्तंबः**—अंत्यजैःखानिताःकूपास्तडागोवाप्यएवच । एषुस्नात्वाचपीत्वाचप्राजापत्येनशुद्ध्यति । खानितग्रहणादखानितेनदोषः । तत्रैव**विष्णुः**—जलाशयेष्वथाल्पेषुस्थावरेषुमहीतले । कूपवत्कथिताशुद्धिर्महत्सुनतुदूषणम् । **चंद्रिकायांबौधायनः**—अधोवर्णोदकेस्नानंवर्ज्यंनद्यांद्विजातिभिः । तस्यांरजकतीर्थंतुदशहस्तेनवर्जयेत् । तत्रैव**पुराणे**—स्रवन्नदीपुनस्नायात्प्रविश्यांतःस्थितोद्विजः । **मरीचिः**—नद्यायच्चपरिभ्रष्टनद्यायच्चविवर्जितम् । गतप्रत्यागतंयच्चतत्तोयंपरिवर्जयेत् । स्नानादावितिशेषः । परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विवर्जितं नदीतोनिःसृतम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्ततइति**चंद्रिका** । **व्याघ्रपादः**—सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः । तासुस्नाननकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाः । स्नानंतर्पणादेरुपलक्षणम् । नस्नानादीनिकर्माणितासुकुर्वीतमानवइत्य**त्रिस्मृतेः** तीरवासिनांननिषेधः । नतुतत्तीरवासिनामिति **त्रिस्थलीसेतौ**निगमात् । समुद्रगानांतु**हेमाद्रौ**देवी**पुराणे**—समुद्रगामिनीनांतुषड्रात्रंरजइष्यते ॥ ॥ **नदीराहकात्यायनः**—धनुःसहस्राण्यष्टौतुगतिर्यासांनविद्यते । नतानदीशब्दवहागर्तास्तेपरिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमिति**वाचस्पतिः** । **भविष्योत्तरे**—आदौकर्कटकेदेविमहानद्योरजस्वलाः । त्रिदिनंतुचतुर्थेह्निशुद्धाःस्युर्जाह्नवीयथा ॥ ॥ **महानद्यश्चोक्ताब्राह्मे**—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

---

१ महीपतेइतिपाठ ।

चवेणिका । तापीपयोष्णीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्योत्तरतःस्थिताः । चंद्रिकायांवामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगासत्याकावेरिरेवच । दुग्धोदानलिनीरेवावारिसीता कलस्वना । एताअपिमहानद्यःसह्यमूलाद्विनिर्गताः । **अपरार्केमरीचिः**—तपनस्यसुतागंगागौतमीचसरस्वती । रजसानाभिभूयंतेवेणाचन दसंज्ञिताः । **देवलः**—शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्घराः । शतद्रूश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः । **हेमाद्रौवामनपुराणे**—सर स्वतीनदीपुण्यातथावैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवगंगामंदाकिनीनदी । मधुस्रवाअंशुमतीकौशिकीयमुनातथा । दृषद्वतीमहापुण्यातथाहैरण्व तीनदी । रजस्वलात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदंत्रिदिनाधिकरजोनिषेधपरम् । पूर्वोक्तभविष्यविरोधादितिहेमाद्रिः । प्रथमंकर्कटेदेवित्र्य हंगंगारजस्वलेत्यंतर्गतरजोविषयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतरजोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइतिनिगमादितिभट्टाः ॥ ॥ रजोयुक्तनदीस्नानेप्रायश्चित्तमुक्तंत्रिस्थलीसेतौसंग्रहे—कालेनभस्यशुद्धंस्यात्त्रिरात्रंतुनवोदकम् । अकालेतुदशाहंस्यात्स्नात्वानाद्यादहर्निशम् । **कात्यायनः**—उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवच । चंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते । प्रेतपदेप्रातःपदमित्याचारादर्शेटोडरानंदेचपाठः । **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—प्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्पोदकेद्विजःस्नायान्नदीचोत्सृज्यकृत्रिमे । **वृद्धपराशरः**—नस्नायाच्छूद्रहस्तेननैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरपिस्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । **आपस्तंबः**—सशिरोमज्जनमप्सुवर्जयेदस्तमितेचस्नानमिति । अशिरोमज्जनमितिपाठेमज्जनयोग्यजलेगात्रक्षालनंनकार्यमित्यर्थइतिहरिहरः । **व्यासः**—नद्यांचास्तमितेसूर्येवर्जनीयंसदाबुधैः । न स्नानमाचरेद्भुक्त्वानातुरोनमहानिशि । नवासोभिःसहाजस्रंनाविज्ञातेजलाशये । अत्रास्तमितशब्देनाद्ययामोनिषिद्धोमहानिशाशब्देनमध्ययामः । **आचारादर्शे**तुअस्तमितपदेनसर्वरात्रिनिषेधः । महानिशानिषेधोदोषाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुस्नानंरात्र्यादावपिकार्यम् ।

नैमित्तिकंतुकर्तव्यंस्नानंदानंचरात्रिष्वितिवचनात्। हेमाद्रौभविष्ये—नस्नायादुत्सवेऽतीतेमंगल्यंविनिवर्त्य च। अनुव्रज्यसुहृद्बंधूनर्चयित्वेष्टदेवताः। अत्रशीतलजलस्नानमेवनिषिद्धमितिशिष्टाः। स्नानमात्रमितितुयुक्तम्। तत्रैव—गंगायांविष्यतेस्नानंग्रहणेपर्वसंगमे। मेढमंत्रसमायुक्तमध्याह्नात्प्राग्विशेषतः। अयंपूर्वोक्तप्रतिप्रसवइतिहेमाद्रिः। पर्वस्नानंविनिर्गेनेनियुक्तःपतितोमतः। योगयाज्ञवल्क्यः—दर्शे स्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तुजीवतोः। स्नानंकुर्वन्निराचष्टेपित्रोरुक्तंनिजीवितं। मातापित्रोरितिमातुलित्वनिक्षितमितिपृथ्वीचंद्रः। दर्शेगंगाग्राम स्नानपरमितिपारिजातः। दर्शपद्युक्तस्नानपरमितिटोडरानंदः। वत्सगर्गः—त्रयोदश्यांतृतीयायांदशम्यांचैवसर्वदा। शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानंनाचरेयुःकथचनेति तन्नित्यनैमित्तिकान्यपरम्। यादृच्छिकंतुयत्स्नानंभोगार्थंक्रियतेद्विजैः। तन्निषिद्धंदशम्यादौनित्यंनैमित्तिकंनत्वित्यापस्तंबोक्तेरितिमदनपारिजातः—अभोवगाहनस्नानविहितंसार्ववर्णिकमितिवचनोक्तस्नाननिषेधइति कल्पतरुः। गंगाग्रामस्नाननिषेधो वैधनिषेधेविकल्पाद्यापत्तेरितिटोडरानंदः। गर्गपैठीनसिवसिष्ठाः—पुत्रजन्मनिमृतानौश्राद्धेजन्मदिनेतथा। नित्यस्नानंचकर्तव्यंतिथिदोषोनविद्यते। अपरार्केब्राह्मे—स्नानमकमणंस्नप्रदिग्वासानसमाचरेत्। व्यासः—नाद्रशाकेनवस्त्रेणस्नायात्कौपीनकाद्वने। नान्यदीयेननार्द्रेणनसूच्याग्रथितेनच। अत्रेतरकर्मवद्वस्त्रद्वयधारणनियमितमिति कल्पतरुः। मेधातिथिस्तु—एकेनवाससास्नायाद्वाभ्यामनियमः स्मृतः। बहुभिःप्रतिषेधस्तुस्नानेफलमभीप्सितमित्याह। अपरार्कस्तु—अस्पृश्यस्पर्शनेचैववार्तायांपुत्रजन्मनि। तीर्थेद्विवाससास्नानमन्यत्रैकेनवाससेत्याह। वार्ता मरणवार्ता। सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनचेतिवाक्येनबद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वयोःसर्वदाप्राप्तौपुनःस्नानप्रकरणेबद्धशिखियज्ञोपवीतीतिकात्यायनोक्तिःशिखाभिन्नकेशबंधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेतिहरिहरः। तत्र। अनेनैवमिद्धावेकवस्त्रा प्राचीनावीतिनि

१ एतद्विना स्नानेतिपाठः।

इतिकात्यायनोक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । यत्त्वेतन्नैमित्तिकस्नानांतरेद्विवस्त्रताज्ञापकमितिनैतज्ज्ञापकायत्तंकिंतुवाचनिकं वांतरादनादावपितथापत्तेः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानंविनाक्वचिदितिवृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शेऽस्यानुवादत्वान्नोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मदत्ताचार्योऽपिसवस्त्रोऽहरहराप्लुत्येतिशांखायनसूत्रेसवस्त्रग्रहणंद्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थमित्याह । हेमाद्रौशौनकः—तथाभ्युक्षणमाहृत्तुपात्रमौदुंबरंदृढम् । जपार्थमक्षमालांचरुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवंसभृतसंभारःस्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । औदुंबरं ताम्रमयम् । याज्ञवल्क्यः—मृद्गोमयतिलान्दर्भान्पुष्पाणिसुरभीणिच । आहरेत्स्नानकालेतुस्नानार्थंप्रयतःशुचिः । इदंकातीयानांप्रातर्मध्याह्नयोः । आश्वलायनानांतुबह्वृचपरिशिष्टे—प्रातर्गोमयेनकुर्यान्मृदामध्यंदिनेशुद्धाभिरद्भिःसायमिति । स्मृतिसारे—जलांतेतिलदर्भास्तुयोऽनुष्ठानाययाचते । नानुष्ठानफलंतस्यदातुरेवहितत्फलम् । वामने—निषिच्यतीरेकुशपिंजुलानिपूर्वोत्तराग्राणिमृदंन्यसेच्च । प्रक्षाल्यपादौचमुखंचकंठेयज्ञोपवीतंचजलंपिबेत्त्रिः । यज्ञोपवीतंकंठेकृत्वात्रिःप्रक्षाल्येत्यन्वयः । पादप्रक्षालनमलस्नानेवहिःकार्यं । जलंदेवगृहंचैवशयनंचद्विजालयम् । निर्णिक्तपादःप्रविशेन्नानिर्णिक्तःकथंचनेतिव्यासोक्तेः ।—मलस्नानंवहिःकृत्वाआचम्यप्राङ्मुखःस्थितः । प्राणायामांस्ततःकुर्यात्ततोध्यात्वादिवाकरमितिचंद्रिकायांयमोक्तेश्च । वामने—कराभ्यांधारयेद्दर्भान्शिखाबंधंविधायच । प्राणायामंतथाकुर्यादितिव्यासः । स्मृत्वोंकारंतुगायत्र्यानिबध्नीयाच्छिखांततः । षट्त्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तुगायत्र्यानैर्ऋत्याब्रह्मरंध्रतः । विष्णुः—संकल्पपूर्वकंस्नानंकुर्याद्विप्रःसमाहितः । मनुः—तिथिवारादिकंज्ञात्वासुसंकल्प्ययथाविधि । स्नायादितिशेषः । व्यासः—स्रोतसोऽभिमुखःस्नायान्मार्जनंचाघमर्षणम् । अन्यत्रार्कमुखोरात्रौप्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपिवा । संध्यामुखस्तुसंध्यायांतथाचाद्यंतयामयोः । स्रोतोभिमुखत्वंबह्वृचपरम् । स्रोतसोभिमुखःसरित्सुस्नायादन्यत्रादित्याभिमुखइतिबह्वृचपरिशिष्टात् । कातीयतैत्तिरीयादीनांसर्वत्रार्काभिमुखंस्नानम् । आचारदर्पणेप्येवम् । तेषामपि

रात्रौप्रवाहाभिमुखंस्नानंनद्यादावित्युपक्रम्य सूर्याभिमुखोमज्जेदितिसामान्येन**कात्यायनोक्ते**रिति**हरिहरः** । अवमर्षणादिसर्वेपांस्रोतोभिमुखम् । ततोंगुष्ठांगुलीभिस्तुश्रोत्रदृङ्नासिकामुखम् । पिधायांतःप्रतिस्रोतस्त्रिर्जपेदघमर्पणमिति**व्याससमृतेः** । **आश्वलायनः**—गृहेगृहमुखंविद्यादन्यत्रापिमुखंरवेः । एतद्बह्वृचपरम् । अन्येषांतु**वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—स्थावरेपुगृहेचैवसूर्यसंमुखमाप्लवेत् । **जीवत्पितृकनिर्णये**—नाभिमात्रजलेगत्वाकृत्वाकेशान्द्विधाद्विजः । जीवत्पितानकुर्वीतदक्षिणेकेशसंचयम् । **वृद्धपराशरः**—निरुध्यकर्णौनासांचत्रिःकृत्वोन्मज्जनंततः । **कृष्णभट्टीयेविश्वामित्रः**—नाभिमात्रेजलेतिष्ठन्ससद्वादशपंचवा । त्रिवारवापिचाप्लुत्यस्नानमेवविधीयते । **हेमाद्रौसंग्रहे**—गंगांगयांकुरुक्षेत्रंप्रयागोदधिसंगमम् । तीर्थान्येतानिसस्मृत्यततोमज्जेज्जलाशये । **तत्रैवव्यासः**—कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंनैमिषंतथा । तीर्थान्येतानिसर्वाणिस्नानकालेभवंतुमे । **तत्रैवगंगावाक्यम्**—नंदिनीनलिनीसीतामालतीचमलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूतागंगात्रिपथगामिनी । भागीरथीभोगवतीजाह्नवीत्रिदशेश्वरी । द्वादशैतानिनामानियत्रयत्रजलाशये । स्नानोद्यतःस्मरेन्नित्यतस्यतत्रभवाम्यहम् । तीर्थस्मृति कृत्रिमे । ननदीषुनदींब्रूयात्पर्वतेषुनपर्वतम् । नान्यांप्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषुचेति**चंद्रोदयेदेवलोक्तेः** । गंगादिपुण्यतीर्थानिकृत्रिमादिषुसस्मरेदिति**पराशरोक्तेश्च** गयादिस्मृतिःसंनिहिततीर्थाभावे । गंगायास्तुसर्वत्र । यत्रस्थानेतुयत्तीर्थंनदीपुण्यतमाचया । तांध्यायन्मनसास्नायादन्यत्रेष्टविचिंतनमिति**हेमाद्रौभृगूक्तेः** । अन्यत्रउद्धृतजलेइति**टोडरानंदः** । स्नानकालेन्यतीर्थेषुजप्यतेजाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपदीकान्यत्समर्थाह्यघशोधनइति**निर्णयामृतेस्कांदाच्च** । **प्रतापमार्तंडेप्येवम्** ॥ ॥

अथपरिशिष्टोक्तःस्नानविधिः । गोमयंत्वंतरिक्षस्थंसंगृह्य भूमिष्ठचोपर्यधश्चसंत्यज्य धौतपादपाणिमुखआचम्य संध्योक्तवदात्माभ्यु

१ स्थावरेपुतडागादिषु । २ स्नानयुक्त सरेन्नित्यंतत्रतत्रवसेद्धिसाइतिपाठ ।

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणःकर्मसंकल्प्य गोमयंवीक्षितमादाय सव्येपाणौकृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधाविभज्य दक्षिणंभागंप्रणवेनदिक्षुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वा मध्यमंमानस्तोकइत्यृचाभिमंत्र्य गंधद्वारामित्यृचामूर्धादिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्वरुणमवतेहेळइतिद्वाभ्यां प्रसंम्राजेबृहदर्चेति सूक्तेन हिरण्यशृंगंवरुणंप्रपद्येतीर्थंमेदेहियाचतः । यन्मयाभुक्तमसाधूनांपापेभ्यश्चप्रतिग्रहः । यन्मेमनसावाचाकर्मणावादुष्कृतंकृतम् । तन्नइंद्रोवरुणोबृहस्पतिःसविताचपुनंतुपुनःपुनरितिद्वाभ्यांचप्रार्थ्य । याःप्रवतइतितीर्थमभिमृश्यावगाह्यस्नातोद्विराचम्य मार्जयेदंवयोयंत्यध्वभिरित्यष्टाभिरापोहिष्ठेतिनवभिरथतीर्थमंगुष्ठेनेमंमेगंगइतित्रिःप्रदक्षिणमालोड्यप्रकाशपृष्ठमघ्नोऽघमर्षणंत्रिरावर्त्यनिमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्वआप्लुत्यशंखमुद्रयायोनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्निमुखेबाह्वोरुरसिचात्मानंगायत्र्याभिषिच्य त्वंनोअग्नेवरुणस्येतिद्वाभ्यां तरत्समंदीधावतीतिसूक्तेन पुनःस्नायान्मूर्ध्निचाभिषिंचेत्तद्विष्णोरक्षाणोअग्नेयत्किंचेदमित्येताजपेत् ।साक्षताभिरद्भिःप्राङ्मुखउपवीतीदेवतीर्थेनव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादिदेवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वोदङ्मुखोनिवीतीसयवाभिरद्भिःप्राजापत्येनतीर्थेनऋषीन्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखःप्राचीनावीतीपितृतीर्थेनसतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिर्भूरित्यादित्रिस्त्रिस्तर्पयेदथतीरमेत्यदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीयेकेचास्मदितिवस्त्रंनिष्पीड्योपवीत्यपउपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्यपरिधाय द्वितीयंप्रोक्षितंप्रावृत्याचामेदथसंध्यामुपासीतेति ॥ ॥ **शंखमुद्रालक्षणमागमे**—वामांगुष्ठंतुसंगृह्यदक्षिणेनतुमुष्टिना । कृत्वोत्तानंततोमुष्टिमंगुष्ठंतुप्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथाश्लिष्टाःसंयुक्ताःसुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसस्पृष्टाःशंखमुद्रेयमीरिता । **योनिमुद्रापितत्रैव**—मिथःकनिष्ठिकेबध्वातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टेदीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयंन्यस्येद्योनिमुद्रेयमीरिता । अयंप्रातःस्नानविधिर्बह्वृचानाम् । कातीयानांतुमध्याह्नस्नानविधिरेव ॥ ॥ प्रातःस्नाने**योगयाज्ञवल्क्यः**—यएषविस्तरेणोक्तःस्नानस्यविधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्नकुर्याच्चेत्तत्रायंविधिरुच्यते । स्नानमंतर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा । जलाभिमंत्रणंचैवतीर्थस्यपरिकल्पनम् ।

अघमर्षणसूक्तेनत्रिरावृत्तेननित्यशः । स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टंमहात्मभिः । अन्यांश्चवारुणान्मंत्रान्कामतःसंप्रयोजयेत् । अयंचांगसंकोचोमध्याह्नस्नानेपि । **मार्कंडेये**—मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुम् । यमुद्दिश्यनिमज्जेतअष्टमांशंलभेतसः । **चंद्रिकायांवृद्धवसिष्ठोक्तौतु**—निमज्जयेत्तुयमुद्दिश्यद्वादशांशंलभेतसइत्युक्तम् । **पैठीनसिः**—प्रतिकृतिंकुशमयीतीर्थवारिणिमज्जयेत् । कुशोसिकुशपुत्रोसिब्रह्मणानिर्मितःपुरा । त्वयिस्नातेपिसस्नातोयस्येदंग्रथिबंधनम् । अत्रपूर्ववाक्येनिमज्जेतेतिश्रुतेर्मज्जनरूपंस्नानंजीवत्प्रतिनिधित्वेनस्नाने । प्रतिकृतिमज्जनंतुमृतप्रतिनिधित्वेनस्नानेइति**प्रयोगपारिजातः** । स्नानोत्तरंतदंगतर्पणंकुर्यात् । स्नानादनंतरतावत्तर्पयेत्पितृदेवताः । उत्तीर्यपीडयेद्वस्त्रंसंध्याकर्मततःपरमितिचतु**र्विंशतिमतात्** । स्नानेषुचैवसर्वेषुतर्पयेत्पितृदेवताः । काम्येनित्येविशेषेणतत्प्रकुर्यात्प्रयत्नतइतिच**चंद्रिकायांव्याघ्रोक्तेश्च** । **चंद्रोदयेब्रह्मांडे**—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंत्रिविधंस्नानमुच्यते । तर्पणंतुभवेत्तस्यतदंगत्वेनकीर्तितम् । **अस्पृश्यस्पर्शादिनिमित्तस्नानेतु**—अस्पृश्यस्पर्शनेवांतेअश्रुपातेक्षुरेभगे । स्नानंनैमित्तिकंज्ञेयंदैवपित्र्यविवर्जितमिति**पराशरोक्ते**र्नतर्पणमित्युक्तं **गयादासनिबंधेआचारचिंतामणौचवाचस्पतिमिश्रैः** । स्नानांगतर्पणंविद्वान्कदाचिन्नैवहापयेदितिहे**माद्रौब्रह्मवैवर्ता**च्च आशौचेपितद्भवति । **स्मृत्यर्थसारेप्येवम्** । **माधवीयेयमः**—द्वौहस्तौयुग्मतःकृत्वापूरयेदुदकांजलिम् । गोशृंगमात्रमुद्धृत्यजलमध्येजलंक्षिपेत् । **चंद्रोदयेदक्षः**—प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलंप्राङ्मुखःसुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्पेतपितॄन्दक्षिणतस्तथा । **बौधायनः**—अनुत्तीर्यसपउपसिंचतीत्यनुत्तीर्यैवेदम् । तत्प्रकारः**पृथ्वीचंद्रोदये**—भूर्देवांस्तर्पयामि । भुवर्देवांस्तर्पयामि । स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि । एवंऋ

---

१ आश्वलायनानासूत्रेस्यस्तुल्यभावादंजलिनैवदान । सूत्रोक्तब्रह्मयज्ञांगस्वपितृतर्पणतद्दक्षिणेनैवकार्य । सूत्रेअजलिचोदनाभावात् । अनादेशेदक्षिणप्रतीयादितिसूत्रकारोक्तेरितिकमलाकरीये ।

ष्यादीन् । अथवाभूर्देवगणंतर्पयामि । भुवर्ऋषिगणंतर्पयामि । स्वर्मनुष्यगणंतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणंतर्पयामि । **कृष्णभट्टीये**—उपवीती ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्तर्पयापि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्ऋषीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः पितृमान्यमोंगिरस्वानग्निष्वात्ताःकव्यवाहनादयोयेपितरस्तान्पितॄंस्तर्पयामि भूःपितॄनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिभूर्मनु ष्यानित्युक्तंजयंतवृत्तौ । **स्मृत्यर्थसारे**चैवम् । अत्रदेवपितॄणामेवेज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाज्जीवत्पितृकस्याप्यधिकारः । प्राचीनावीति त्वंत्वाप्रकोष्ठादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः ॥ ॥ **संक्षेपातिशयमाहशंखः**—आब्रह्मस्तंबपर्यंतंजगत्तृप्यत्वितिक्रमात् । जलांजलि त्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । **आचारदर्पणेस्मृतिः**—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमितितत्रैवोक्तम् । अन्ये तुप्रातःस्नानांगभूतेतर्पणेसर्वदातिलनिषेधः। प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्धिनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इति**स्मृतिरत्नावल्यां कौशिकोक्तेरित्याहुः** ॥ ॥ अत्रविशेषो**हेमाद्रौपाद्मे**—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलांज लिम् । प्रेक्षमाणोदिशंयाम्यांमंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेगोत्रजादुर्गतिंगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । **तत्रैवव्यासः**—अनग्निदग्धायेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्थेनैवकार्यम् । जलार्द्रवासाःस्थलगोयःप्रद द्याज्जलांजलिम् । वस्त्रनिश्च्योतनंप्रेताअपवार्यपिबंतितेइति**सुमंतूक्तेः**। अपवार्याजलिंत्यक्त्वेति**हेमाद्रिः** । **शौनकः**—स्नानांगंतर्पणंकृत्वा यक्ष्मणेजलमाहरेत् । अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् । **तत्रमंत्रः**—यन्मयादूषितंतोयंशारीरमलसंभवैः[1] । तद्दोषपरिहारार्थंयक्ष्माणंत र्पयाम्यहम् । **आश्वलायनः**—येकेचास्मत्कुलइतिवस्त्रनिष्पीडनंस्थले । **वृद्धमनुः**—निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्संध्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुरु

१ मले शारीरसभवै इतिपाठ ।

तेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत्। **सायणीये**—मनुष्यतर्पणेचैवस्नानवस्त्रनिपीडने। निवीतीतुभवेद्विप्रस्तथामूत्रपुरीपयोः । **आशार्केतु**—वस्त्रनिष्पीडनंचैवकुशानांचंविसर्जनम्। अपसव्येनकर्तव्यंहस्तप्रक्षालनंतथेत्युक्तम्। अतोविकल्पः। बह्वृचानांतुप्राचीनावीती । **बह्वृचपरिशिष्टे**—प्राचीनावीतीवस्त्रंनिष्पीडयेदित्युक्तेः । इदंचजीवत्पितृकोनकुर्यात् । नजीवत्पितृकःकुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनंबुधइतिजीवत्पितृक**निर्णयेपुराणात्**। **यत्तुपराशरः**—निराशाःपितरोयांतिवस्त्रनिष्पीडनेकृते। तस्मान्नपीडयेद्वस्त्रमकृत्वापितृतर्पणमिति तद्रागप्राप्तवस्त्रनिष्पीडनपरम्। अतएवमध्याह्नस्नाने**हेमाद्रौब्रह्मांडे**—ततःस्नात्वाविधानेनसंतर्प्यपितृदेवताः। जलाशयाद्विनिर्गत्यद्विराचामेत्समाहितः । स्नानवस्त्रमनिष्पीड्यस्थाप्यमास्थलतर्पणात्। स्थलेपितर्पणकृत्वाततोवस्त्रनिपीडयेत्। एवंवस्त्रंनिष्पीड्यैकंपादंजलेऽन्यंस्थलेकृत्वाआचामेत्। उदकेचोदकस्थस्तु स्थलस्थस्तुस्थलेशुचिः। स्नात्वाचामेत्तदाविप्रःपादौकृत्वास्थलेजलेइति**दक्षोक्तेः**॥ ॥**तर्पणोत्तरंदर्भत्यागउक्तःस्मृतिरत्नावल्याम्**—विकिरेपिंडदानेचतर्पणेश्राद्धकर्मणि। आचांतस्तुप्रकुर्वीतदर्भसत्यजनबुधः। दर्भत्यागेप्राचीनावीतित्वमुक्तंप्राक् ॥ ॥ **नदीस्नानेतत्प्रार्थनोक्ताकौर्मे**—ज्ञानतोज्ञानतोवापियन्मेदुश्चरितकृतम्। तत्क्षमस्वाखिलंदेविजगन्मातर्नमोस्तुते । स्नानाकरणेप्रायश्चित्तमुक्तं**ऋग्विधाने**—त्रिष्व(श्व)प्रसुवसूक्तंचस्नानलोपोभवेद्यदि । **स्मृतिरत्नावल्यांतु**—स्नानलोपेगायत्र्यष्टसहस्रजपउक्तः । स्नानमकृत्वाभोजनेउपवासंत्रिरात्रं कुर्यादिति**स्मृत्यर्थसारे** ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेप्रातःस्नानम् ॥ ॥

अथस्नानोत्तरकृत्यम्। **हारीतः**—स्नात्वागात्रमवमृज्यान्नशिरोविधुनुयान्नोत्तरीयविपर्यासंकुर्यादिति । **त्रिकांडमंडनः**—दीपं शूर्पंतथाशय्यांपादत्राणंचमार्जनीम् । स्नानांतेसंस्पृशेद्यस्तुपुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **विष्णुः**—नतैलवसेस्पृशेन्नपूर्वधृतमक्षालितंवासोबिभृयात्

१ परिवर्जनइतिपाठ ।

स्नातएवसोष्णीषेधौतवाससीबिभृयात् म्लेच्छांत्यजपतितैर्नसंभाषेतइति । उष्णीषंकेशजलापकर्षणार्थवस्त्रमितिपृथ्वीचंद्रः । अतएव हारीतोक्तौगात्रग्रहणम् । केचित्तुसोष्णीषवासोधारणानुवादेनधौतत्वविधानात्कर्मकालंविनास्नानोत्तरमपिधौतप्रसिद्धोष्णीषधारणम् । वृद्ध पराशरेण—यच्चश्मश्रुषुकेशेषुयज्जलंदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नवस्त्रेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु—मार्जयेद्वस्त्रशेषेणनोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासवचनैकवाक्यतयास्नानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवस्नातोनांगानिमृज्याच्चस्नानशाट्यानपाणिनेतिविष्णुपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थसाराचारादर्शाः । नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिवस्त्रनिषेधेसिद्धेस्नानशाटीनिषेधोदोषाधिक्यार्थइतिटोडरानंदः । समर्थस्यमार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे—स्नात्वादूरतटेतिष्ठेत्प्राचीनावितिनाद्विजः । यावत्स्रवतिदेहांबुतूष्णीभूतादितृप्तये । सुराविंदुसमाज्ञेयाःपृष्ठतःकेशबिंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः सर्वतीर्थोपमाबुधैः । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्रवतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपिबंतिशिरसोमुखस्याप्सरसस्तथा । वक्षसोपिचगंधर्वाअधस्तात्सर्वजंतवः । अंगानिशक्तौवस्त्रेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतांबरेणवाप्रोंच्छ्यविभृयाच्छुष्कवाससी । अमार्जनपक्षेगोदोहनकालपर्यंतंतथैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—वस्त्रोदकमपेक्षंतेयेमृतादासवर्गिणः । कंचित्कालंस्थितस्तस्माज्जलंभूमौनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यंशक्तेन । आर्द्रएवतुवासांसिस्नात्वासेवेतमानवइतिविष्णूक्तेः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे—ततस्त्वाचमनंकृत्वाप्रोक्षितंवस्त्रमावहेत् । योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वैवंवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच । प्रक्षाल्योरूमृदाद्भिश्चहस्तौप्रक्षालयेत्तथा । जाबालिः—स्नात्वानिवस्यवसनंजंघेशोध्येमृदंभसा । अपवित्रीकृतेतेहिकौपीनस्नानवारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरमिदमितिकेचित् । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—शुचीवोहव्यामरुतइत्युक्त्वाशुद्धमंबरम् । संप्रोक्ष्यदेवस्यत्वेतिव्याहृत्यादायभास्करम् । उद्

त्यंजातवेदसमित्युक्त्वालोकयेत्ततः । आवहंतीत्युदाहृत्यपरिधायद्विराचमेत् । **भृगुः**—ब्राह्मणस्यसितंवस्त्रंनृपस्यरक्तमुल्बणम् । पीतंवैश्यस्य शूद्रस्यनीलंमलवदिष्यते । उल्बणरक्तम् । मलवत्कृष्णमितिपृथ्वीचंद्रः । **यत्तुनारसिंहे**—नरक्तमुल्बणंवासोननीलंचप्रशस्यते । मलाक्तं चदशाहीनंवर्जयेदंबरंबुधइतिरक्तनीलवस्त्रयोर्निषेधःसपूर्ववास्यात्क्षत्रियशूद्रभिन्नविषयः । **व्यासः**—नासिदीक्षेननार्द्रेणनसूच्याग्रथितेनच । कौपीनशठितंभिन्नमलिनकेशदूषितम् । छिन्नाग्रंचोपवस्त्रंचकुत्सितधर्मतोविदुः । **भारते**—वस्त्र नान्यधृतंग्राह्यंनचातिविकृतंतथा । **योग याज्ञवल्क्यः**—दग्धंजीर्णंचमलिनमूषकोपहततथा । खादितगोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यंसर्वथाद्विजैः । **प्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रंतुऊर्ध्वमुत्तारयेद्बुधः । आर्द्रवस्त्रमधस्ताच्चेत्पुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **नत्रैवोशना**—स्नात्वानुपहतवस्त्रंपरिदध्याद्यथाविधि । अभावे पूर्ववस्त्रवासंप्रोक्ष्यप्रणवेनतु । अनुपहतअपरिहितम् । **जाबालिः**—नार्द्रमेकचवसनपरिदध्यात्कथचन । **स्मृतिरत्नावल्यांअंगिराः**— आर्द्रवासास्तुयत्कुर्याज्जपहोमव्रतादिकम् । सर्वंतद्राक्षसंविद्याद्बहिर्जानुचयत्कृतम् । सप्तवाताहतवस्त्रंशुष्कवत्प्रतिपादितम् । आर्द्रवापिद्विजा तीनामाहतंगौतमादिभिः । **कृष्णभट्टीये**—ईषद्धौतस्त्रियाधौतशूद्रधौतंतथैवच । अधौतंतच्चविज्ञेयंशुक्रदक्षिणपल्लवैः । **देवलः**—स्वयधौ तेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता । नतुनेजकधौतेननाहतेनाचकुत्रचित् । नाहतेनेत्येकंपदम् । स्वयग्रहणादेवनेजकनिवृत्तेस्तन्निषेधोऽन्येनापि ब्राह्मणादिनाधौतेनक्रियाकार्येत्येतदर्थम् । **अहतलक्षणमाहपुलस्त्यः**—ईषद्धौतंनवश्वेतंसदशंयन्नधारितम् । अहततद्विजानीयात्सर्वकर्म सुपावनम् । **ब्राह्मे**—अच्छिन्नाग्रचयद्वस्त्रंमृदाप्रक्षालितचयत् । अहतधातुरक्तत्वात्तत्पवित्रमितिस्थितिः । **माधवीयेप्रजापतिः**—क्षौमं

---

१ स्नानकृत्वाचार्द्रवस्त्रस्त्यजेनद्यामथोद्विज । गृहेस्नानमथोकुर्यान्निमृजेगात्रंततः । मध्यकार्यपरिधायार्द्रंस्नानेयाऽगत्र क्षिपेत् । इदेतद्वेमार्ष्टनिकृष्णभट्टीयेकम लाकरीयेच ।

वासःप्रशंसंतितर्पणेसदशंतथा । काषायंधातुरक्तंवानोल्बणंतत्तुकर्हिचित् । **भृगुः**—दिवाकीर्तिकृतंवासःसर्वदापरिवर्जयेत् । **काशीखंडे**—नीलीरक्तंतुयद्वस्त्रंदूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणांक्रीडार्थसंयोगेशयनीयेनदुष्यति । **अंगिराः**—मृतेभर्तरियानारीनीलीवस्त्रंप्रधारयेत् । भर्तातुनरकंयातिसानारीतदनंतरम् । **चंद्रोदयेस्कांदे**—स्नानंदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । वृथातस्यमहायज्ञानीलीवासोबिभर्तियः । **टोडरानंदेभविष्ये**—नीलीरक्तंयदावस्त्रंविप्रस्त्वंगेषुधारयेत् । अहोरात्रोषितोभूत्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । **मिताक्षरायांमार्कंडेयः**—रोमकूपैर्यदागच्छेद्रजोनील्यास्तुकस्यचित् । त्रिवर्णेषुचसामान्यात्तप्तकृच्छ्रंविशोधनम् । नीलीदोषःकार्पासेएव । ऊर्णायांपट्टवस्त्रेवानीलीरागोनदुष्यतीतितत्रैवोक्तेः । **नारायणदासनिबंधेभृगुः**—स्त्रीधृताशयनेनीलीब्राह्मणस्यनदुष्यति । नृपस्यवृद्धौवैश्यस्यपर्वण्येवविधारणमिति । **शातातपः**—प्रागग्रमुदगग्रंवाधौतंवस्त्रंप्रसारयेत् । पश्चिमाग्रंदक्षिणाग्रंपुनःप्रक्षालनाच्छुचि । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अभावेधौतवस्त्रस्यशाणक्षौमाजिनानिच । कुतपयोगपट्टंवाद्विवासायेनवाभवेत् । क्षौममतसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंबलः । धौतेतिविशेषणपदाच्छाणादीनिप्रक्षालितान्यपिगृह्णीयात् । द्विवासेतिपदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैवशाणादीनांग्रहणं नतुपरिधानीयत्वेनेत्युक्तम**परार्के** । **अन्येतु**—परिधेयंसदावासःकार्पासंसदशंसितम् । क्षौमंवाकुतपंवापिनकौशेयंकदाचनेति**जातूकर्ण्योक्तेः**क्षौमाजिनयोःपरिधानीयत्वमप्याहुः । **यत्तुश्राद्धहेमाद्रौबौधायनः**—क्षौमाणिवासांसितेषामलाभेकार्पासिकान्यौर्णकानिभवंतीति तच्छ्राद्धेदेयवस्त्रपरम् । **स्मृत्यर्थसारे**—केशनिर्मितवस्त्रधरणेउपवासइति । **व्यासः**—नोत्तरीयमधःकुर्यान्नोर्ध्वनाधस्तनांबरम् । नांतर्वासोविधायान्यद्वसीतवसनंबुध ॥ ॥ **उत्तरीयमाहजातूकर्ण्यः**—सग्रंथिपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्याद्वस्त्रोत्तरीयात्वेकांगुलंद्व्यंगुलंत्र्यंगुलंचतुरंगुलंवासूत्रैरेवकृतंपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्यादिति । **अंतर्वासउक्तंप्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—षोडशद्वादशाष्टाभिरंगुलैर्विस्तृतंचयत् । आयतंव्याममात्रंचतदंतर्वासईरितम् । उत्तरीयांतर्वाससोरभेदइति

केचित् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थेयज्ञोपवीतंवेत्युक्तम्[1] । परिहितवस्त्रस्यचोर्ध्वभागमुत्तरीयंकुर्यात् । एकंचेत्तस्योत्तरवर्गेणप्रच्छादयीतेतिपारस्करोक्तेः । उत्तरीयंचपुरोदेशावस्थितदशंनधारयेत् । प्रागग्रंचोत्तरीयंतुकर्मकालेनधारयेदितिपृथ्वीचंद्रोक्तेः । उत्तरीयस्थानीयंतृतीयोपवीतजीवत्पितृकोनधारयेत् ।—उत्तरीयंयोगपट्टंतर्जन्यांरजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यंज्येष्ठोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । उत्तरीयंचनोपरिवासोमात्रं किंतुसग्रंथिपरिमंडलमित्यादिजातूकर्ण्योक्तं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवत्येव[2] ।—एकवस्त्रोनभुंजीयान्नकुर्याद्देवतार्चनम् । नचार्चयेद्द्विजान्नान्यत्कुर्यादेवंविधोनरइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यस्यसामान्यरूपत्वाज्जीवत्पितृकस्यसर्वोत्तरीयबाधइतिचेत् । न । उत्तरीयशब्दस्ययौगिकत्वेपिजातूकर्ण्योक्तोत्तरीयेरूढेरितिपितृचरणाः । वर्धमानपरिभाषायांशातातपः—सव्यादसात्परिभ्रष्टकटिदेशधृतांबरम् । एकवस्त्रंविजानीयाद्दैवेपित्र्येचकर्मणि । बौधायनः—अकच्छ.पुच्छकच्छोवाविकच्छ[3]ः कटिवेष्टितः । यावदास्ते द्विजस्तावच्छूद्रएवनसंशयः । पुच्छकच्छःपुच्छाकारकच्छः । सचाग्रद्वयस्यमेलनेनैकस्यैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिषिद्धम् । अत्रद्विजस्योद्देश्यत्वावच्छेदकत्वेसर्वस्यापितत्त्वापत्तेः । अकच्छत्वादिविशिष्टस्यतत्त्वेवैपरीत्येवागारवैम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात्स्त्रीशूद्रादेरपिकच्छआवश्यकः । नचद्विजपदश्रुतेःशूद्रस्यशूद्रतुल्यत्वानुपपत्तेःकच्छइतियुक्तम् । द्विजत्वस्याविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणतुकैमुतिकन्यायार्थम् । अतएवशूद्रपदं अकच्छस्यनग्नत्वोक्तिश्च । श्राद्धहेमाद्रौ—नग्नःस्यान्मलवद्वासानग्नःकौशेयकेवलः । नग्नोद्विगुणवस्त्रःस्यान्नग्नोदग्धपटस्तथा । नग्नश्चस्यूतवासाःस्यान्नग्नःकौपीनकेवलः । नग्नःकाषायवस्त्रःस्यान्नग्नश्चार्धपटावृत । विकच्छोऽनुत्तरीयश्चद्विकच्छोऽवस्त्रएवच । अधौतवस्त्रोमलवद्वस्त्रःरजकादिधौतवस्त्रोवा । एकस्यपटस्यार्धप्रावृण्वानोऽर्धपटावृतः खंडपटंवसानोवा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेनवस्त्रांतरेणवाकटिबंधनं

१ उपवीतंवायुक्तमितिपाठ २ वासस्यापिभवत्येवेतिपाठ । ३ विकच्छोविपरीतकच्छ ।

द्वितीयकच्छः । अत्रमलवन्निषेधःसमर्थपरः । नजीर्णमलवद्वासाभवेच्चविभवेसतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः । वस्तुतस्तुनग्नःस्यान्मलवद्वासाइत्यादौ निषेधश्रुतेः ननग्नःकर्मकुर्वीतेत्यनेनैकवाक्यत्वाच्चानग्नेनग्नत्वोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यपुरुषार्थत्वाद्भिन्नवाक्यमेवयुक्तमितिहेमाद्रिः । कौशेय केवलस्यनग्नत्वोक्तेः वासःसहितकौशेयत्वेननग्नत्वम् । **भृगुः**—नग्नोमलिनवस्त्रःस्यान्नग्नश्चार्द्रपटावृतः । नग्नोरक्तपटस्तथेतिचंद्रिकायांद्विती यपादेपाठः । सर्वकर्मस्वासुरकच्छानिषेधमाहयाज्ञवल्क्यः—जपेहोमेतथादानेदैवेपित्र्येचकर्मणि । बध्नीयान्नासुरीकच्छांशेषेकर्मणिवेच्छया । तल्लक्षणमाहसएव—परिधानाद्वहिःकच्छानिबद्धाह्यासुरीमता । वहिःकच्छातुसंवृतपरिधानवस्त्रांतइतिवर्धमानः । **स्मृत्यंतरे**—संयोजित दशंवापिह्यवच्छिन्नदशंतथा । नित्येनैमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत् । अकृत्रिमदशंवस्त्रंप्रशस्तंसर्वकर्मसु । **कृष्णभट्टीयेयोगयाज्ञवल्क्यः**—जानुमूलंतुवस्त्रंस्यात्रिकच्छंधारयेद्बुधः । **मनुः**—नाभौचवामकुक्षौचपृष्ठेचैवयथाक्रमम् । वस्त्रप्रावरणंयत्स्यात्तत्रिकच्छमुदाहृतम् । **भारते**—अन्यदेवभवेद्वासःशयनीयेनराधिप । अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि । अन्यच्चलोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने । **सुमंतुः**—अन्यत्स्नानेतंथापानेभोजनेचान्यदेवहि । इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेस्नानोत्तरकृत्यम् ॥

अथतिलकविचारः । **विष्णुस्मृतौवृहन्नारदीयेच**—यागोदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विनाकृतम् । **पाद्मेकार्तिकमाहात्म्येप्येवम्** । इदंयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थनपरिसंख्यार्थम् । उत्तरार्धेसर्वपदश्रुतेः । अपवित्रेणयज्ञस्तम स्नातेनचयद्धुतम् । यच्चशून्यललाटेनतदत्यल्पफलंभवेदित्याश्वलायनोक्तेः । यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रेपिवाक्यंतथापितत्क्षत्रियादिप रम् । ऊर्ध्वपुंड्रंद्विजःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकमितिमाधवीयेविष्णुधर्मोत्तरात् । **माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्रालिख**

१ तथापात्रेइतिपाठ ।

नाच्च । काशीखंडेसप्तर्षिवर्णनेऊर्ध्वपुंड्रांकितालिकाइत्युक्तेश्च । नचकालाग्निरुद्रोपनिषद्युक्तत्वाद्बलवत्रिपुंड्रत्वम् । श्रुतौहिभस्मधारणमात्र
मास्नातंनतुपुंड्रत्वेनकर्मांगत्वेनवा । तच्चस्नानत्वेनाप्युपपन्नम् । यद्यपिकर्मांगंतथापिशैवकर्मपरम् ।—विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया ।
पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदइतितिथितत्त्वेलैंगात् । सितेनभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रस्यतुधारणम् । शैवागमेषु निष्ठानांतत्तन्मत्रेण शस्य
तेइतिस्मृतिरत्नावल्यांवचनाच्च । साग्निकपरवातत् ।—स्नात्वापुंड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मनेत्याश्वलायनोक्तेः । तयोरप्यूर्ध्वपुंड्रोपर्ये
वकुर्यात् । तयोराहितानाहितानास्योः । ऊर्ध्वपुंड्रंविनामोहाद्यदिकुर्यात्रिपुंड्रकम् । नतस्यफलमाप्नोतिदानस्याश्रोत्रियेयथेतिस्मृतिरत्नावल्यांव
चनात् । यत्तुपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये—ऊर्ध्वपुंड्रेत्रिपुंड्रयःकरोतिसनराधमः । मुक्त्वाविष्णुगृहंपुण्यसयातिनरकंध्रुवमितितद्ब्रह्मान्यपरम् ।
तद्धारणविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यद्वाशुद्धतांत्रिकपरम् । नचश्राद्धेत्रिपुंड्रनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः । तदधिकारिणिक्षत्रियेतन्निषेधचारितार्थ्यात् ।
रागप्राप्तनिषेधोपपत्तेश्च । माधवीयेब्राह्मे—पर्वताग्रेनदीतीरेममक्षेत्रेविशेषतः । सिंधुतीरेचवल्मीकेतुलसीमूलसंस्थिताः । मृदएतास्तुसग्रा
ह्यावर्जयेदन्यमृत्तिकाः । चंद्रोदयेगोभिलः—गोरोचनंपचगव्यंपचांगंबिल्ववृक्षतः । कालीयकंचंदनंचपद्मकंरक्तचदनम् । गोमयंहो
लिकाभस्मश्वेतापीतारुणाचमृत् । पुण्यक्षेत्रोद्भवाग्राह्यानदनद्योस्तुशर्कराः । पचांगंमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि । कालीयकंपीतचंदनम् ।
व्यासः—जाह्नवीतीरसंभूतांमृदंमूर्ध्नाविभर्तियः । विभर्तिरूपंसोऽर्कस्यतमोनाशायकेवलम् । सत्यतपाः—गोमतीतीरसंभूतांगोपीवापी
समुद्भवाम् । मृदंमूर्ध्नावहेद्यस्तुसर्वपापैःप्रमुच्यते । माधवीये—द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचंदनादूर्ध्वपुंड्रकम् । धारयेन्नित्यमेवहिपापहंतिदिनेदिने ।
पाद्मे—मृत्तिकाचंदनभस्मतोयचैवचतुर्थकम् । एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुंड्रंभवेत्सदा । चंद्रोदयेब्रह्मांडे—जलेनतिलकंकुर्याज्जलांतःकर्म
सिद्धये । तोयेनतिलकंस्नानोत्तरमावस्त्रपरिधानादितिपंचायतनसारः । वस्त्रपरिधानोत्तरमपिद्रव्यांतराभावइतिचंद्रोदयः । आश्वला

यनः—स्नात्वापुंड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगंधेनसर्वपापापनुत्तये । तत्रविशेषमाह**व्यासः**—ऊर्ध्वपुंड्रंमृदाकुर्यात्त्रिपुंड्रं भस्मनातथा । चंदनेनोभयंकुर्यान्नतिर्यग्गोपिचंदनम् । **चतुर्विंशतिमते**—येषुदेशेषुयेविप्रादेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रतान्नावमन्येतध र्मीचाराश्चतत्रये । **तिलककरणेविशेषोब्रह्मांडे**—अंगुष्ठःपुष्टिदःप्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकान्नदानित्यंमुक्तिदाचप्रदेशिनी । एतैरंगुलिभेदैस्तुकारयन्ननखैःस्पृशेत् । **तिलकप्रमाणंब्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच**—दशांगुलप्रमाणंतुउत्तमोत्तममुच्यते । नवांगुलंमध्य मंस्यादष्टांगुलमतःपरम् । सप्तषट्पंचभिःपुंड्रंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् । चतुस्त्र्यंगुलैःपुड्रंकनिष्ठंत्रिविधंभवेत् । **तिलकाकृतिविशेषोपित त्रैव**—वर्तिदीपाकृतिवापिवेणुपत्राकृतिंतथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यकूर्माकृतिंवापिशंखाकारमथापिवा । **प्रयोगपारि जाते**—निटिलेचैववाह्वोश्चदंडवत्कर्णपल्लवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवल्लिखेत् । वेणुपत्रसमाकारंवाह्वोर्मध्येलिखेत्सुधीः । अधःपृष्ठेस्कंधदे शेलिखेज्जंबूपलाशवत् । निटिलेललाटे । **यत्तुपंचायतनसारेपाद्मे**—नासामूलंसमारभ्यललाटांतंलिखेन्मृदा । मध्येछिद्रंप्रकर्तव्यंतच्छिद्रं हरिमंदिरमिति । तत्रमूलंमृग्यम् । अत्रकश्चित्—वीक्ष्यादर्शेजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रंमहाभागसयातिपरमांगतिमिति **ब्रह्मां डोक्तेर्**जलेप्रतिबिंबंदृष्ट्वोर्ध्वपुंड्रंकुर्यादित्याह । तन्मंदम् । नपादुकास्थोनादर्शेनजलेत्ववलोकयन्निति**कृष्णभट्टीये**—तिलकप्रकरणेस्मृत्यत रात् । मयिनेजइतिच्छायास्वांदृष्ट्वांबुगतांजपेदिति**याज्ञवल्क्येन**जलेस्वप्रतिबिंबदर्शनेप्रायश्चित्तोक्तेश्च वाक्यस्यचंद्रिकाद्यलिखितत्वेननिर्मू लत्वाच्च । **स्मृतिरत्नावल्यांपृथ्वीचंद्रेचब्राह्मे**—सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भत्यागेनचैवहि । **ब्र ह्मांडे**—नामान्युच्चार्यविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवंविद्यान्नारायणमथोदरे । माधवंहृदयेन्यस्येद्गोविंदंकंठकूपके । विष्णुंदक्षिण

१ मत परमितिपाठ ।

कुक्षौतुतद्धुजेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमंकर्णमूलेवामकुक्षौतुवामनम् । श्रीधरञ्चहृषीकेशवामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभपृष्ठदेशेककुद्दामोदरस्मरेत् ।
वासुदेवस्मरेन्मूर्ध्नितिलकधारयेत्क्रमात् । केशवादिमन्त्राश्चतुर्थानमोताद्रष्टव्याः । तिलकलापनक्रमोप्ययमितिप्रयोगपारिजातः । आश्व
लायनः—मूर्ध्निललाटेनाभौचहृदयेकठकूपके । पार्श्वेबाहो.परगलेदक्षसव्येचपश्चिमे । स्तनयोर्मूर्तिमन्त्रैश्चस्थानेष्वेष्वितिद्विजसुखः । तत्रैव—
सकर्षणादिभि.कृष्णेशुक्लेचेत्केशवादिभिः । कृष्णभट्टीयेप्येवम् । पंचायननसारेपाद्मे—एवद्वादशपुण्ड्राणिब्राह्मणःसततचरेत् । चत्वा
रिभूभृतांप्रोक्तपुंड्राणिद्वेविशांस्मृते । एकपुण्ड्रचनारीणांशूद्राणांचविधीयते । ललाटेहृदिवाबाहोश्चतु.पुण्ड्राणिधारयेत् । ललाटेहृदयेद्वेतुभाले
त्वेकविधीयते । मदनपारिजातेब्रह्मांडे—श्यामशांतिकरप्रोक्तरक्तवश्यकरतथा । श्रीकरपीतमित्याहुःश्वेतमोक्षप्रदायकम् । श्याममृगम
दादेः ।रक्तसिदूरादेः । पीतगोरोचनादेः । हारीतः—अभ्यंगेमृतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । मांगल्येपुचसर्वेषुनधार्यगोपिचंदनम् । श्राद्धदी
पकलिकायांविष्णुः—ऊर्ध्वपुण्ड्रद्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । श्राद्धकालेतुसंप्राप्तेकर्ताभोक्ताचवर्जयेत् । तत्रैवनारायणः—ऊर्ध्वपुण्ड्र
त्रिपुण्ड्रवाचन्द्राकारमथापिवा । श्राद्धकर्तानकुर्वीतयावत्पिंडान्ननिर्वपेत् । विश्वादर्शेप्येवम् । श्राद्धदिनेतिलकनिषेधः प्रात.सन्ध्यावन्दनादाव
पीतिश्राद्धकाशिका । तन्न । नवर्जयेत्तिलकभालेश्राद्धकालेकदाचनेतिसत्यव्रतोक्तेः । यत्तुपराशरः—ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्याद्दैवेपित्र्येचकर्म
णीति तत्तर्पणादिपरम् । यत्तु—ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यान्नकुर्याच्चत्रिपुण्ड्रकम् । निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुण्ड्रकमितिवृद्धपराशरेण
श्राद्धेऊर्ध्वपुण्ड्रभवतीत्युक्तम् तद्ब्रोक्तृपर नकर्तृपरमितिपृथ्वीचंद्रः । निष्कर्षस्तुशिष्टाचाराद्व्यवस्था । ऊर्ध्वपुण्ड्रचतुलसीश्राद्धेनेच्छतिकेचन ।
वृद्धाचारःपरिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोर्थिभिर्नरैरितिवृहन्नारदीयात् । आचारतिलके—नचोर्ध्वंधारयेद्भस्ममृदतिर्यङ्नधारयेत् । चदनागरु
कस्तूरीकुंकुमानियथेच्छया । स्मृतिरत्नावल्यां—ब्राह्मणानांनृपाणांचभस्ममिश्रचचदनम् । नेत्रयुग्मप्रमाणंतुत्रिपुण्ड्रधारयेद्द्विजः । मध्यमा

नामिकांगुष्ठैर्ललाटेयत्रिपुंड्रकम् । तत्रिपुंड्रंभवेच्छस्तंमहापातकनाशनम् । **केदारखंडे**—ललाटेंगुष्ठरेखाचआदौभाव्याप्रयत्नतः । मध्यमांव र्जयित्वातुअगुलीद्वयकेनच । एवंत्रिरेखासंयुक्तंललाटेयस्यदृश्यते । सशैवःशिववज्ज्ञेयोदर्शनात्पापनाशनः । **पुरुषार्थप्रबोधे**—श्रौतंभस्मद्वि जामुख्यंस्मार्तंगौणंप्रकीर्तितम् । श्रौतंभस्मतथास्मार्तंद्विजानामेवकीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नंगृहस्थानांविशेषतः । समिदग्निसमुत्पन्नंधार्यंवै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणांश्रोत्रियागारेपचनाग्निसमुद्भवम् । अन्येषामपिसर्वेषांधार्यंदावानलोद्भवम् । अपक्वमतिपक्वंचसंत्यज्यभसितंसितम् । आदायवाससालोड्यभस्माधारेविनिक्षिपेत् । **चंद्रोदयेशैवे**—तर्जन्यनामिकामध्यैस्त्रिपुंड्रंतुसमाचरेत् । पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्निप्रणवेनतुमं त्रतः । अंगुलैर्विन्यसेद्भालेशिरोमंत्रेणदेशिकः । सव्येनदक्षिणेकर्णेवामदेवेनवामतः । अघोरेणतुकंठेचमध्यांगुल्यास्पृशेद्बुधः । हृदयंहृदयेनैव त्रिभिरंगुलिभिःस्पृशेत् । विन्यसेद्दक्षिणेबाहौशिखामंत्रेणदेशिकः । वामेबाहौन्यसेद्धीमान्कवचेनत्रियंगुलैः । मध्येनसंस्पृशेन्नाभ्यामीशानाभिध मंत्रतः । **तत्रैवक्रियासारे**—भस्मनावैत्रिपुंड्रंचगृहिणांजलसंयुतम् । धार्यंत्रिपुंड्रंस्त्रीणांचयतीनांजलवर्जितम् । वनस्थव्रतिकन्यानांदीक्षा हीननृणांतथा । षडंगुलायतंमानमपिवाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेनभालेदीप्तंत्रिपुंड्रकम् । अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःषड्भिराथर्वणैस्तथा । त्र्या युषेणचमंत्रेणमेधावीत्यादिनाथवा[1] । त्रैयंबकेणमंत्रेणसतारेणशिवेनच । पंचाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनयुतेनच । चंदनाद्युपरिप्राज्ञोधारयेद्भस्मवैदि कम् । लौकिकंचंदनाद्यंतुभस्मोपरिनिधारयेत् । **सूतसंहितायाम्**—ऊर्ध्वपुंड्रत्रयंनित्यंधारयेद्भस्मनामृदा । ललाटेऽर्हागमेनिष्ठश्चंदनेनाथवा नरः । अर्हागमेनिष्ठस्तांत्रिकः । **धारणप्रकारेचंद्रोदयेचवाराहे**—दक्षिणेतुभुजेविप्रोबिभृयाद्वैसुदर्शनम् । सव्येतुशंखंबिभृयादितिवेद विदोविदुः । **क्षत्रादेस्तुब्रह्मांडे**—चक्रंचदक्षिणेबाहौशंखंवामेपिदक्षिणे । गदांवामेगदाधस्तात्पुनश्चक्रंचधारयेत् । शंखोपरितथापद्मंपुनः

१ मावधीत्यादिनेतिपाठ ।

पद्मंचदक्षिणे । **हलायुधे**—वामेबाहौगदांपद्मंशंखंचक्रंचदक्षिणे । उपर्यधःक्रमोक्तेनधृत्वापापक्षयोभवेत् । हृदयेवाललाटेवाविलिखेन्मत्स्य
कच्छपौ । मन्त्रमष्टाक्षरंवापिप्रीयतेतस्यकेशवः । **रामार्चनचंद्रिकायां**—ललाटेतुगदाधार्यामूर्ध्निचापःशरस्तथा । नदकश्चैवहृन्मध्येशंखच
क्रेभुजद्वये । **प्रयोगपारिजातेसायणीयेचशंखः**—चक्रांकितःसदातिष्ठेन्मद्भक्तःसर्वदाशुचिः । अनयोर्व्यवस्थासूतसंहितायाम्—
वेदमार्गैकनिष्ठानांवेदोक्तेनैववर्त्मना । ललाटेभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रंधार्यमेवहि । विष्णवागमादितन्त्रेपुदीक्षितानांविधीयते । शंखचक्रगदापूर्वैर
कनंनान्यदेहिनाम् । वेदमार्गैकनिष्ठस्तुमोहेनाप्यंकितोयदि । पतत्येवनसंदेहस्तथापुंड्रांतरादपि । **अत्रैपाव्यवस्था**—शुद्धवैदिकेनशिवभ
क्तेनविभूतिरेवधार्या । शुद्धवैदिकेनविष्णुभक्तेनगणपत्यादिभक्तेनचतिलकोधार्यः । तांत्रिकवैदिकवैष्णवेनत्वच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यम् ।
तांत्रिकवैदिकेनशैवेनविभूतिस्तिलकश्चविभूतिमात्रवाधार्यम् । शुद्धतांत्रिकेणविष्णुभक्तेनसच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यमिति । **यत्तुविष्णुः**—
शंखचक्राद्यंकनचगीतनृत्यादिकतथा । एकजातेरयंधर्मोनजातुस्याद्विजन्मनः । शंखचक्रमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा । सशूद्रवद्वहिष्कार्यःसर्व-
स्माद्विजकर्मणइति । **यचाश्वलायनः**—यथाश्मशानजकाष्ठमनर्हंसर्वकर्मसु । तथाचक्रांकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितइति । **यच**—यस्तुस
तप्तशंखादिलिंगचिह्नतनुर्नरः । ससर्वयातनाभोगीचांडालोजन्मकोटिपु । द्विजस्तुतप्तशंखादिलिंगांकिततनुर्नरः । संभाष्यरौरवयातियावदिंद्राश्च
तुर्दशेतिबृहन्नारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । **सूतसंहितावाक्येनवैदिकस्यचक्रादिधारणनिषेधादनेनतांत्रिकस्यापितन्निषेधेशंखचक्रादिविध्या**
नर्थक्यापत्तेः । नचतस्यशूद्रविषयत्वेनसावकाशत्वम् ।—शंखवाशंखचक्रेवातथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथविप्रोवैब्रह्मकर्मसमारभेदिति
नृसिंहप्रसादेपाद्मेन, ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायदिचेन्नरः । शंखचक्रांकिततनुःशिरसामंजरीधरः । गोपीचंदनलिप्तांगोदृष्टश्चेत्तदघंकुत
इतिकाशीखंडेन,दक्षिणेचभुजेविप्रोबिभृयाद्वैसुदर्शनमितिचंद्रोदयेधारणप्रकाशेचवाराहेणब्राह्मणादेरपितद्विधानात् । यत्त्वत्रत्रिप्रा.

दिपदं गावोवाएतत्सत्रमासतेत्यादिवत्स्तुत्यर्थनविप्रादीन्प्रतिविध्यर्थमितिस्**मृतिरत्नावली**। तन्न। विधिश्रुतेः। तत्रतदभावात्तथेति। एतेषां वाक्यानांपतितब्राह्मणविषयत्वोक्तिरज्ञधीदंभ्रणायैव। अत्रयच्चशून्यललाटेनेतिभालेतिलकाभावेऽल्पफलश्रुतेरूर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंतिलकमित्येकवच-नात्तदविवक्षायांमानाभावाच्चललाटेएकपुंड्रंनित्यं द्वादशपुंड्राणितुकाम्यानीतिकेचित्। तन्न। कामयोगाभावात्। नचात्रविश्वजिन्न्यायः। स्वर्गकल्पनानुपपत्तेःफलान्तरेविनिगमकाभावात्। अतएकंपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्राणितुमंत्रसाध्यत्वाद्दीक्षितपराणीतियुक्तंप्रतीमः। द्वादशपुंड्राणिवैष्णवपराणीत्या**चारचंद्रोदयः**। इतिश्रीमन्नारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेतिलकप्रकरणम् ॥ ॥

अथसंध्यानिर्णयः। **स्कांदे**—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते। सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतः। **दक्षः**—रात्र्यंतयामनाड्यौद्वेसंध्यादिःकालइष्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदस्तोमुनिभिःस्मृतः[1]। **सुधानिधौ**—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्ततारका। अधमासूर्यसहिताप्रातःसंध्यात्रिधामता। उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुप्तभास्करा। कनिष्ठातारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता। **संवर्तः**—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रामुपासीतयथाविधि। सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम्। संध्यायामुपस्थानमेवप्रधानं मार्जनादित्वंगम्। तेतथैवमहाराजदंशितारणमूर्धनि। संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे। इति**भारतादितिचंद्रिका**। अर्घ्यदानस्यश्रौतत्वादाशौचेतदेवानुष्ठेयमितिचंद्रिकोक्तेर्गायत्रीजपोपस्थानयोराशौचेपाक्षिकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्। उभयोःसंध्ययोःकालेरजसावार्घ्यमुत्क्षिपेदितिवाक्याच्चार्घ्यदानंप्रधानमितिवयम्। **भट्टदिनकर**स्तुसंध्यामुपासीतेतिमन्वादिस्मृतावुपपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेववाच्यम्। नोपतिष्ठंतियेसंध्यांस्वस्थावस्थासुवैद्विजाइत्यत्रि**स्मृते**रुपस्थानमेवप्रधानमित्याह। उपपूर्वस्यासतेर्ध्यानंवाच्यमितिमा**धवःकृष्णभट्टश्च**। **स्मृतिरत्नावल्यांशंखः**—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रां

[1] तदतोमुनिभिरिति पाठ।

मध्यमांस्नानकर्मणि । स्नानकर्मणीतिमध्याह्नस्नानोत्तरमितितत्रैवोक्तम् । सध्यायाअकरणेप्रत्यवायो **मनुः**—नानुतिष्ठतियःपूर्वांनोपास्तेयस्तुपश्चिमाम् । सशूद्रवद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः । **याज्ञवल्क्यः**—सर्वावस्थोपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याच्चनहीयेतह्यन्यजन्मगतोपिसः । **याज्ञवल्क्यः**—अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तुसविप्रःशूद्रसंमितः । **भारते**—येनपूर्वामुपासतेद्विजाःसंध्यांनपश्चिमाम् । सर्वास्तान्धार्मिकोराजाशूद्रकर्माणिकारयेत् । **स्कांदकौर्मयोः**—संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलमाप्नुयात् । **विष्णुपुराणे**—सर्वकालमुपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः । विभ्रमःअभ्रादिनासंध्याकालाज्ञानं पैशाच्यंवा । सध्याविधिषुद्विजपदोक्तेर्नशूद्रस्यसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्यतुतदुक्तास्त्येवेतिपंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यांच । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नयोः कुडगोलकयोरपिसंध्या—कुडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदितिस्मृतिकौमुद्यांस्मृतेः । **शातातपः**—अनृतंमद्यगंधंचदिवामैथुनमेवच । पुनातिवृषलस्यान्नंबहिःसध्याह्युपासिता । गृहेषुप्राकृतीसध्यागोष्ठेदशगुणास्मृता । नदीषुशतसाहस्राअनंताशिवसंनिधौ । अनंताविष्णुसनिधावितिचंद्रिकायांवसिष्ठपाठः । प्राकृतीएकगुणा । **व्यासः**—बहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ख्याततीर्थेशतगुणासाहस्रीजाह्नवीजले । **माधवीयेऽत्रिः**—उभेसंध्येतुकर्तव्येब्राह्मणैश्चगृहेष्वपि ॥ ॥ **अथप्रयोगः** । **बृहत्पराशरः**—पूर्वासंध्यातुगायत्रीब्राह्मणीहंसवाहना । रक्तपद्मारुणादेवीरक्तपद्मासनस्थिता । रक्ताभरणभारांगीरक्तमाल्यांबरातथा । अक्षमालाजलाधारवरहस्तामरार्चिता । विश्वमात सुराभ्यर्च्येपुण्येगायत्रिवेधसि । आवाहयाम्युपास्त्यर्थमंहोनिघ्नन्पुनीहिमाम् । सध्यामाध्याह्निकीश्वेतासावित्रीरुद्रदेवता[1] । वृषेंद्रवाहनादेवीज्वलत्रिशिखधारिणी । श्वेतांबरवराश्वेतनागाभरणभूषिता । श्वेतस्रगक्षमालापिङ्क्तानुरक्तशकरा । जलाधारजटाधात्रीधरेंद्रप्रभवा

[1] रुद्रवादिनीइतिपाठ ।

तथा । मातर्भवानिविश्वेशिविश्वेविश्वजनार्चिते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णाविष्णुदेवीसरस्वती । खगगाकृष्णवस्त्रातुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्त्रग्भूषणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवतेदेविवरेण्येचधनप्रदे । सर्वामरगणस्तुत्येआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखंत्रिशूलम् । खगोगरुडः । **मदनरत्ने**—वृद्धांसरस्वतीकृष्णांपीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् । शंखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । बदर्याश्रमवासांतामायांतीसूर्यमंडलात् । सामवेदकृतोत्संगांवनमालाविभूषिताम् । वैष्णवीमक्षरांशांतांदेवीमावाहयाम्यहम् । **आचारादर्शे**—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णिकेतिपाठः । **संवर्तः**—अथाचम्यकुशैर्युक्तआसनेसमुपस्थितः । करसंपुटकंकृत्वासंध्यांनित्यंसमारभेत् ॥ ॥ **आसनम्** । **स्मृतिसारे**—कौशेयंकेवलंवापिअजिनंपटमेवच । दारुजंतालपर्णवाआसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपर्ण्यादिदारुविहितं । **चंद्रिकायांकौशिकः**—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । **योगयाज्ञवल्क्यः**—कौशेयंवाथवाचर्मचैलंमूलमथापिवा । **मार्कंडेये**—चित्रासनंयोगपट्टंतथैवमृगचर्मच । कृष्णाजिनंतथातातवर्जयेत्पुत्रवान्गृही । **स्मृतिसमुच्चये**—वंशासनेतुदारिद्र्यंपाषाणेव्याधिसंभवः । धरण्यांदुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचित्तविभ्रमः । कृष्णाजिनेज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलेदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोरक्तोवश्यादिकर्मणि । शांतिकेधवलःप्रोक्तःसर्वार्थश्चित्रकंबलः । **मार्कंडेये**—तद्वन्नोपविशेत्प्राज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । **बृहस्पतिः**—बध्वासनेनियम्यासून्स्मृत्वाचर्ष्यादिकंततः । सन्निमीलितदृङ्मौनीप्राणायामंसमभ्यसेत् । **आसनंतुवायुपुराणे**—पद्ममर्धासनंवापितथास्वस्तिकमासनम् । **शांतिहेमाद्रौकौर्मे**—ऊर्वोरुपरिविप्रेंद्रकृत्वापादतलेउभे । समासीनात्मनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्धासनमिदं

१ विष्णुदेवाइतिपाठ ।

योगसाधनमुत्तमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वोरंतरेणहि । समासीनात्मनःप्रोक्तमासनंस्वस्तिकंपरम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—रक्षयेद्वारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । रक्षा शिखाबंधइतिकेचित् । तन्न । शिखाबंधस्यतत्रानुक्तेः । साप्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शः । प्राणायामोत्तरमितिकामधेनुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनंतुकौर्मे—प्राणाःस्वदेहजोवायुरायामस्तुनिरोधनम् । **तद्वैविध्यंकौर्मे**—सएवद्विविधःप्रोक्तःसगर्भोऽगर्भएवच । सगर्भमाहुःसजपमगर्भमजपंबुधाः । अगर्भोयोगाभ्यासोपयोगी । **व्यासशौनकौ**—प्रणवव्याहृतियुतांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यते । प्रणवव्याहृतीतिद्वंद्वेव्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्यात् । मास्त्वितिचेत् सव्याहृतिसप्रणवामितियोगयाज्ञवल्क्यविरोधः । अतोगायत्रीशिरसासार्धजपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तांत्रिरयंप्राणसंयमइतियाज्ञवल्क्याद्व्यवस्था । गायत्र्याएवप्रणवयोगेप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांप्रत्येकंतद्योगात्रिःप्रणवत्वेनप्रतीतिसार्थकम् । ससव्याहृतिभिःसार्धससोंकारसमन्विताम् । शिरसासहितांदेवीप्राणायामेनियोजयेदितिचंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यविरोधात् । यत्त्वतएवव्याहृतीनामेवादौप्रणवइतिविज्ञानेश्वरस्तच्चिंत्यम् । गायत्रीविशेषणत्वादुभयोःपरस्परमन्वयायोगात् । गायत्रीविशेषणस्यतयाऽसंबद्धार्थस्यव्याहृत्यन्वयायोगाच्च । नचवाजपेयन्यायः । तत्रप्रधानेन्वयायोगाद्युक्तोंगेष्वन्वयः । षष्ठ्याःसंबंधसामान्येउपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोयथाजपेतिसृणामेकेनप्रणवपूर्वत्वंतथात्रापिशंकानिरासार्थविज्ञानेश्वरोक्तिःसमाधेया । प्रतीत्युक्तेरेवशिरसापिप्रणवान्वयः । अतोनवप्रणवाइतिचंद्रिका । तदपिन । **व्यासस्मृतौ** प्रणवांतशिरोभिधानात् । प्रतिप्रतीकंप्रणवमुच्चारयेदंतेचशिरसइतिछंदोगपरिशिष्टाच्च । अतोदशप्रणवाइतिपृथ्वीचंद्रः । शिष्टाचारोप्येवम् । युक्तंचैतदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यतेइ

तिछंदोगपरिशिष्टाच्च। एताव्याहृतयःसप्त एतांगायत्रीं अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितियथाप्राप्तानुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तेः नतुसंततमोंकारदशकं। व्याहृतयःसप्त। भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यंतथैवच। इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेषुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः। **व्यासः**—आदानंरोधमुत्सर्गंवायोस्त्रिस्त्रिःसमभ्यसेत्। **शांतिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः**—नासिकाकृष्टउच्छ्वासोधृतःपूरकउच्यते। कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः। नीलोत्पलदलश्यामंनाभिदेशेव्यवस्थितम्। चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचिंतयेत्। कुंभकेनहृदिस्थानेध्यायीतकमलासनम्। ब्रह्माणंगौरवर्णंचचतुर्वक्रंपितामहम्। रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललाटस्थंमहेश्वरम्। शुद्धस्फटिकसंकाशंनिर्मलंपापनाशनम्। पूरकेणेत्यादितृतीयासप्तम्यर्थे। गौरंरक्तम्। रक्तंप्रजापतिंध्यायेदितिव्यासोक्तेः। पूरकादीनांमिलितानांप्राणायामत्वम्। पूरककुंभकरेचैःप्राणायामस्त्रिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः। प्रत्येकंत्रिर्मंत्रपाठेप्रत्येकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः। **शौनकः**—नासिकामंगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमाद्दते। दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत्। **देवजानीयेस्मृत्यंतरे**—दक्षिणेश्वासमाहृत्यवाभेचैवविसर्जयेत्। **शांतिहेमाद्रावीश्वरगीतासु**—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तंपूरकंवामतश्चरेत्। जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ। संस्थितिःसमाप्तिः। विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवामेनरेचकइत्यर्थः। **बह्वृचपरिशिष्टे**—दर्भपाणिःप्रथममंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृत्वासमंत्रकंसकृत्कुर्यादिति॥ ॥**मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे**—यावत्कालंत्रिरावेष्ट्यजानुहस्तेनदक्षिणम्। छोटिकाकरणंयत्सामात्रेतिपरिपठ्यते। मात्राभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः। मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणास्मृता। **विज्ञानेश्वरोप्येवम्**। **गायत्रीरहस्येस्मृतिसारे**—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधा। मुद्रेयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थगृहस्थयोः[1]। कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्नासाग्रस्यचपीडनम्।

१ वनस्थस्ययतेस्तथाइतिपाठ।

ओंकारमुद्रासाप्रोक्तायतेश्चब्रह्मचारिणः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—अंगुष्ठतर्जनीभ्यांतुऋग्वेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचग्राह्यंसर्वैरथर्वभिः । **व्यासः**—अंगुष्ठेनपुटंधार्यनासायादक्षिणंपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यांतुवामंप्राणस्यसंग्रहे । **मनुः**—प्राणायामत्रयंकार्यसंध्यासुचतिसृष्व पि ॥ ॥ **प्रणवस्वरमाहचंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—ऋग्वेदेस्वरितोदात्तउदात्तश्चयजुःश्रुतौ । सामवेदेसविज्ञेयोदीर्घःसप्लुतएवच । **योग याज्ञवल्क्यः**—आथर्वणेसमुद्दिष्टउदात्तोनात्रसंशयः । **शांतिहेमाद्रौ**—अनुदात्तोदात्तऋग्वेदेषण्मात्रःस्वरउच्यते । सर्वोदात्तोयजुःसा म्नांप्लुतातीतःप्लुतस्तथा । पूर्वास्तिस्रोनुदात्तास्तिस्रउदात्ताः । **तत्रैवशौनकः**—बाष्कलेनैकमात्रोयमोंकारःसमुदाहृतः । शाकलायनआचार्यो द्विमात्रमभिवांछति । सार्धद्विमात्रंतंप्राहमुद्गलोमुनिपुंगवः । सार्धत्रिमात्रमोंकारंवसिष्ठोमुनिरब्रवीत् । पराशरश्चतुर्मात्रंप्राहत्वध्यात्मतत्त्ववित् । मात्राश्चार्धचतस्रोऽस्यविज्ञेयाःपरमार्थतः । **अथर्वणश्रुतौ**—यद्येकमात्रमभिध्यायीतेत्येकमात्रउक्तः ॥ ॥ ऋष्यादिस्मरणंकार्यमित्युक्तंतत्रचं **द्रोदयेव्यासः**—प्रणवस्यऋषिर्ब्रह्मागायत्रीछंदएवच । देवोऽग्निःसर्वकर्मादौविनियोगःप्रकीर्तितः । देवोग्निरितिजपपरम् । ध्यानकालेपरंब्रह्मज पकालेग्निरिष्यतइति**योगयाज्ञवल्क्योक्तेः** ॥ ॥ **व्याहृतीनामृषीनाहभरद्वाजः**—भरद्वाजःकश्यपश्चगौतमोऽत्रिस्तथैवच । वि श्वामित्रोजमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षयःक्रमात् । **चंद्रिकायाम्**—विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः । ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्चकश्यपश्चयथाक्रमम् । **आग्नेये**—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच । त्रिष्टुप्चजगतीचेतिछंदांस्येतान्यनुक्रमात् । अग्निर्वायुस्तथासूर्योबृहस्पत्यपएवच । इंद्रश्च विश्वेदेवाश्चदेवताःसमुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अपांस्थानेवरुणः**चंद्रिकायां**पठितः । **तत्रैव**—व्याहृतीनांचसर्वासामृषिरुक्तःप्रजाप तिः । **गायत्र्याऋष्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः**—सवितादेवतायस्यामुखमग्निस्त्रिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिश्छंदोगायत्रीसाविशिष्यते ।

---

१ ग्राह्यनासायाइतिपाठ । २ परिकीर्तिता ।

शूद्राचारशिरोमणौशातातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमितिसावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीतिवैश्यस्येति । **योग याज्ञवल्क्यः**—आपोज्योतिरित्येषमंत्रोयस्तुप्रकीर्त्यते । तस्यप्रजापतिश्चर्षिर्यजुश्छंदोपिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमुदाहृताः ॥ ॥

न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोर्जघयोर्जठरेपिच । कंठेमुखेतथामूर्ध्निक्रमेणव्याहृतीर्न्यसेत् । भूरंगुष्ठद्वयेन्यस्यभुवस्तर्जनिकाद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वयेधीमान्स्वःपदंविनियोजयेत् । करन्यासविधिंकृत्वाअंगन्यासंसमारभेत् । भूःपदंहृदिविन्यस्यभुवःशिरसिविन्यसेत् । शिखायांस्वःपदंन्यस्यकवचेतत्पदंन्यसेत् । अक्ष्णोर्भर्गपदंन्यस्यदिग्विदिक्षुधियःपदम् । तदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासर्वांगन्यासः ।—शिरस्तस्यास्तुसर्वांगेप्राणायामेपरंन्यसेदिति**न्यासोक्तेः** । **न्यासांतरमाहचंद्रोदयेन्यासः**—आपोगुह्येन्यसेज्ज्योतिश्चक्षुष्यथरसोमुखे । अमृतंजानुनोर्ब्रह्महृदयेभूःपदंन्यसेत्[1] । भुवर्नाभौललाटेस्वरोंकारंमूर्ध्निविन्यसेत् । **शौनकः**—प्राणानायम्यविधिवद्वाग्यतःसंयतेंद्रियः । अथ संध्यामुपासिष्यइतिसंकल्प्यमार्जयेत् ॥ ॥ **चंद्रिकायांवृहन्मनुस्मृतौब्रह्मांडेच**—नद्यांतीर्थेहृदेवापिभाजनेमृन्मयेथवा । औदुंबरेच सौवर्णेराजतेदारवेजलम् । कृत्वाथवामहस्तेवासंध्योपास्तिंसमारभेत् । औदुंबरे ताम्रपात्रे । **यत्तुव्यासः**—वामहस्तेजलंकृत्वायेतुसंध्यामुपासते । सासंध्यावृषलीज्ञेयाह्यसुरास्तैस्तुतर्पिताइति । तत्पात्रांतरसत्वेइति**चंद्रिकादयः** । नद्यादिपरमितिवयम् । गंगायांवापिकायांवातडागेपितथैवच । वामहस्तेजलंगृह्यन्नकुर्यान्मार्जनंक्वचिदिति**गायत्रीरहस्येआपस्तंबोक्तेः** । **बह्वृचपरिशिष्टे**—स्थिरेतूदकाशयेयावतिकर्म कुर्वीततावदुदकस्यविभागंकल्पयित्वातीर्थानितत्रावाह्येत्युक्तम् । **बृहस्पतिः**—धाराच्युतेनतोयेनसंध्योपास्तिर्विगर्हिता इति ॥ ॥

मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपोहिष्ठेतितिसृभिर्ऋग्भिस्तुप्रयतःशुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जलंशिरसिमार्जयेत् । नवप्रणवाःप्रतिपादम् ।

[1] जानुनोश्चैवहृदये ।

बह्वृचपरिशिष्टे—सदर्भपाणिनादायोत्तानंशिरसिमार्जयेत्। **छंदोगपरिशिष्टे**—शिरसोमार्जनंकुर्यात्कुशैःसोदकबिंदुभिः। ऋगंतेमार्जनं कुर्यात्पादांतेवासमाहितः। प्रणवोभूर्भुवःस्वर्द्यौगायत्रीचतृतीयकम्। अब्दैवतंतृचंचैवचतुर्थमितिमार्जनम्। **योगीश्वरनारायणौ**—तृच स्यांतेथवाकुर्याद्दषीणांमतमीदृशम्। एवचत्रयःपक्षाः—[1]ऋगंतेमार्जनमित्येकः। नवभिःपादैःप्रणवोपेतैर्नवमार्जनानीतिद्वितीयः। तृचांतेमा र्जनमितितृतीयः। **व्यासः**—यस्यक्षयायेतिजलंसकुशंप्रक्षिपेदधः। **हारीतः**—मार्जनंचकुशाभावेदेवतीर्थेन यद्वाकुशसहितेनदेवतीर्थेन। **यत्तुस्मृत्यर्थसारे**—पच्छोर्धर्चशऋक्शश्चमार्जनेतन्मयेतृचे। ब्रह्महस्तच्युतंतोयंस्वयंशिरसिधारयेदिति तन्मंत्रस्नानपरम्। मंत्रस्नानोपक्रमात्। **प्रकारांतरमुक्तं काशीखंडे**—आपोहिष्ठेतितिसृभिर्मार्जनंतुततश्चरेत्। भूमौशिरसिचाकाशेआकाशेभुविमस्तके। मस्तकेचतथाकाशेभूमौ चनवधाक्षिपेत्। भूमिशब्देनचरणावाकाशंहृदयंस्मृतम्॥ ॥आपोहिष्ठेत्यस्यऋच्याद्याह**योगयाज्ञवल्क्यः**—सिंधुद्वीपोभवेदार्षगायत्रंछं दएवच। आपश्चदैवतंप्रोक्तविनियोगश्चमार्जने। **भृगुः**—आपोहिष्ठानवस्वृक्षुसिंधुद्वीपऋषिःस्मृतः। अब्दैवत्यास्तुसप्तर्चोगायत्र्योद्वेत्वनुष्टुभौ। **मैत्रायणीयपरिशिष्टे**—प्रातःसूर्यश्चमेत्युक्त्वासायमग्निश्चमेतिच। आपःपुनतुमध्याह्नेकुर्यादाचमनंततः। प्राणायामोत्तरसूर्यश्चमेत्या चम्यमार्जयेदितिक्रमः**कात्यायनादीनाम्**। अन्येषांप्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयित्वासूर्यश्चेतिसकृदाचमनद्वयमितिपृथ्वीचंद्रदेवयाज्ञि कौ।—स्नात्वामंत्रवदाचम्यपुनराचमनंचरेदिति**टोडरानंदेनारसिंहा**त्सकृदाचमनमेव। **पितामहः**—सूर्यश्चेत्यनुवाकस्यछंदोगायत्रमु च्यते। सवितादेवतातस्यऋषिरत्रिरितिस्मृतः। **चंद्रोदयेसंग्रहे**—आपःपुनंतुमंत्रस्यऋषिःपूतइतिस्मृतः। छंदोनुष्टुब्भवेद्वापिपृथिवीतस्यदे

---

१ मार्जनेचत्वारःपक्षाः—आदौप्रणवेनसमस्तव्याहृतिभि गायत्र्यामार्जनकृत्वासमस्ततृचेनैकमार्जनकुर्यादित्येक। प्रणवोपेतैर्नवभि पादैर्नवमार्जनानीतिद्वितीय। ऋगंतेमार्जनमितितृतीय। तृचांतेमार्जनमितिचतुर्थइत्यप्यन्यत्र।

वता । **तत्रैव**—अग्निश्चेतिपिबेत्तोयंत्वस्यसूर्यमृषिंविदुः । देवताग्निर्भवेच्छंदोगायत्रंप्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋषिःप्रकृतिश्छंदःसूर्यमन्यु मन्युपतिरात्रयोदेवताइति**चंद्रिकामदनपारिजातौ** । नारायणऋषिःसूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीछंदइति**हरिहरः** । ब्रह्माऋषिःप्रकृति श्छंदःआपोदेवतेति **पृथ्वीचंद्रः** । अग्निश्चेत्यस्यसूर्यऋषिः प्रकृतिश्छदः अग्निमन्युमन्युपत्याहानिदेवताइति**चंद्रिका** । आपःपुनंत्वित्यस्यमारी चःकश्यपोविष्णुर्वाऋषिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंदइतिसएव । नारायणऋषिरितिदेवजानीये ॥ ॥ छंदोगानामाचमनेमंत्रमाह**गौतमः**— अहश्चमादित्यश्चपुनात्वितिप्रातः । रात्रिश्चमावरुणश्चपुनात्वितिसायमिति । अनयोःप्रजापतिर्ऋषिर्लिंगोक्तादेवतेति**चंद्रिका** । **विष्णुः**— जानुभ्यामुपरिष्टात्तुशुष्कवासाःस्थितोजले । सांध्यमाचमनंकुर्वन्नशुचिःस्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मार्जनमुक्तं **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथपुनराच म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेतिसूक्तेनेति । **शौनकीये**ऽप्येवम् । **गायत्रीकल्पेतु**—आपोहिष्ठेतित्रिभिःपादान्ते शंनोदे वीरितिचतुर्भिरर्धर्चांते इदमापइतित्रिभिर्ऋगंते । मार्जनोत्तरम**घमर्षणंयोगयाज्ञवल्क्यः** । जलपूर्णंतुचुलुकंनासिकाग्रेविधृत्यच । प्राणा न्निरुंधन्द्रुपदांपठित्वातज्जलंक्षिपेत् । **कात्यायनः**—जपेदनायतासुर्वात्रिःसकृत्वाघमर्षणम् । **कौर्मे**—आपःपाण्योःसमादायप्राणमासज्यत त्रच । **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथगोकर्णवत्कृतेनहस्तेनोदकमादायनासिकाग्रेधारयन्कृष्णघोरपुरुषाकृतिमात्मानमंतर्व्याप्यस्थितंविचिंत्य संयतप्रा णोऽघमर्षणसूक्तंद्रुपदामृचंवावर्तयेत्तंपाणिस्थेउदकेपतितंध्यात्वावामतोभुवितीव्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वंतीति । **संध्याकल्पे**—स्वहस्तवा रिनासाग्रेपठित्वाद्रुपदांक्षिपेत् । अर्धंभूमौशिरस्यर्धंसर्वभुव्यघमर्षणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अघमर्षण सूक्तस्यऋषिश्चैवाघमर्षणः । आनुष्टुभंभवेच्छंदो[3]भाववृत्तंचदैवतम् । अश्वमेधावभृथकेविनियोगोस्यकल्पितः । अघमर्षणोत्तरमाचमनंसाहचंद्रि

१ सकृद्वाइतिपाठ । २ पाप्मानमितिपाठ । ३ भाववृत्तिश्चेतिपाठ ।

कादौशंखः—उपस्पृशेत्ततःपश्चान्मंत्रेणानेनमंत्रवित्। अंतश्चरसिभूतेपुगुहायांविश्वतोमुखः । त्वयज्ञस्त्ववषट्कारआपोज्योतीरसोमृतम् ॥ ॥
अथसूर्यार्घः। **कौर्मे**—ॐकारव्याहृतियुतांगायत्रीवेदमातरम् । जस्वाजलांजलिदद्याद्भास्करप्रतितन्मनाः । अंजलयस्त्रयः । कराभ्यां
तोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वंसंध्ययोःक्षिपेदितिव्यासोक्तेः । अतएवकेवलगायत्र्यार्घ्यत्रयंनव्याहृतियु
तया । तदुहवाएतेब्रह्मवादिनःपूर्वाभिमुखाःसंध्यायांगायत्र्याभिमंत्रिताअपऊर्ध्वंविक्षिपंत्युद्यंतमस्तंयंतमादित्यमितितैत्तिरीयारण्यकात् ।
अतएवचतुर्थार्घंतुगायत्र्यादद्याद्व्याहृतिसंयुतमितिप्रायश्चित्तार्घ्येविशेषः। **कौर्मे**तुकालायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्थायार्कंप्रतिप्रोहेत्त्रिकेणांजलिम
भसाइतिकात्यायनस्मृतेः। त्रिक प्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः । **संध्याकल्पेआश्वलायनः**—सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीमर्घ्यंदद्याद्विचक्षणः ।
मनुः—परंनग्नःप्रभातेस्यान्मध्याह्नेतुऋजुःस्थितः । द्विजोऽर्घंप्रक्षिपेद्देव्यासायंचोपविशन्भुवि । प्रातर्माध्याह्निकींसंध्यांतिष्ठन्नेवसमर्पयेत् । उप
विश्यतुसायाह्नेजलेत्वर्घ्यंननिक्षिपेत् । **यत्तुवसिष्ठः**—उपविश्यचयच्चार्घ्यंसर्वंतन्निष्फलंभवेदिति तत्सायंसंध्याभिन्नपरम् । **कश्यपः**—
त्रिंशत्कोट्योमहावीर्यामंदेहानामराक्षसाः । कृष्णातिदारुणाघोराःसूर्यमिच्छतिखादितुम् । ततोदेवगणाःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः । उपासतेत
दासंध्यांप्रक्षिपंत्युदकांजलिम् । दह्यंतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा । **अर्घ्यकालः काशीखंडे**—अर्घोदयास्तसमयेतस्माद्वोंदकक्षिपेत् ।
कौर्ममार्कंडेययोस्तु—जस्वाजलांजलिदद्याद्भास्करंप्रतितन्मनाः । सावित्रीप्रजपेद्विद्वान्प्राङ्मुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंतं
समाहितइत्युक्तम् । **देवजानीयेप्येवम्। चंद्रिकायामपि** गायत्रीजपोत्तरमुपस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वंसंध्ययोः
क्षिपेदितिव्यासोक्तेःसूर्योदयोत्तरमर्घ्यदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिगभिमुखत्वार्थत्वात् । यत्तूपस्थानोत्तर जपउक्तः सशाखांतरपरः ।
शौनकः—असावादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतःपरं। अपःस्पृष्ट्वादक्षिणेतुपश्चाद्देवान्विसर्जयेत् ।प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत्। सायंमंत्रवदाचम्यप्रोक्ष्य

सूर्यस्यचांजलिम् । दत्त्वाप्रदक्षिणंकृत्वाजलंस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ ॥ अर्घ्यदानोत्तरंसंध्यातर्पणमुक्तं**प्रयोगपारिजाते**—अस्यकश्यपऋषिः ब्रह्मादेवता गायत्रीछंदः तर्पणेविनियोगः । भूःपुरुषंतर्पयापि ऋग्वेदंतर्पयामि । मंडलं आत्मानं ब्रह्मरूपिणीं गायत्रीं वेदमातरं सांकृतिं संध्यां बालां ब्रह्माणी उषसं निम्रुचं सर्वसिद्धिकरीं सर्वमंत्राधिपां । सायंतु विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छंदः स्वःपुरुषंतर्पयामि सामवेदंतर्पयामि विष्णुरूपिणी परमात्मानं सरस्वती वृद्धां वैष्णवी । एवंपंचदशकृत्वस्तर्पयित्वाद्विराचामेदिति । **संध्याकल्पेप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरे**—ततस्त्वाचम्यविधिवत्प्राणायामान्नवाचरेत् ॥ ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासादि । चंद्रोदयेवृद्धपराशरः—जपेतुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्पदा । न्यासेजपेतथाध्यानेअग्निकार्येतथार्चने । सर्वत्रत्रिपदाज्ञेयाब्राह्मणैस्तत्त्वचिंतकैः । पदशब्दःपादपरः । गायत्र्याश्चतुर्थपादउक्तो**गारुडे**—परोरजसेसावदोंचतुर्थंपदमीरितम् । **षट्त्रिंशन्मते**—मानस्तोकेतिमंत्रेणशिखाबंधतुकारयेत् । जपंहिंसंतिरक्षांसिरक्षाकर्मविवर्जितम् । **कात्यायनः**—भूर्भुवसुवरित्यापोऽभिमंत्र्यचपरिक्षिपेत् । रक्षयेद्वारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रीचजपेत्ततः । **शांतिर्हेमाद्रौब्राह्मे**—छंदोगायत्रीगायत्र्याःसविताचैवदेवता । शुक्लोवर्णोमुखंचाग्निर्विश्वामित्रऋषिस्तथा । त्रयीशिरःशिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच । उपासनेविनियोगःसांख्यायनसगोत्रजा । त्रैलोक्यंचरणंज्ञेयंपृथिवीकुक्षिरेवच । एवंध्यात्वातुगायत्रींजपेद्द्वादशलक्षणाम् । **न्यासाकरणेदोषउक्तः शांतिर्हेमाद्रौ**—कर्मणोन्यासहीनस्यगृह्णंत्यर्धंहिराक्षसाः । अस्त्रेणकरशुद्धिंकृत्वान्यासंकुर्यादित्युक्तं**चंद्रिकायाम्** । **प्रणवन्यासमाहयोगयाज्ञवल्क्यः**—अकारंनाभिदेशेतुउकारंहृदिविन्यसेत् । मकारंमूर्ध्निविन्यस्येदेषन्यासोविमुक्तिदः । **व्याहृतिन्यासमाहपराशरः**—भूर्लोकंपादयोर्न्यस्यभुवर्लोकंतुजानुनोः । स्वर्लोकंगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा । जनलोकंतुहृदयेकंठदेशेतपस्तथा । भ्रुवोर्ललाटसंधौतुसत्यलोकःप्रतिष्ठितः । मध्य

देशंभुवरिति । **पारिजातेगायत्रीरहस्ये**—तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीगक्तिरंगुष्ठाभ्यांनमः । वरेण्यंविष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिस्तर्जनीभ्यां नमः । भर्गोदेवस्यशिवात्मनेगौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यांनमः । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्तिरनामिकाभ्यांनमः । धियोयोनःनिरजनात्मनेईपणाशक्तिःकनिष्ठिकाभ्यांनमः । प्रचोदयान्निरासात्मनेमायाशक्तिःकरतलकरपृष्ठाभ्यांनमः । तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीशक्तिर्हृदयायनमः । वरेण्यं विष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिःशिरसेस्वाहा । भर्गोदेवस्यरुद्रात्मनेगौरीशक्तिःशिखायैवषट् । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्ति कवचायहुम् । धियोयोनः निरंजनात्मनेईपणाशक्तिर्नेत्रत्रयायवौषट् । प्रचोदयान्निरासात्मनेमायाशक्तिरस्त्रायफट् इतिषडंगः । **चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेऽक्षरन्यास उक्तः**—तकारंविन्यसेत्स्वांगेपादांगुष्ठद्वयेद्विजः । सकारगुल्फदेशेतुविकारंजघयोर्न्यसेत् । जान्वोस्तुकारंविन्यस्यवकारचोरुदेशके । रेकारविन्यसेद्गुह्येणकारंवृपणेन्यसेत् । कटिदेशेयकारंतुभकारनाभिमडले । गोकारजठरेयोगीदेकारंस्तनयोर्न्यसेत् । वकारहृदिविन्यस्यस्यकारंकंठएवतु । धीकारमास्येविन्यस्यमकारतालुकेन्यसेत् । हिकारंनासिकाग्रेतुधिकारंनयनद्वये । भ्रुवोर्मध्येतुयोकारललाटेतुद्वितीयकम् । पूर्वाननेतुनःकारप्रकारदक्षिणानने । उत्तरास्येतुचोकारदकारपश्चिमानने । विन्यसेन्मूर्ध्नियाकारसर्वव्यापिनमीश्वरम् । **अथपदन्यासः**—तत्पादांगुष्ठाभ्यां नमः । सवितुर्जंघाभ्यां । वरेण्यकटिभ्यां । भर्गोनाभ्यै । देवस्यहृदयाय । धीमहिकंठाय । धियोमुखाय । योचक्षुर्भ्यां । नःललाटाय । प्रचोदयात्मूर्ध्ने । **अथपादन्यासः**—प्रथमपादस्यऋग्वेदऋषिःत्रिष्टुप्छदःब्रह्मादेवताभूस्तत्सवितुर्वरेण्यंपादयोर्ब्रह्मणेनमः । द्वितीयपादस्य यजुर्वेदऋषिःअनुष्टुप्छदःरुद्रोदेवताभुवोभर्गोदेवस्यधीमहिहृदयेरुद्रायनमः । तृतीयपादस्यसामवेदऋषिः जगतीछंदःविष्णुर्देवतास्वर्धियोयोनःप्रचोदयात्ललाटेविष्णवेनमः । तुरीयपादस्यविमलऋषिः परमात्मादेवतागायत्रीछंदःपरोरजसेसावदोंब्रह्मरंध्रेपरमात्मनेनमः । **अक्षरदेवताब्राह्मे**—आग्नेयंप्रथमवायव्यंद्वितीयंतृतीयंसौर्यंचतुर्थवैद्युतंपंचमंवारुणंपष्ठंसप्तमंवार्हस्पत्यमष्टमंपाजन्यनवममैंद्रंदशमंगांधर्वपौष्णमेकादशं

शैवंद्वादशंत्वाष्ट्रंत्रयोदशंवासवंचतुर्दशंमारुतंपंचदशंसौम्यंषोडशमांगिरिसंसप्तदशंवैष्णवमष्टादशमाश्विनमेकोनविंशंप्राजापत्यंविंशंसर्वदेवमेकविंशं रौद्रंद्वाविंशंब्राह्मंत्रयोविंशंवैष्णवंचतुर्विंशमिति । **चंद्रिकायाम्**—अथतत्त्वानिवक्ष्यामिअक्षराणांविशेषतः । पृथिवीह्युदकंतेजोवायुरंबरमेव च । गंधोरसोथरूपंचस्पर्शःशब्दोथवागिति । हस्तावुपस्थंपायुश्चपच्छ्रोत्रेत्वक्चचक्षुषी । जिह्वाघ्राणंमनस्तत्त्वमहंकारोमहांस्तथा । गुणत्रयंच सततंक्रमशस्तत्त्वनिश्चयः । **तत्रैव**—सहानित्याविश्वहृदयाविलासिनीप्रभावतीलीलाशांताशांतिर्दुर्गासरस्वतीविश्वरूपाविशालाआप्यायनीवि मलातमोमयीहिरण्यरूपासूक्ष्माविश्वायोनिर्जयावहापद्मालयावराशोभनागदारूपेतिशक्तयइति । अक्षरदेवतातत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरन्यासोत्तरं देवतादिन्यासार्था । यद्वामुकदेवताकामुकशक्तिकामुकतत्त्वकामुकाक्षरायनमइत्यक्षरन्यासार्था । अक्षरविन्यासकालेतत्तद्देवतादिध्येयमित्येवमर्थं वा । **चंद्रिकायामंगन्यासमाहव्यासः**—हृदितत्सवितुर्न्यस्यन्यसेत्कंठेवरेणियम् । भर्गोदेवस्येतिखंडंशिखायांतुततोन्यसेत् । धीमहीति न्यसेद्वक्त्रेधियोयोनश्चनेत्रयोः । प्रचोदयादितिपदमस्त्रार्थेविनियोजयेत् । ॐभूरंगुष्ठयोर्न्यस्यॐभुवस्तर्जनीद्वये । ॐस्वश्चैवतथान्यस्यमध्यमा भ्यांयतेंद्रियः । अनामिकाद्वयेधीमान्न्यसेत्तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वयेभर्गःपाण्योर्मध्येधियःपदम् । अत्रसर्वेमंत्राःसप्रणवानमोंताश्च । ॐकार मादावुच्चार्यमन्त्रबीजमतःपरम् । नामग्राह्यंनमोंतंचजपन्यासःप्रकीर्तितइतिचंद्रिकायांशांतिहेमाद्रौचभृगूक्तेः ॥ ॥ **अथगायत्री कवचम्** । **चंद्रिकायां** ॐमितिहृदि । भूरितिमुखे । भुवइतिशिरसि । स्वरितिसर्वांगे । **तत्रैवव्यासः**—विन्यस्यैवंजपेद्यस्तुगायत्रीं वेदमातरम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोतिव्यासस्यवचनंयथा ।

मुद्राप्रकारः—**चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेच**—अथातोदर्शयेन्मुद्राःसंमुखंसंपुटंतथा । ततोविततविस्तीर्णेद्विमुखत्रिमुखेततः । चतु र्मुखंपंचमुखंषण्मुखाधोमुखेततः । व्यापकांजलिकाख्यंचशकटंतदनंतरम् । यमपाशंचग्रथितंततःस्यात्संमुखोन्मुखम् । प्रलंबंमुष्टिकोमीनः

कूर्मोवाराहएवच । सिंहाक्रांतंमहाक्रांतंततोमुद्गरपल्लवाविति । तल्लक्षणंतत्रैव—संमुखंसंधितौहस्तावुत्तानौकुंचितांगुली । कुंचितावक्राः । संपुटंपद्मकोशाभौकरावन्योन्यसहतौ । विततंसंहतौहस्तावुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसहतौपाणीमिथोमुक्तांगुलिद्वयौ । अंगुल्यौकनिष्ठे । संमुखासक्तयोःपाण्योःकनिष्ठाद्वययोगतः । शेषांगुलीनांवैकल्येद्विमुखत्रिमुखादयः । कनिष्ठयोर्योगेंगुष्ठयोर्योगेचशेषांगुलीनांवैकल्येद्विमुखम् । तर्जन्योर्योगेत्रिमुखम् । मध्यमयोर्योगेचतुर्मुखम् । अनामिकयोर्योगेपंचमुखम् । शेषांगुलीनामंयोगेकनिष्ठायोगनाशने । तिर्यक्संयुज्यमाना-ग्रौसंयुक्तांगुलिमंडलौ । हस्तौषण्मुखमित्युक्तामुद्रामुद्राविशारदैः । आकुंचिताग्रौमयुक्तौन्युब्जौहस्तावधोमुखम् । उत्तानौतादृशावेवव्यापकांजलिकंकरौ । अधोमुखौवद्धमुष्टीमुक्तांग्रांगुष्ठकौकरौ । शकटनामकथितयमपाशमतःपरम् । वद्धमुष्टिकयोःपाण्योरुत्तानावामतर्जनी । कुंचिताग्रान्ययायुक्तातर्जन्यान्युब्जवक्रया । उत्तानसंधिसंलीनवद्धांगुलिदलौकरौ । समुखौघटितौदीर्घांगुष्ठौग्रथितमुच्यते । सचितोर्ध्वांगुलिर्वामस्ताद्दशादक्षिणेनतु । अधोमुखेनसंयुक्तःसमुखोन्मुखमुच्यते । संचितासवद्धा । उत्तानोन्नतकोटीचप्रलंबःकथितौकरौ । उत्तानानामिकाकनिष्ठिकावित्यर्थः । मुष्टीचान्योन्यसंवद्धावुत्तानौमुष्टिकोभवेत् । मत्स्यस्तुसमुखीभूतौयुक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रौगेषांगुलिदलौकरौ । अधोमुखःकरोवामस्ताद्दशादक्षिणेनतु । पृष्ठदेशेसमाक्रांतःकूर्मोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वमध्येवामभुजःपक्षाभ्यामाश्रयेत्करम् । वराहःकथ्यतेकक्षसमीपाश्रयकेकरे । सिंहाक्रांतसमाख्यातंकर्णार्पितकरावुभौ । किंचिदाकुंचिताग्रौचमहाक्रांतंततःपरम् । ऊर्ध्वकिंचिद्गतोपाणीमुद्गरोवामतर्जनी । ग्रस्तादक्षिणहस्तेनपल्लवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुखःस्थितोदक्षिणःकरःपल्लवइत्यर्थः । **चंद्रिकायांमहासंहितायाम्**—नजातुदर्शयेन्मुद्रामहाजनसमागमे । **शौनकस्तुयोनिमुद्रामेवाह**—षडगमत्रैर्विन्यस्ययोनिमुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रींसंस्मरेद्धीमान्हृदिवासूर्यम

१ लक्ष्यसमीपेतिपाठ ।

डले । **कृष्णभट्टीयेव्यासः**—हस्ताभ्यांमुकुलीकृत्वानामिकामूलपर्वणः । अंगुष्ठौतुक्षिपेदुक्तामुद्रैपावाहनीबुधैः । अधोमुखीत्वियंचेत्स्यात्स्थापनीमुद्रिकास्मृता । संनिधायोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्ठासैवसरोधिनीमता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापाणीतुसंहतौ । प्रसार्यदक्षिणंहस्तंवामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठाद्यंगुलीनांचसंकोचेनसमानयेत् । अगुष्ठान्मूलपर्यंतंसंहाराख्येयमीरिता । हस्तयोरुभयोःसम्यगुच्छ्रितामंगुलीषुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । सश्लेषाद्धेनुमुद्रेयंगोस्तनीचेश्वरप्रिया ॥ ॥ **गायत्र्याः स्वरूपमाहयोगयाज्ञवल्क्यः**—श्वेतवर्णासमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैःपुष्पैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमडलांतस्थाब्रह्मलोकगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथमंत्रदेवतांध्यात्वाआगच्छवरदेदेविजपेमेसंनिधौभव । गायंतंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततःस्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । **चंद्रिकायांगोभिलः**—आयाहिवरदेदेवित्र्यक्षरेब्रह्मवादिनि । गायत्रिछंदसांमातर्ब्रह्मयोनेनमोस्तुते । **व्यासः**—तेजोसीतिचमंत्रेणगायत्रीमावहेद्द्विजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेच्चताम् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयायेत्यादिसावदोमित्यतेन । आवाहनमंत्राणांयथाशाखंव्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योभूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चांतेजप्येष्वेवमुदाहृतम् । **बौधायनः**—उभयतःसप्रणवांसव्याहृतिकांजपेदिति । **वृद्धपराशरः**—प्रणवोभूर्भुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अंत्योंकारसमायुक्तांमन्यंतेकवयःपरे । प्रणवोंतेतथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ।

१ सवर्त —गायत्रीत्र्यक्षरावालासाक्षसूत्रकमडलुम् । रक्तवस्त्राचतुर्वक्त्राहंसवाहनसंस्थिताम् । ब्रह्माणीब्रह्मदैवत्याब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहंदेवींगायत्रीसूर्यमडलात् । इति । २ आवहेदावाहयेत् ।

देवजानीयेवृद्धमनुः—षडोंकारांजपेद्विप्रोगायत्रीमनमाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयःपूर्वंप्रथमोंकारसंयुताः । पुनःसहत्वचोंकारमंत्रस्याद्यंतयो
स्तथा । तत्रैवहारीतः—प्रणवोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रयथासम्प्रदायव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । स्मृतिरत्नावल्यांतु—तत्रैकप्रण
वाग्राह्यागृहस्थैर्जपकर्मणि । गृहस्थवच्चजप्तव्यासाचवैब्रह्मचारिभिः । सपुटाचषडोंकारामवेत्सातूर्ध्वरेतसामितिव्यवस्थेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोनै
ष्ठिकाब्रह्मचारिणश्च । वनस्थायतयः । मोक्षार्थिनंप्रत्याहवृद्धपराशरः—योनवाठतिसततानंमोक्षमिच्छतिकेवलम् । अंत्यांकारमसौकुर्वे
न्नक्षरंपदमाप्नुयात् । योगयाज्ञवल्क्यस्तु—प्रणवव्याहृतीसार्धंस्वाहातोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफट्क्रूरांताभिचारकेइत्याह ॥ ॥
अथजपस्थानानि । याज्ञवल्क्यः—अग्न्यगारेजलांतेवाजपेद्देवालयेपिवा । पुण्यतीर्थेगवांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । शंखः—गृहेत्वे
कगुणंजप्यनद्यादौद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठेशतगुणमग्न्यगारेशताधिकम् । सिद्धक्षेत्रेपुतीर्थेपुदेवतायाश्चसंनिधौ । सहस्रशतकोटीनामनंतंवि
ष्णुसंनिधौ । कौर्मे—गुह्यकाराक्षसाःसिद्धाहरंतिप्रसभयतः । एकांतेतुशुभेदेशेतस्माज्जप्यंसदाचरेत् । पारिजातेसंध्याकल्पे—प्रात
र्नाभौकरौकृत्वामध्याह्नेहृदिसंस्थितौ । सायंजपस्तुनासाग्रेत्रिसंध्यजपलक्षणम् । योगयाज्ञवल्क्यः—तिष्ठन्यदाजपंकुर्याद्ध्रुमतोहृदयस
मितः । आसीनजपएवस्याज्जानुमात्रेणसमितः । विशेषांतरमाहसएव—जपस्येहविधिंवक्ष्येयथाशक्तिसमासतः । नचक्रमन्नविहसन्न
पार्श्वमवलोकयन् । नापाश्रितोनजल्पंश्चनप्रावृतशिरास्तथा । पादेनपादमाक्रम्यनचैवंहितथाकरौ । नैवंविधजपंकुर्यान्नचसंश्रावयेज्जपम् ।
उष्णीषीकंचुकीनग्नोमुक्तकेशोगलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धःप्रलपन्नजपेत्क्वचित् । क्रोधोमदःक्षुधातंद्रानिष्ठीवनविजृंभणे । श्वनीचदर्शनं
निद्राप्रलापश्चजपद्विपः । एतेषांसंभवेवापिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छेषंकृत्वावाप्राणसंयमम् । चंद्रोदयेसांबपुराणे—
जपंकुर्वन्यदिष्ठीवेत्क्षुवतेजृंभतेपिवा । आचामेद्वुविन्यस्ताक्षःस्पृशेदम्भोथगोमयम् । योगयाज्ञवल्क्यः—प्रसार्यपादौनजपेत्कुक्कुटासनए

वच । गतासनःशयानोवारथ्यायांशूद्रसंनिधौ । रिक्तभूम्यांचखट्वायांनजपेज्जापकःस्वयम् । आसनस्थोजपेत्सम्यङ्मंत्रार्थगतमानसः । ध्यायेच्चमनसामंत्रंजिह्वोष्ठौचनचालयेत् । नकंपयेच्छिरोग्रीवांदंतान्नैवप्रकाशयेत् । **वृद्धमनुः**—वस्त्रेणाच्छाद्यस्वकरंदक्षिणंयःसदाजपेत् । तस्यतत्सफलंजप्यंतद्धीनंनिष्फलंस्मृतम् । **योगयाज्ञवल्क्यः**—तूष्णीमासीतचजपंश्चंडालपतितादिकान् । दृष्ट्वातान्वार्युपस्पृश्याभाष्यस्नात्वाविशुद्ध्यति । **शांतिहेमाद्रौ**—जपकालेयदापश्येदशुचिंमंत्रवित्तमः । प्राणायामस्तदाकार्यस्ततःशेषंसमाचरेत् । यदाचैषभवेन्मंत्रीस्वयमप्यशुचिःपुनः । आचांतःप्रयतोभूत्वान्यासंपूर्ववदाचरेत् । अशुचिर्मूत्रोत्सर्गादिनाऽस्पृश्यस्पर्शादिनावेत्यर्थः । **गोभिलः**—कदाचिदपिनोविद्वान्गायत्रीमुदकेजपेत् । गायत्र्यग्निमुखाप्रोक्तातस्मादुत्थायतांजपेत् । उत्थायजलान्निर्गत्य । **सएव**—अभावादन्यवस्त्रस्यसंध्यार्चातर्पणादिकम् । जलमध्येजपोल्पोऽपिसावित्र्याःक्वापिसर्वशः । [अपिशब्दोऽत्रतुशब्दार्थे] । **कौर्मे**—यदिस्यात्क्लिन्नवासावैवारिमध्यगतोजपेत् । अन्यथातुशुचौभूम्यांदर्भेषुचसमाहितः ॥

अथजपभेदाः । **बृहन्नारदीये**—मंत्रस्योच्चारणंसम्यक्स्फुटाक्षरपदंयथा । जपस्तुवाचिकःप्रोक्तःसर्वयज्ञफलप्रदः । मंत्रस्योच्चारणंकिंचित्पदात्पदविवेचनम् । जपस्तुकथितोपांशुःपूर्वस्माद्द्विगुणाधिकः । धियायदक्षरश्रेण्यास्तत्तदर्थविचारणम् । मानसस्तुजपःप्रोक्तोयोगसिद्धिप्रदायकः । वाचिकउच्चैर्जपः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—त्रयाणांजपयज्ञानांश्रेयःस्यादुत्तरोत्तरम् । **यत्तुशंखः**—नोच्चैर्जपंबुधःकुर्यात्सावित्र्याश्चविशेषतइति । तन्मानसादिजपप्रशंसार्थं नतूच्चैस्त्वनिषेधार्थमितिचंद्रिका । अल्पफलपरमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यश्रवणनिषेधार्थमितितुयुक्तम् । **मनुः**—विधियज्ञाज्जपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपांशुःस्याच्छतगुणःसाहस्रोमानसःस्मृतः । **वसिष्ठः**—मानसःशांतिकोजप्यउपांशुःपौष्टिकःस्मृतः । सशब्दश्चाभिचारोयंत्रिविधोजपउच्यते । **व्यासः**—शतंजप्तातुसादेवीपापोपशमनीस्मृता । सहस्रजप्तासादेवी

उपपातकनाशिनी । लक्षजाप्येनचतथामहापातकनाशिनी । कोटिजाप्येनराजेंद्रयदिच्छतितदाप्नुयात् । **मनुः**—सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्यबहिरेतत्त्रिकंद्विजः । महतोप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । **व्यासः**—अष्टोत्तरशतंनित्यमष्टाविंशतिमेववा । विधिनादशकंवापित्रिकालेपुजपेद्बुधः । **यमस्मृतौनारसिंहेच**—सहस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावराम् । गायत्रींतुजपेन्नित्यंसर्वपापप्रणाशिनीम् । **याज्ञवल्क्यः**—जपन्नासीतसावित्रींप्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्यक्प्रत्यङ्मुखः । प्राक्प्राङ्मुखः । अत्रोदयोत्तरंकालांतरेसायंसंध्यावंदनेपिउत्तरावधौविधेयेनासनप्रत्यङ्मुखत्वयोर्बाधः एवप्रातरपि । अबाधेनगतौसंभवत्यांबाधायोग्यत्वात् । **मनुः**—पूर्वांसध्यांजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनात् । दशेत्यापत्परमितिचंद्रिका । संभवापेक्षयाविकल्पइतिदेवजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपःकाम्यः । कामनाभावेविहितदशादिसंख्याग्रहइत्याचारादर्शः । तत्र कामाश्रुतेः । आपद्यष्टसंख्येतिस्मृत्यर्थसारे । **आपस्तंबः**—सावित्रीसहस्रकृत्वआवर्तयेच्छतकृत्वअपरिमितकृत्वोवेति । अपरिमितेत्यनेनगणनाननिराक्रियते ।—असंख्यातंतुयज्जप्तंतज्जप्तंनिष्फलंभवेदितिशंखोक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंपाठन्यायादितिकेचित् । युक्तंत्वत्राष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्त्वाशतकृत्वइतिन्यूनप्रक्रमात् । पाष्ठेतुएकादेयातिस्रोदेयाइत्यधिकोपक्रमाद्वैलक्षण्यमिति । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—ब्रह्मचार्याहिताग्निश्चशतमष्टोत्तरंजपेत् । वानप्रस्थोयतिश्चैवसहस्रादधिकंजपेत् । शतमित्यनुदितहोमिपरमितिचंद्रिका ॥

जपमालाविचारः । **माधवीयेशंखः**—कुशवृस्यांसमासीनःकुशोत्तरीयोवाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमालामादायदेवतांध्यायन्जपंकुर्यादिति । **स्कांदे**—सौवर्णराजतंताम्रंस्फाटिकंरत्नजंतथा । अरिष्टपुत्रजीवं(?)चशंखंपद्मंतथामणिम् । कुशग्रंथिचरुद्राक्षमुत्तमंचो

त्तरोत्तरम् । **सांबपुराणे**—प्रवालहेममुक्ताभिर्मणिरुद्राक्षपुष्करैः । दर्भारिष्टकवीजैश्वशंखैर्वाजीवकैर्जपेत् । **रामार्चनचंद्रिकायाम्**—तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मसुसर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा । **हारीतः**—स्फटिकेंद्राक्षकैर्मालातथैवांगुलिपर्वभिः । शंखरूप्यमयीमालाकांचनीनिवजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्व रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः । **गौतमः**—अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् । रेखयाष्टगुणंपुत्रजीवै(?)र्दशगुणाधिकम् । शतंस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैश्वसहस्रकम् । स्फटिकैर्दशसाहस्रमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षंतुसौवर्णैःकोटिरुच्यते । रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे ।—लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यंनात्रकार्याविचारणा । शिवकार्तिकेयसंवादेलैंगे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्द्विजोरुद्राक्षमालया । **ब्राह्मे**—सशब्दाचंचलायाचत्रुटिताग्रथिनाविना । भिन्नसूत्रेणग्रथिता पाखंडस्यपुरातनी । मालादुःखप्रदायिन्योग्रथितानिद्यतंतुभिः । **वाराहे**—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । कनीयसीतदर्धंच परिमाणेनसुंदरि । नोच्छिष्टःसंस्पृशेत्तांतुस्त्रीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनकुर्यान्नचवामेनसंस्पृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापिचिंतयित्वाचगोपयेत् ॥ ॥**मालासंस्कारविधिः**। **मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्**—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिहकथ्यते । पंचविंशतिभिर्मोक्षस्त्रिंशद्भिर्धनसिद्धयः । सर्वेऽर्थाःसप्तविंशत्यापंचदश्याभिचारकम् । पंचाशद्भिःकाम्यकर्मसिद्धिःस्याच्चतुरुत्तरैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिरक्षैःकृतस्रजः । अन्योन्यसमरूपाणिनातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्नविशीर्णानिनजीर्णानिनवानिच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंप्रक्षाल्यपृथक्पृथक् । ततोद्विजेंद्रपुण्यस्त्रीनिर्मितंग्रंथिवर्जितम् । त्रिगुणंत्रिगुणीकृत्यसूत्रंप्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारंप्रकल्पयेत् । सूत्रमणींश्वगंधाद्भिःक्षालितांस्तत्रनिक्षिपेत् । तारंशक्तिंमातृकांचसूत्रेचैवमणिष्वथ । विन्यस्यपूजयेदाज्यैर्जुहुयाद्भक्तिसंयुतः । मणिमेकैकमादायसूत्रेतत्रतुयोजयेत् । मुखेमुखंतुसंयोज्यंपृष्ठेपृष्ठंचयोजयेत् । प्रोक्तसंख्यान्यमेकाक्षंमेरुत्वेनाग्रतोन्यसेत् । एकैकमणिमध्येतुग्रंथिबंधंप्रकल्पयेत् । स्वयंग्रथितमालातुश

कस्यापिश्रियंहरेत् । एवंकृताक्षमालायांज्येष्ठेनावर्तयेत्क्रमात् । भुक्तिमुक्तिप्रदःसोयमालिकागणनक्रमः । अंगुष्ठेनाक्षमालांचचालयेन्मध्यमाग्रतः । तर्जन्यानस्पृशेत्सोयमुक्तिदोगणनक्रमः । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांतुजपेदुत्तमकर्मणि । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुजपेदाकृष्टकर्मणि । तर्जन्यंगुष्ठयोगात्तुद्विपदुच्चाटनेजपः । कनिष्ठांगुष्ठकाभ्यांतुजपेन्मारणकर्मणि। जपान्यकालेतांमालांपूजयित्वातुगोपयेत् । जीर्णेसूत्रेपुनःसूत्रंग्रथयित्वाशतंजपेत् । प्रमादात्पतितेहस्ताच्छतमष्टोत्तरंजपेत् । जपेन्निषिद्धसंस्पर्शेक्षालयित्वायथोचितम् । अक्षसूत्रंतुनिगतेऽघोरेकुर्वंतोजपम् । उद्धारं तस्यकुर्वीतजापकोहृदयेनतु । हृदयमघोरायनमइतिमंत्रः । योगयाज्ञवल्क्यः—अंगुष्ठस्यतुमध्यस्थंपरिवर्तंसमाचरेत् । परिवर्तोभ्रमणम् । अंगुष्ठाग्रेणयज्जप्तंयज्जप्तंमेरुलंघितम् । असंख्यातंतुयज्जप्तंतज्जप्तंनिष्फलंभवेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पर्वभिस्तुजपःकार्योनांगुलीनांनिपातनैः । तन्निपातैस्तुयज्जप्तंसर्वंविद्यात्तदासुरम् । अंगुलीनामंगुष्ठनिपातेगुलिनिषेधोनेत्युक्तम् । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—तत्रांगुलिजपंकुर्वन्सांगुष्ठांगुलिभिर्जपेत् । अंगुष्ठेनविनाकर्मकृततदफलंभवेत् । गौतमोपि—अंगुष्ठेनजपेज्जाप्यमन्यैरंगुलिभिःसह । अगस्त्यसंहितायाम्—मध्यमाद्यद्वयंपर्वजपकालेतुवर्जयेत् । एतमेरुंविजानीयाद्रूपितंब्रह्मणापुरा । अस्मिन्पक्षेऽनामिकाद्वितीयपर्वप्रभृतिगणना तर्जन्यादिपर्वणिसमाप्तिः । पर्वशब्दोरेखावचनइतिकेचित् । अस्मिन्पक्षेऽनामामध्यरेखामादिंकृत्वातदधःक्रमेणप्रादक्षिण्येनतर्जन्यादिरेखायां समाप्तिः । विधानांतरेमंत्रदेवप्रकाशिकायाम्—अंगुलीपर्वभिर्मंत्रजपंनित्यंप्रकल्पयेत् । मध्यमानामिकामध्यपर्वद्वितयकल्पितम् । मेरुंप्रदक्षिणीकुर्वन्ननामामूलपर्वसु । आरभ्यमध्यमामूलपर्वांतंगणयेत्क्रमात् । अंगुलीर्नवियुंजीतकिंचिदाकुंचितेतले । अंगुलीनांवियोगेतु छिद्रेषुस्रवतेजपः । मालादेरनावश्यकतोक्ताबृद्धपराशरेण—यथाकथंचिद्गणयेत्संसंख्यातद्भवेद्यथा । चंद्रोदयेसंग्रहे—प्रातःसंध्यांगभूतेनगायत्र्याजपितेनच । यथासंख्येनजाप्येनब्रह्मामेप्रीयतांरविः । मध्याह्नेसायंचब्रह्मपदेक्रमाद्रुद्रविष्णुपदे प्रातःपदेमध्याह्नसायंपदेचोह्ये ।

॥ ॥ **अथगायत्रीतर्पणम्** । **नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच**—आचम्यप्राणानायम्यगायत्रीतर्पणंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्स वितुरितिसवितारमावाह्य गायत्रीषडंगेषुविन्यस्यभूःपुरुषमृग्वेदायनमस्तर्पयामि । भुवःपुरुषंयजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वःपुरुषंसामवेदायन मस्तर्पयामि । महःपुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनःपुरुषमितिहासपुराणेभ्योनमस्तर्पयामि । तपःपुरुषंसर्वागमायनमस्तर्पयामि । सत्यं सर्वलोकायनमस्तर्पयामि । भुर्भुवःस्वःपुरुषंमंडलांतर्गतंसवितारंतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । भूःएकपदांगायत्रीतर्पयामि । भुवःद्विपदांगा यत्रीतर्पयामि । स्वःत्रिपदांगायत्रींतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःचतुष्पदांगायत्रींतर्पयामि । उपसेनमस्तर्पयामि । गायत्रीनमस्तर्पयामि । सावित्री नमस्तर्पयामि । सरस्वतीनमस्तर्पयामि । वेदमातरंनमस्तर्पयामि । सत्कृतिंनमस्तर्पयामि । सांकृतिमित्यपरे । पृथिवींनमस्तर्पयामि । कौ शिकीनमस्तर्पयामि । जयांनमस्तर्पयामि । अपराजितांनमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिंनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिंनमस्तर्पयामीति । **कृष्णभट्टीये** प्येवम् । श्रीशक्त्यैनमस्तर्पयामीतिकृष्णभट्टः । तत्र । मंत्रैरेभिस्तुयोनित्यंचतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रीतर्पयेत्तेनतर्पितंस्याच्चराचरमिति **गायत्रीकल्पविरोधात्** । **तत्रैव**—अनेनविधिनाकुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नेचैवसायंचमंत्रैरेतैश्वतर्पणम् ।

अथगायत्रीपुरश्चरणम् । तत्रकाम्येजपेभक्ष्यमुक्तमाचारादर्शे—शाकयावकभैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधिसर्पिस्तथाह्यापः प्रशस्तंह्युत्तरोत्तरम् । चरमोह्युपवासश्चभक्ष्यंतक्रमयाचितम् । विशशृंगाटशालूकहविष्यान्नानियानितु । एतान्यनुव्रतान्याहुःशस्तानिजपक र्मणि । शाकादिविकल्पेपिभक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादश्युपवासोपिनेतिहरिहरः । तत्र । अस्यरागप्राप्तभक्ष्यनियामकत्वेनोपवासाबाधक त्वात् । **शारदातिलके**—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रीदीक्षितोजपेत् । तत्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेंद्रियः । तत्त्वानिचतुर्विंशतिः । क्षीरौदनतिलादूर्वाःक्षीरद्रुमसमिद्वराः । पृथक्सहस्रत्रितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसंतोष्ययत्नतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

दनुज्ञापुरःसरम् । तपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोर्ग्रहः ॥ ॥ **अथप्रयोगः** ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेऋषयेनमः । मुखेदेवी गायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजमदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऋषिभ्योनमः । मुखे गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीभ्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअग्निवायुसूर्यगुरुवरुणवृषविश्वेभ्योदेवेभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिः प्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसिविश्वामित्रायऋषयेनमः । मुखेगायत्रीछदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐब्रह्मणेहृदयायनमः । विष्णवेशिः रसेस्वाहा । रुद्रायशिखायैवषट् । ईश्वरायकवचायहुम् । सदाशिवायनेत्रत्रयायवौषट् । सर्वात्मनेऽस्त्रायफट् इतिषडंगविधाय हृदिॐभूर्नम मुखे। एवं सर्वत्र। भुवःदक्षिणांसे। स्वःवामांसे। महःदक्षोरौ। जनःवामे। तपः जठरे। सत्यं पादांगुलिमूलयोः। तत् गुल्फयोः। सः जानुनोः। विऊरुमूले । तुःलिंगे । वं नाभौ । वेंहृदि । र्णिकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भंमणिबंधयोः । गोंकूर्परयोः । देंभुजमूलयोः । वं मुखे । स्यनासिकयोः । धीकपोलयोः । मंनेत्रयोः । हिकर्णयोः । धिभ्रुवोः । योंशिरसि । योंचूडाधः । नःवामकर्णे । (प्र) दक्षिणकर्णे । चो मुखे । दं शिरसि । यात्नमःशिरसि ॥ तत् भ्रूमध्ये । सवितुःनेत्रयोः । वरेण्यंमुखे । भर्गःकठे । देवस्यहृदि । धीमहिनाभौ । धियःगुह्ये । यःजानुनोः । नःपादयोः । प्रचोदयात् पुनःशिरसि । ॐआपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःस्वरोंनमइतिविन्यस्यध्यायेत् । **गायत्रीरहस्ये**— पंचवक्त्रांचतुर्बाहुंप्रतिवक्त्रंत्रिलोचनाम् । जटाकिरीटांपट्कुक्षित्रिपदांस्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभयांकुशौदधतीदक्षहस्तयोः । सवारिजपत्रव रदांलगुडंवामहस्तयोः । आत्मपूजांतेसौरपीठमभ्यर्च्य तत्रमंत्रमूर्तिंगायत्र्याःपरिकल्प्य तस्यांदेवीमावाह्य पुष्पांतैरुपचारैःसंपूज्य त्रिकोण स्थाग्नेयकोणादिप्रादक्षिण्येनकोणत्रयेॐब्राह्मैनमः । माहेश्वर्यैनमः । वैष्णव्यैनमः इतिसंपूज्य कर्णिकायामेवत्रिकोणाद्बहिर्ह्रैंब्राह्म्यादिचतुर्दिक्षु

---

१ अत्र विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाइतिक्रमोयुक्तइतिभाति ।

ॐआदित्यायनमः । रवयेनमः । भानवेनमः । भास्करायनमः । आग्नेयादिचतुष्कोणेषुउंउमायैनमः। प्रप्रज्ञायैनमः । प्रंप्रभायैनमः । संस ध्यायैनवः । अष्टदलकेसरेषुअंगानिसंपूज्य दलेषु प्रह्लादिन्यैनमः । प्रभायैनमः नित्यायैनमः विश्वंभरायै० विशालिन्यै० प्रभावत्यै० जयायै० शांत्यै० दलाग्रेषुकांत्यै० दुर्गायै० सरस्वत्यै० विश्वरूपायै० विशालायै० ईशायै० व्यापिन्यै० विमलायै० । द्वितीयाष्टदलमूलेषुतमोपहारिण्यै० । सूक्ष्मायै० विश्वयोन्यै० जयावहायै० पद्मालयायै० परायै० शोभायै० पद्मरूपायै० । दलमध्येषुब्राह्म्याद्याःनारसिंहीचाष्टमी ब्राह्म्यै० माहेश्वर्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० इंद्राण्यै० चामुंडायै० नारसिंह्यै० इति । दलाग्रेषुसोमाद्यष्टग्रहान्।सोमाय० भौमाय० बुधाय०बृहस्पतये०शुक्राय शनैश्चराय० राहवे० केतवे० इति सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथीद्वयेइंद्रादीन्वज्रादींश्चइंद्राय० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय०वायवे० सोमाय० ईश्वराय० इति । वज्राय० शक्तये० दंडाय० खड्गाय० पाशाय० अंकुशाय० गदायै० त्रिशूलाय० इति संपूज्यधूपादिपूजांसमाप्यजपंकृत्वा जपदशांशेनप्रत्यहसर्वजपांतेवाहोमंकुर्यात् । अत्रमूलंगायत्री रहस्येज्ञेयम् । इतिगायत्रीपुरश्चरणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरंकर्तव्यमुक्तंकौर्मगारुडयोः—सावित्रींप्रजपेद्विद्वान्प्राङ्मुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंतंसमाहितः । **वसिष्ठः**—शाक्तैस्तुविविधैःसौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवैः । उपस्थानंस्वकैर्मंत्रैरादित्यस्यतुकारयेत् । **बह्वृचपरिशिष्टे**—जातवेदसेतच्छंयोरितिनमोब्रह्मणइत्येताभिःप्रदक्षिणंदिशःसाधिपान्नत्वाथसंध्यायैसावित्र्यैगायत्र्यैसरस्वत्यैसर्वाभ्योदेवताभ्यश्चनमस्कृत्य । उत्तमेशिखरेदेविभूम्यांपर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातागच्छदेवियथासुखमितिसंध्यांविसृज्य भद्रनोअपिवातयमनइत्युक्त्वाशांतिंचत्रिरुच्चार्यंप्रदक्षिणंपरिक्रमन् । आसत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् । येसंतिब्राह्मणादेवास्तेभ्योनित्यंनमोनमःइतिनमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य

गुरून्वृद्धांश्चोपगृह्णीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । ब्रह्मणासमनुज्ञातेतिदेवजानीयेपाठः । **आश्वलायनः**—जप्त्वोदितेसमुत्तिष्ठन्नुपतिष्ठेद्दिवाकरम् । ऋग्भिश्चतसृभिर्मंत्रैर्गायत्रैरेवबह्वृचः । उपस्थायेतरस्त्वीयैर्मंत्रैःकुर्यात्प्रदक्षिणम् । चतुःप्रदक्षिणंकुर्याज्जपदोपापनुत्तये । तस्माद्भूरिदमित्युक्त्वाकुर्यात्पूर्वंप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्भूर्भुवःस्वेतिचतुर्वारंपृथक्पृथक् । ततःशक्रादिकान्नत्वापूर्ववाथप्रदक्षिणात् । तत्तन्मंत्रैरुपस्थायस्पृष्ट्वाभूमिनमेद्गुरून् । ततोऽभिवादयेद्धमौपित्रादिभ्यःसुसंयतः । कीर्तितेभ्योयथान्यायंस्वकीयनामकीर्तयन् । **शौनकः**—सायंप्रातरुपस्थायजातवेदसइत्यृचा । तच्छंयोर्नमोब्रह्मणइत्युच्चार्यदिशोनमेत् । इमंमेवरुणतत्त्वेतिसायकालेविशेषतः । मित्रस्यचर्षणीद्वाभ्यांप्रातःकालेपिसंजपेत् । पिशंगभृष्टिमित्यृचामुखस्पृश्यप्रदक्षिणम् । भद्रकर्णेतिमंत्रेणकर्णस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । केश्यग्निमित्यृचैकयाशिखांस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । संध्यांगायत्रींसावित्रींसर्वान्देवान्प्रणम्यच । **स्मृत्यर्थसारे**—यद्वोभयत्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रैर्वोपतिष्ठेतेति **नारायणः** । वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्कुर्याद्दिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादौचआत्मानंचाभिवादयेत् । आत्मपादौतथाभूमिसंध्याकालेभिवादयेत् । वारुण्यःसायंसंध्यापराइतिचंद्रिका । **तत्रैवबौधायनः** सायजपांतेरात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्यांरात्रिमुपतिष्ठेत इमंमेवरुणतत्त्वायामीतिद्वाभ्यां । दिगभिवादनेप्राच्यैदिशेइंद्रायनमः दक्षिणायैदिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यैदिशेयाश्चदेवताएतस्यांप्रतिवसंत्येताभ्यश्चनमोनमइत्यादि**तैत्तिरीयारण्यक**मंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । **यमः**—ज्यायानपिकनीयांसंसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिष्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । **सुदर्शनभाष्ये**—रोरेममृज्येचिषुवृद्धिरादैौठात्पेचवांत्यश्रवशाश्वयुक्षु । शेपेपुनाम्वोंःकपरःस्वरोंत्यःस्वाप्वोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । **अस्यार्थः**—रोहिणीरेवतीमघामृगज्येष्ठाचित्रासुरौहिणोरैवतइतिआदिवृद्धिर्वा । नक्षत्रेभ्योवहुलमितिनक्षत्राणांवालुगुक्तेः । ठात्पेप्रोष्ठपदशब्देठकारात्परेपकारेवृद्धिः । उत्तरपदा

धिकारे जेप्रोष्ठपदानामित्युक्तेः । अंत्यमपभरणी शब्दश्रुतौ[1]तथोक्ते । श्रवणशतभिषक्अश्वयुक्षुवाआदिवृद्धिः । अपभरणः आपभरणः श्रवणः श्रावणः शतभिषक्‌शातभिषजः अश्वयुक् आश्वयुजः । भरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योबहुलम् वत्सशालेतिचवालुगुक्तेः । शेषेषुन वृद्धिर्नैत्यर्थः । कृत्तिकः तिष्यः आश्लेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः अषाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुगुक्तेः । आर्म्वोरार्द्रामूलयोरंत्य·स्वरः कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाह्णापराह्णेत्यादिनावुन् । स्वाप्वोःस्वातीपुनर्वस्वोरंत्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एषांनाम्नांसंध्याभिवादने प्रथमयानिर्देशइतिसुदर्शनाचार्यः । अभिजित् आभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यत्रापिवादिवृद्धिः श्राविष्ठीयःआषाढीयइत्यपिबहुलोक्तेः । तत्तन्नक्षत्रचरणाक्षरघटितंनामपठंतिशिष्टाः । **नागदेवाह्निके**—भोःशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवादने । आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्यनाम्नोंऽतेवाच्यःपूर्वोत्तरःप्लुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्ध**पराशरः**—यदक्षरपदभ्रष्टंमात्राहीनंचयद्भवेत् । तत्सर्वंक्षम्यतांदेविकाश्यपप्रियवादिनि । **पुष्पसारसुधानिधौ**—प्रातःसंध्यावसानेतुनित्यंसूर्यंसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तं**कर्मप्रदीपे**—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रांनोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविशुद्धये । प्रातःकालांतरोपलक्षणमितिपृथ्वी**चंद्रः** । **दक्षः**—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजाप्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुरर्घ्यंतुगायत्र्यादद्याद्व्याहृतिसंयुतम् । कालातीतविशुद्ध्यर्थंततःसंध्यांसमाचरेत् । **स्कांदे**—उदयास्तमयादूर्ध्वंयावत्स्याद्घटिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । **संध्याकल्पेस्मृत्यंतरे**—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विगुणंसंगवेस्मृतम् । मध्याह्नेत्रिगुणंप्रोक्तमपराह्णेतुषड्गुणम् । सायाह्नेद्वादशगुणंसूर्यहत्यांततोव्रजेत् । प्रातरादिष्वकरणइत्यर्थः । **शातातपः**—निस्यर्धयामेवातीतेअर्धयामेपिवासरे । अतिकालमतिक्रांतेसंध्यालोपंनकारयेत् । संध्याकाले

1 शब्दश्रुतौ लगधज्योतिषे अग्नि प्रजापतिरित्यारभ्यअश्विनौयमएवचेतिक्रमेणात्यमपभरणी ।

व्यतिक्रांतेजपंकृत्वापुनर्मनः । ऋचंद्यृचंतृचंवापिपुनःसंध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदंचरात्रिप्रथमयामावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् । तदूर्ध्वप्रायश्चित्तमात्रम् । यदाप्रातर्मध्याह्नसायसंध्यानामेककालेप्राप्तिस्तदाप्रातःसंध्यांपूर्वंकुर्यात् । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुतेकर्मनतस्यफलभाग्भवेदितिकाशीखंडे प्रातःसंध्याप्रकरणेपाठात्प्रातःसंध्यांविनाकर्मांतरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तुसंध्यापदसर्वसंध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसंध्ययोःसंपातेपूर्वसायसंध्या मध्याह्नसंध्यायाःसायसंध्याधिकारसपादकत्वाभावात् । प्राप्तकालत्वाचेमानाभावात् एकस्यगौणकालत्वेसभवत्युभयोर्गौणकालत्वस्यान्याय्यत्वाच्च पांचमिकसांतपनीयांतःपात्यग्निहोत्रन्यायाच्च सहालंभेसवनीयोपाकरणन्यायाच्च । यत्तुस्मृत्यंतरे—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृतानिवै । शर्वर्याःप्रथमेयामेतानिकुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमेज्ञेयम् । अतएवसायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमेतिसृणामपिगौणेकालेक्रमेणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्यागौणकालस्तुरात्रौसार्धप्रहरावधिः । रात्रिभोजनस्यसार्धप्रहरकालोक्त्यासंध्याभावेभोजनासभवात् प्रदोषावसानेसायंसायंसध्यायागौणकालइतिमाधवीयेदेवजानीयेच । संध्याप्रकरणेप्रायश्चित्तपरिभाषायामुक्तंतत्प्रतिनिधिनापिकार्यमित्युक्तम् । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनु० लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसंध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । हेमाद्रौ शाट्यायनिः—ततःसूर्यमुपस्थायसम्यगाचम्यचस्वयम् । अभ्युक्षणंसमादायसंयतात्मागृहंव्रजेत् । तत्रैवगार्ग्यः—त्रिसंध्यांवाग्यतोवारिगुप्तमाहृत्यशोधयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् । चंद्रिकायांप्रचेताः—अभ्युक्षणोदपात्रंतुनतावत्स्थाप्यतेकचित् । यावन्नाचमनदत्तप्रोक्षितानगलंतिका । असमर्थंप्रत्याहशांख्यायनिः—नद्यादौसम्यगाचांतःसंयतोगृहमागतः । उद्धृत्यमणिकात्तोयंतेनप्रोक्षणमाचरेत् । गृहेवासमुपस्पृश्यकृत्वास्वर्णकुशोदकम् । कृत्वाचमनमाचांतःपुनःप्रोक्षणमाचरेत् । चंद्रिकायांगोभिलसूत्रे—पुराप्रादुष्करणवेलायाःसायप्रातरपआहरेदनुगुप्तादपिवाकुंभाद्वामणिकाद्वागृह्णीयादिति । तत्रैवशाट्यायनिः—अब्जंहिरण्म

यंरौप्यंदारवंमृण्मयंदृढम् । ताम्रंपत्रपुटंपुण्यंपात्रमभ्युक्षणायवै । अभ्युक्षणकरणव्युत्पत्त्याजलं । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वालाभेतुपात्राणांपर्णपात्रंविधीयतइत्यापस्तंबोक्तेः । आपस्तंबः—शैवालवालुकादूर्वातृणपर्णायसैरपि । नालिकाभिन्नपात्रेणकांस्यपात्रेणचैवहि । प्राण्यगफलजेनापिकुर्यान्नाभ्युक्षणद्विजः । शाठ्यायनिः—नाहरेदेकपात्रस्तुनाव्रतोनचकन्यका । एकपात्रःपिधानरहितपात्रः । ततोग्निप्रादुष्करणंकात्यायनः—सूर्येस्तशैलमप्राप्तेषड्त्रिंशद्भिःसदांगुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनांप्रातर्भासांचदर्शनात् ॥

अथहोमः । तत्रशक्तेनाधानंकृत्वाश्रौतःस्मार्तश्चहोमःकार्यः । श्रौतंस्मार्तंचयत्किंचिद्विधानंसर्वमादरात् । गृहेनिवसताकार्यमन्यदादोपमृच्छतीतिमनूक्तेः । तत्राशक्तःसर्वाधानंकृत्वाश्रौतमेवयावज्जीवंजुहुयात् यावज्जीवश्रुतेः । [एतेनैकादश्यांतमकुर्वतःपरास्ताः । अकरणेप्रत्यवायश्रुतेः अहरहरितिवक्ष्यमाणापस्तंबोक्तेश्च, होमकालातिक्रमेहोमलोपेचप्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तंविवाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृहीतियाज्ञवल्क्योक्तेश्च, अग्निहोत्रंयजुहुयादाद्यंतेद्युनिशोःसदेतिमनूक्तेः, अथतत्रैववसतिहोमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निर्विधीयेतकाठकश्रुतिदर्शनादितिचंद्रिकायांशौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्चतुर्दशचतुर्गृहीतानुपपत्तेश्च, सप्तशतानिविंशतिश्चसंवत्सरेसायमाहुतयोहूयंतेसप्तशतानिविंशतिश्चप्रातरित्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च यत्किंचिदेतत्] । त्रीणिवर्षाणिविप्राइतिभारतात् यावज्जीवाशक्तौवर्षत्रयंवाजुहुयात् । येचाग्निहोत्रंजुह्वतिश्रद्दधानायथाम्नायमितिस्मृतेः । तत्राप्यशक्तःस्मार्तमेवजुहुयान्नत्वादध्यात् तत्राप्यशक्तःसदाचारमात्रंकुर्यान्नस्मार्तमपि । श्रौतंकर्मनचेच्छक्तःकर्तुंस्मार्तंसमाचरेत् । तत्राप्यशक्तःकरणेसदाचारंलभेद्बुधइतिचंद्रिकायांव्यासोक्तेः । कौर्मे—अथागम्यगृहंविप्रः समाचम्ययथाविधि । प्रज्वाल्यवह्निंविधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् । तत्रश्रौतंस्मार्तंवाहोमंयजमानएवस्वयंकुर्यात् । अहरहर्यजमानःस्वयमग्निहोत्रंजुहुयात्पर्वणिवेत्यापस्तंबोक्तेः । अत्रपर्वणिस्वयमेवेतिनियमोनतुपर्वण्येवस्वयमिति । पाणिग्रहणादिगृह्यंपरिचरेत्स्वयंपत्न्यपिवापुत्रःकुमार्यंतेवा

सीवेत्याश्वलायनोक्तेः । स्वस्याशक्तौमाधवीयेचंद्रिकायांचशानातपः—श्रौतंयत्स्यात्स्वयंकुर्यादन्योपिस्मार्तमाचरेत् । अशक्तौश्रौतमप्यन्यःकुर्यादाचारमंततः । **चंद्रोदयेगारुडे**—ऋत्विक्पुत्रोगुरुर्भ्राताभागिनेयोऽथविद्पतिः । एतैरेवहुतंयत्स्यात्तद्धुतंस्वयमेवतु । विट्पतिर्जामाता । **तत्रैवकौर्मे**—ऋत्विक्पुत्रोथवापत्नीशिष्योवापिसहोदरः । पतीस्मार्तएव । कामंगृह्येग्नौजुहुयात्सायंप्रातर्होमावितिगोभिलोक्तेः । **स्मृत्यर्थसारे**—पत्नीकन्याचजुहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—प्रतिकर्मवृतः, परपरागतः, एकस्यसर्वकर्मार्थंसकृद्वृतश्च । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमितिवृत्तिकृत् ॥ ॥ **अन्यकर्तृकहोमेविशेषः** । **स्मृत्यर्थसारे**—असमक्षंतुदंपत्योर्होतव्यनर्त्विगादिना । द्वयोरप्यसमक्षंचेद्भवेद्धुतमनर्थकम् । **कात्यायनः**—प्रक्षिप्याग्निंस्वदारेषुपरिकल्प्यर्त्विजंतथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोवृथैवनचिरंवसेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—सनिधौयजमानःस्यादुद्देशत्यागकारकः । असंनिधौतुपत्नीस्यादुद्देशत्यागकारिका । असंनिधौतुपत्न्याःस्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादेप्रसवेचतौकुर्वीतानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवात्यजेत्तद्दिङ्मुखःशुचिः । **मनुः**—उदितेऽनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा । सर्वथावर्ततेयज्ञइतीयंवैदिकीश्रुतिः ॥ ॥ **अनुदितादिलक्षणमाह कात्यायनः**—रात्रेःस्तुषोडशेभागेग्रहनक्षत्रभूषिते । कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्याद्विचक्षणः । तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् । रेखामात्रंचदृश्येतरश्मिभिश्चसमन्वितः । उदितंतविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् । अनुदितहोमःकातीयछंदोगपरः । उदितहोमोबह्वृचपरइतिमदनपारिजातः । अनुदितहोमिभिरर्घ्यंदत्त्वासूर्योदयात्पूर्वंहुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तुजप्त्वाहोतव्यमितिपृथ्वीचंद्रः । उभयोःसंध्यांसमाप्यहोमइतिकल्पतरुः ॥ ॥ **अनुदितहोमिनोगौणकालमाह कात्यायनः**—हस्तादूर्ध्वंरविर्यावद्गिरिंहित्वानगच्छति । तावद्धोमविधिःपुण्योनान्योऽनुदितहोमिनाम् । यावत्सम्यङ्नभाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः । नचलोहितिमापैतितावत्सायंचहूयते । रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रांतरितेरवौ । संध्यामुद्दिश्यजुहुयाद्

तमस्यनलुप्यते । सायंत्वर्धास्तमितेसूर्येनुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतूदितहोमिनः । **तथाचोशनाः**—अर्धमंडलसंप्राप्तेभानावनुदितेहुतम् । तस्मिन्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाह**आपस्तंबः**—तस्मात्संधौहोतव्यंनक्षत्रंदृष्ट्वाप्रदोषेनिशायांवासायमिति । संधिरर्धास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोषः द्वितीययामोनिशेति**माधवः** । सायंप्रातश्चसंधिर्मुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयःसायंगौणाइति**माधवपृथ्वीचंद्रौ** । **धूर्तस्वामिभाष्येरामांडारे**चचत्वारोमुख्यकालाइत्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्धा**आपस्तंबे**नोक्तः । उषस्युपोदयं–समयाध्युषितं–उदितं–प्रातरिति**आश्वलायनः** । प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्गृहीतमाज्यंजुहुयादिति प्रदोषातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकश्चित् । तन्न । संधौतदुत्तरंचहोमेफलतुल्यतापत्तेः । अतःसंधिरेवमुख्यः । कालातिपत्तिर्नवनाडिकोर्ध्वमिति**चंद्रिका** । प्रातर्द्वादशनाडिकोर्ध्वकालचतुष्टयातिपत्तिः । **स्मृत्यर्थसारे**—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनुदितस्तथा । सायमस्तमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपंचधाभक्तदिनद्वितीयांशः । **रामांडारोप्येवम्** । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः । यदिगृह्येग्नौसायंप्रातर्होमयोर्हव्यंहोतारंनाधिगच्छेत्कथंकुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्निर्त्येत्याप्रातराहुतेःसायमाहुतिरिति**गोभिलोक्तेः** । गृह्यइतिश्रौतस्याप्युपलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्तस्यांरात्रावभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंत्यजेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्तत्प्रायश्चित्तमिष्यतइति**त्रिकांडमंडन**विरोधात् । अतएव**चंद्रिकायामा**सायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालआगतेहोमश्चेदनिवृत्तः पूर्वस्यसेयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमनोज्योतिरित्यादशरात्रमिति**भरद्वाजोक्ते**रित्युक्तम् । बह्वृचानांत्वतीतबहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमंततश्चरेदिति**शौनकोक्तेः** । **वृत्तिकृताप्येवमुक्तमितिप्रयोगपारिजातः** । **आश्वलायनवृत्तावपि**—विहृतेष्वग्निष्वहुतेषुहोमांतरकालप्राप्तावुपक्रांतमेवहोमंकालातिपत्ति

प्रायश्चित्तसहितंकृत्वावर्तमानकालमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितंकुर्यात् । अविहृतेषुकालांतरप्राप्तौमनस्वतीहोममतिपन्नस्यप्रतिहोमंचकृत्वाअनुद्धृतप्रायश्चित्तादीनि । इदमनापत्परम् । आपदितुनकिंचित्प्रायश्चित्तंकितुहोममात्रंकुर्यात् । आपदितुहोममित्येवप्रतीयादितिबौधायनोक्तेः । **छंदोगपरिशिष्टे**—स्वगृह्योक्तेनविधिनाहोमंकुर्याद्यथाविधि ॥ ॥ **अर्धाधानिनोहोमक्रममाह चंद्रोदये भरद्वाजः**—होमंवैतानिके कृत्वास्मार्तेकुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनांवेदमूलत्वात्स्मार्तेकेचित्पुराविदुः । **विष्णुः**—बहुशुष्केंधनेचाग्नौसुसमिद्धेहुताशने । विधूमेलेलिहानेच होतव्यंकर्मसिद्धये । योनार्चिषुजुहोत्यग्नौव्यंगारेचैवमानवः । मंदाग्निरामयावीचदरिद्रश्चोपजायते । पात्रादावुद्धृतेह्यग्नौनहोमादिसमाचरेत् । **दामोदरीयेसांबपुराणे**—क्षुत्तृट्क्रोधत्वरायुक्तोहीनमंत्रैर्जुहोतियः । अप्रबुद्धेसधूमेवामोघःस्यादन्यजन्मनि । क्षुत्तृषौप्रमादादेरुपलक्षणमितिरत्नाकरः । स्वल्पेरूक्षेसस्फुलिंगेवामावर्तेभयानके । आर्द्रकाष्ठैःसुसंपूर्णेफूत्करोतिचपावके । कृष्णार्चिषिसुदुर्गंधेतथालिंपतिमेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तुतस्यनाशोभवेद्ध्रुवम् । **मदनपारिजातेकात्यायनः**—जुहुयुश्चहुतेचैवपाणिशूर्पास्यदारुभिः । नकुर्यादग्निधमनंनकुर्याद्व्यजनादिना । **व्रतहेमाद्रौ**—मुखेनैवधमेदग्निंमुखादेषोह्यजायत । नाग्निंमुखेनेतितुयल्लौकिकेयोजयंतितत् । **कात्यायनः**—हविष्येषुयवामुख्यास्तदनुव्रीहयःस्मृताः । अभावेव्रीहियवयोर्दध्नावापयसापिवा । तदभावेयवाग्वावाजुहुयादुदकेनवा । **स्मृत्यर्थसारे**—पयोदधियवागूश्चसर्पिरोदनतंडुलाः । सोमोमांसंतैलमापोदशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्गृह्येसंस्कारोमंत्रवर्जितः । शालिश्यामाकनीवाराव्रीहिगोधूमयावकाः । एतेषांतंडुलाहोम्यायावनालाःप्रियंगवः । प्रियंगवःशालयश्चगोधूमाव्रीहयोयवाः । सारूप्येणापिहोम्याःस्युःस्वरूपेणैववैतिलाः । अत्रव्रीहिपदंषाष्टिकपरम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—माषकोद्रवगौरादि(?)सर्वालाभेपिवर्जयेत् । **शौनकः**—दध्यादीनामपक्वानांनाधिश्रयणमुच्यते । उल्मुकेनावज्वलयेदपक्वंपक्वमेवच । सायंहोमेद्रव्यंचप्रातरपिग्राह्यंकर्मैक्यात् । यदिसायंगृहीतंद्रव्यंप्रातर्नलभ्यतेतदाप्रतिनिधिभूतंद्रव्यांतरंग्राह्यं

नतुवैकल्पिकंद्रव्यांतरम् । **बृहस्पतिः**—प्रस्थधान्यंचतुःषष्टिराहुतिःपरिकीर्तिता । तिलानांतुतदर्धस्यात्तदर्धस्याद्घृतस्यतु । **बौधायनः**—व्रीहीणांवायवानांवाशतमाहुतिरिष्यते । **कात्यायनः**—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिकारसादिनाचेत्स्रुवमात्रपूरिका । दैवेनतीर्थेनचहूयतेहविःस्वंगारिणिस्वर्चिर्षितत्त्चपावके । द्वादशपर्वपूरिकाद्रव्यासंभवे **टोडरानंदेशंखः**—आर्द्रामलकमात्रावैग्रासाह्याइंदुव्रतेस्मृताः । तथैवाहुतयोग्नौचशौचार्थेयाचमृत्तिका । **बह्वृचपरिशिष्टे**—शतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्व्रीहितुल्यानांतदर्धतिलानांतदर्धसर्पिस्तैलयोरिति । **गोभिलसूत्रे** कृतंचेत्प्रक्षाल्यजुहुयादिति । **चंद्रिकायांशातातपः**—तीर्थायतनसंसृष्टंप्रातरुत्तानपाणिना । व्यंगुलंसमिधोतीत्यसर्वत्रजुहुयाद्धविः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—द्रवंस्रुवेणहोतव्यंपाणिनाकठिनंहविः । **याज्ञवल्क्यः**—हुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्यान्जपेन्मंत्रान्समाहितः । आपत्तौ **मरीचिः**—प्रवसन्नग्निहोत्रीयस्त्रिपंचाश्वाहरादितः । दातव्योहोमएकाहेसायंप्रातःपृथक्पृथक् । तथान्यास्वपिचापत्सुपक्षहोमोविधीयते । तत्प्रकारो**मैत्रायणीयपरिशिष्टे**—पर्वणोंतेसायंचतुर्दशचतुर्गृहीतानिसकृदुन्नयनमेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनंसकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरिति । **स्मृत्यर्थसारे**—पक्षहोमानशेषान्वाशेषहोमानथापिवा । समस्यजुहुयात्तत्रप्रयोगोयंनिरूप्यते । प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्रवादिने । यावंत्यौपवसथ्याहात्प्राग्दिनानिभवंतिहि । तावंतिपरिगृह्णीयाच्चतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तरत्रापिप्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्याहात्प्रातर्होमावधीन्सकृत् । एवमेकत्रपक्षेयेहोमास्तेपामशेषतः । न्यूनानांवासमासःस्यान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहेसायंहोमःपृथग्भवेत् । तथैवयजनीयाहेप्रातर्होमोभवेत्पृथक् । **तत्रैव**—तृतीयेऽनंतरेपक्षेसमासंनसमाचरेत् । आपच्चेदनुवर्तेतदीर्घकालंकथंचन । यावज्जीवमविच्छिन्नंपक्षहोमंसमाचरेत् । **यत्तुचंद्रिकायाम्**—यदिपक्षहोमेनपक्षत्रयमतीयात्पुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्येआपन्निवृत्तावाह **मरीचिः**—पक्षहोमानथोकृत्वागत्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रकुर्यात्तुनचासौदोषभाग्भवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतःशेषहोमा

दावप्येवम् । **चंद्रिकायांबैजवापः**—एकेभ्युदितहोमाःस्युरन्येनुदितहोमिनः । अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । **शौनकः**—अग्नावनुगतेयत्रहोमकालद्वयंव्रजेत् । उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निर्विधीयते । स्मार्तपरमिदम् । सर्वाश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाऽन्याधेयंपुनराधेयंवासमारूढेषुचारणीनाशेइत्याश्वलायनोक्तेः । यस्यचोभावनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रायश्चित्तमित्यापस्तंबाच । **कात्यायनः**—विहायाग्निंसभार्यश्चेत्सीमामुलंघ्यगच्छति । होमकालात्ययेतस्यपुनराधानमिष्यते । **शौनकः**—अथतत्रैववसतिहोमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोग्निर्विधीयेतकाठकश्रुतिदर्शनात् । प्रोषितेतुयदापत्नीपत्यौग्रामांतरंव्रजेत् । होमकालेयदिप्राप्तानसादोषेणयुज्यते । **त्रिकांडमंडनः**—अग्निहोत्रेणरहितःपंथानशतयोजनम् । आहिताग्निःप्रयायाच्चेदग्निहोत्रंविनश्यति । विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । अब्दंस्वयमजुहुन्योहावयेद्दत्विगादिना । तस्यस्यात्पुनराधानंपवित्रेष्टिरथापिवा । होमातिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्तं**कारिकायाम्**—नित्यहोमेत्वतिक्रांतेसस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । चतुःकृत्वागृहीत्वाज्यंमनस्वत्याजुहोत्यथ । आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वंविच्छिद्यतेऽनलः[1] । प्रायश्चित्तंतुयत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके । मनुनातत्प्रकुर्वीततत्तत्कालानुसारतः । प्रायश्चित्तंकृत्वाहोमंकुर्यात् । कालातीतेषुहोमेषुउत्तरेष्वागतेषुच । कालातीतानिहुत्वैवउत्तराणिसमाचरेत् । यस्त्वतीतान्यनुक्रम्यउत्तराणिसमारभेत् । नदैवान्नैवचमुनीन्हविस्तदुपतिष्ठत इतिस्मृति**रत्नावल्यां**वचनात् । **पुलस्त्यः**—अकालेचेत्कृतंकर्मकालंप्राप्यपुनःक्रिया । कालातीततुतत्कुर्यादकृतंतद्विनिर्दिशेदिति तद्वादशाहोत्तरंज्ञेयम् । द्वादशेतिबह्वृचपरम् । आपस्तंबानांतुचतूरात्रमहूयमानोग्निर्लौकिकइत्या**पस्तंबोक्तेः** । **औपासनविच्छेदेप्रायश्चित्तमाह चंद्रोदयेभरद्वाजः**—एकाग्निर्द्वादशाहविच्छिन्नःपुनराधेयोदीर्घकालविच्छेदेऽतिकृच्छ्रमिति । विच्छिन्नोऽहुतः । **यत्तुशौनकः**—

---

१ देवपूर्वविच्छिद्यतेइतिपाठ ।

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेतथा । पुनरेवाग्निमादध्यादितिभार्गवशासनमिति तच्छ्रौताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचार्यात् । **आपस्तंबः**—नासतियजमानेग्राममर्यादामग्नीनतिहरेयुर्लौकिकाःसंपद्येरन्निति । **ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे**—नगराद्योजनंखेटःखेटाद्ग्रामोऽर्धयोजनम् । द्विक्रोशंपरमासीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । **चंद्रिकायाम्**—यावंत्योग्राममर्यादानद्यश्चस्युस्ताअतिक्रामंतावन्वारभेयातामाद्यतयोर्वायदिनलौकिकाःसपद्येरन्निति । **जातूकर्ण्यः**—विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । **चंद्रिकायांवृद्धांगिराः**—मासत्रयषण्मासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रंप्रायश्चित्तम् । **भरद्वाजगृह्येपि**—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्द्रव्यमशेषतः । तद्देयंचैवविप्रेभ्योयथाहोमस्तथैवतत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणःसंध्योत्तरंकर्मोक्तं **मदनरत्नेकौर्मे**—सायंप्रातर्द्विजःसंध्यामुपासीतसमाहितः । अग्निकार्यंततःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनंकुर्यात्पुष्पैः पत्रेणवांबुना । **तत्रैवलौगाक्षिः**—सायमेवाग्निमिधेतेत्येकइति । **याज्ञवल्क्यः**—भैक्षाग्निकार्येत्यक्त्वातुसप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांजुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततःकुर्यात्संमासिंचंत्वनेनतु । कामावकीर्णोस्म्यवकीर्णोस्मिकामकामायस्वाहा । कामावपन्नोस्म्यवपन्नोस्मिकामायस्वाहेति । एतद्गुरुकार्यव्यग्रतयाअकरणेज्ञेयम् । अन्यथातु **मनुः**—अकृत्वाभैक्षचरणमसमिध्यचपावकम् । अनातुरःसप्तरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् । **विज्ञानेश्वरोप्येवम्** । **सकृल्लोपेतुऋग्विधाने**—मानस्तोकेजपेन्मंत्रंशतसंख्यंशिवालये । अग्निकार्यंविनाभुंक्तेनपापंब्रह्मचारिणः ॥ ॥ **अथव्रत्याहनियमाः** । **चंद्रिकायांपुलस्त्यः**—सकृत्पर्वणिसर्पिष्मद्धविष्यंलघुभोजनम् । नसायंनोपवासःस्यात्तैलामिषविवर्जनम् । **आपस्तंबः**—अतृप्तिश्चान्नस्ययच्चैतयोःप्रियंस्यात्तदस्मिन्नहनिभुंजीयातामधश्चशयीयातामिति । **भरद्वाजः**—वर्जयेत्पर्वकालेतुस्त्रीतैलामिषवृक्षजम् । **सांख्यायनः**—कलहंक्रीतविक्रीतंप्रहासंचबहुभाषणम् । तौर्यत्रिकंवृथाशय्यांयक्ष्यमाणोविवर्जयेत् । **जाबालिः**—कोविदारान्कुलित्थांश्चवर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचंचपूर्वेद्युर्यागस्यैता

निवर्जयेत् । मसूराल्लँवणाक्षारांश्चणकान्कोरदूपकान् । मापान्मधुपरान्नंचवर्जयेत्पर्वणिद्विजः । **गृह्यपरिशिष्टे**—शाकमांसंमसूरांश्चअणवः कोरदूषकाः । वर्ज्याइतिशेपः । **आपस्तंबसूत्रे** आधानप्रकरणे ऋचीसमन्नंनाश्नीयादिति । ऋचीसमन्तरुष्म । **बौधायनः**—सर्वमेवैतद हःकोशामुद्गमाषादिधान्यंवर्जयेदन्यत्रतिलेभ्यइति । **स्मृत्यर्थसारेदिवोदासीये**—लवणंमधुमांसंचक्षारानश्नन्नहूयते (?)। उपवासेनभुंजी तउरुरात्रौचकिंचन । **मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारेच**—यआहिताग्नेर्धर्मःस्यात्स्मार्तौपासनिकस्यच । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनुश्रीमन्नराय ण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेहोमप्रकरणम् ॥

अथहोमोत्तरंकर्म । **मदनरत्नेमरीचिः**—विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनंतरम् । **शौनकः**—प्रातर्मध्यंदिनेसायंविष्णुपूजांसमा चरेत् । अशक्तौविस्तरेणैवप्रातःसपूज्यकेशवम् । मध्याह्नेचैवसायंचपुष्पांजलिमपिक्षिपेत् । **हलायुधः**—प्रातःकालेसदाकुर्यान्निर्माल्योद्वास नंबुधः । **प्रयोगपारिजातेक्रियासारे**—मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनिर्माल्यमपनोदयेत् । अपनीतंच निर्माल्यंचंडेशायनिवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यांदेवोपरिपुष्पंधृत्वानिर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । **वाराहे**—निर्माल्यंशिरसोत्तार्यधार्यंशिरसिचा त्मनः । **लिंगेविशेषस्तत्रैव**—अशून्यंमस्तकंलिंगेसदाकुर्वीतपूजकः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—उशीरकूर्चकंदत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते । दत्वा गोवालजंकूर्चसर्वपापंव्यपोहति ॥ ॥ **अथनित्यदानम्** । **भारते**—एकेनांशेनधर्मस्तुकर्तव्योभूतिमिच्छता । एकेनांशेनकामस्तुएकमंशं विवर्धयेत् । **स्मृतिरत्नावल्यां याज्ञवल्क्यः**—दातव्यंप्रत्यहंपात्रेनिमित्तेषुविशेषतः । निमित्तंग्रहणादि । अत्रकेचित्प्रत्यहश्रवणादहनि यदाकदाचिन्नित्यदानमाहुः । **भट्टदिनकरस्तु**—उपोयेतेप्रयामेषुयुंजतेमनोदानायसूरयइतिमंत्रलिंगाद्धोमात्पूर्वंनित्यदानमाह । **चंद्रोदये वामनपुराणे**—होमंचकृत्वालभनंशुभानांततोगृहान्निर्गमनंप्रशस्तम् । दूर्वांचसर्पिर्दधिचोदकुंभंधेनुंसवत्सामृषभंसुवर्णम् । मृद्गोमयंस्वस्ति

कमक्षताश्चतैलंमधुब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुष्पाणितथाशमींचहुताशनंचंदनमर्कबिंबम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततश्चकुर्यान्निजजातिधर्मान् । नित्यदानांतंकर्माष्टधाविभक्तदिनाद्यभागेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याद्यभागेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ **दिनद्वितीयभागकृत्यं** दक्षः—द्वितीयेचतथाभागेवेदाभ्यासोविधीयते । चतुर्धाभक्ताहर्द्वितीयइतिस्मृतिरत्नावल्यां । **कौर्मे**—जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वैविचारयेत् । समित्पुष्पकुशादीनांसकालःसमुदाहृतः ॥ ॥ **दिनतृतीयभागकृत्यं दक्षः**—तृतीयेचतथाभागेकुर्यादर्थस्यसंग्रहम् । **याज्ञवल्क्यः**—उपेयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनित्यंदृष्टार्थत्वात् । **मनुः**—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरंचैवरक्षार्थंगुरूनेवचपर्वसु । **छागलेयः**—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलासत्रीराजाभिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राःपुनंत्येतेतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । **विष्णुपुराणे**—ततःस्ववर्णधर्मेणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेप्रवासकालनियममाह **चंद्रिकायांपैठीनसिः**—मासद्वयंप्रवासोस्तिपरतोनाहिताग्निवत् । आहिताग्निवदनाहिताग्नेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागेमध्याह्नस्नानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभागेस्नानार्थंमृदमाहरेत् । अरुकृदिवाचरेत्स्नानंमध्याह्नात्प्राग्विशेषतः । **यत्तुस्मृतिरत्नावल्याम्**—दिनतृतीयेभागेमध्याह्नस्नानमुक्तंतत्पंचधाभागपरम् । **दक्षः**—प्रयतोमृदमादाद्यदूर्वामार्द्रंचगोमयम् । **भविष्ये**—नात्यर्थंदेहजीर्णायावंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत् । गृहीत्वागोमयंस्वच्छंस्थानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंत्यज्यप्रत्यग्रंजंतुवर्जितम् । **चंद्रिकायाम्**—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टाआर्द्रामलकमात्रिका । गोमयस्यप्रमाणंतत्रेधांगंलेपयेत्ततः । त्रेधात्रिवारम् । **प्रयोगपारिजातेदेवजानीयेच**—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छायाद्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु । मृदास्नानंपिंडदानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकम् । मृदास्नानंन

कुर्वीतनिशिसंध्यागृहेषुच । नैमित्तिकेपिचस्नानेतथाभौमार्कवारयोः । त्रयोदश्यांचसप्तम्यांभरण्यांकृत्तिकासुच । **वसिष्ठेनमृत्तिकास्नाने**
प्रकारांतरमुक्तम्—मृदैकयाशिरःक्षाल्यंद्वाभ्यांनाभेस्तथोपरि । पुनश्चतिसृभिःकार्यंपड्भिःपादौतथैवच । **स्मृतिप्रदीपिकायाम्**—कटिःसक्थी
ऊरुजंघेचरणौचत्रिभिस्त्रिभिः । तथैवहस्तावाचम्यनमस्कुर्याजलंतुतत् । **ततोगोमयस्नानमाह यमः**—आचम्यगोमयेनापिमानस्तोक्या
समालभेत् । अग्रमग्रमितिस्मृत्वामानस्तोकेनवापुनः । मार्जयेद्गोमयप्राज्ञःसोदकंभानुदर्शितम् । मार्जयेल्लेपयेत् ।

अथबौधायनोक्तःस्नानविधिः—अथहस्तौप्रक्षाल्यकमंडलुंमृत्पिंडंचपरिगृह्यतीर्थंगत्वात्रिःपादौक्षालयेत्रिरात्मानमथापोभिप्रपद्यतेहिर
ण्यशृंगंवरुणमित्यथांजलिनाउपहंतिसुमित्रियानआपओषधयःसंत्वितितांदिशंनिरीक्षतियस्यामस्यद्वेष्योभवति दुर्मित्रियास्तस्मैस्युरित्यपउपस्पृश्य
त्रिःप्रदक्षिणमुदकमावर्तयतियदपांक्रूरंयदमेध्यंयदशांतंतदपगच्छतादित्यप्सुनिमज्योन्मज्यचांतःपुनराचामेत् आपोवाइदंसर्वंविश्वाभूतान्यापः
प्राणावाआपःपुनंतुपृथिवीमितिपवित्रेकृत्वाद्भिर्मार्जयत्यापोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनचांतर्जलगतोघमर्ष
णेनत्रीन्प्राणायामान्कृत्वोत्तीर्यवासोनिष्पीड्यक्षालितोरुरहतानिवासांसिपरिधायेति । उपहंति गृह्णंति ॥

अथकात्यायनोक्तः—अथातोनित्यस्नानंनद्यादौमृद्गोमयकुशतिलसुमनसआहृत्योदकांतंगत्वाशुचौदेशेस्थाप्यप्रक्षाल्यपाणिपादौकुशोपग्र
होबद्धशिखोयज्ञोपवीत्याचम्योरुंहीतितोयमामंत्र्यावर्तयेद्येतेशतमितिसुमित्रियानइत्यपोंजलिनादायदुर्मित्रियाइतिद्वेष्यंप्रतिनिषिंचेत्कटिवस्त्यूरुजं
घेचरणौकरौमृदात्रिस्त्रिःप्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदंगानिमृदेदंविष्णुरितिसूर्याभिमुखोनिमज्जेदापोअस्मानितिस्नात्वोदिदाभ्यइत्युन्मज्यनिम
ज्योन्मज्याचम्यगोमयेनविलिपेन्मानस्तोकइतिततोभिषिंचेदिमंमेवरुणेतिचतसृभिरिदमापउद्वुत्तमंमुंचंत्ववभृथेत्यतेचैतन्निमज्योन्मज्याचम्यदर्भैः
पावयेदापोहिष्ठेतितिसृभिरिदमापोहविष्मतीर्देवीरापइतिद्वाभ्यामापोदेवीद्रुपदादिवशंनोदेवीरपांरसमपोदेवीःपुनंतुमेतिनवभिः चित्पतिर्मेत्योंका

रेणव्याहृतिभिर्गायत्र्यावादावंतेचांतर्जलेघमर्षणंत्रिरावर्तयेत् द्रुपदांवायंगौरितिवातृचंप्राणायामंवासशिरसमोमितिविष्णोर्वास्मरणमिति । सुमनसामभावेतुलस्यादि । अभ्यर्हितत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वदक्षिणोपक्रमंचरणौप्रक्षाल्यपाणीक्षालयेदित्यर्थः । कुशानामुपग्रहोधारणंयस्येतिधृतकुशइत्यर्थः । अंतेचैतदिति इमंमेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मंत्रैरभिषेकोवक्ष्यमाणमंत्राभिषेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावंतेचेति आपोहिष्ठेत्यादौचित्पतिर्मापुनात्वित्यस्यांतेच प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिषिंचेदित्यर्थः । नित्यंमध्याह्नस्नानंतेनास्यविधेर्नैमित्तिकस्नानादावप्राप्तिः प्रकृतिविकृतिभावस्यचनित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवावक्ष्यत् । प्रातःस्नानेतुयथाहनीत्यतिदेशाद्दक्षेणनित्यत्वोक्तेश्चतत्प्राप्तिरितिनिर्णयचिंतामणिः । तन्न । ग्रहणा दिस्नानेधर्माभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिनेतीर्थमेत्यधौतपादपाणिमुखोद्भिराचम्यायतप्राणःस्नानंसंकल्प्यसदर्भपाणिः शुचौदेशेखनित्रेण भुवंगायत्र्याखात्वोपरिमृदंचतुरंगुलमुद्धास्याधस्तान्मृदंतथाखात्वागायत्र्यादायगर्भमुद्धासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधायगायत्र्याप्रोक्ष्यतच्छिरसात्रेधाविभज्यदक्षिणंभागमस्त्रेणदिक्षुदशसुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वातृतीयंगायत्र्यभिमंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नआपादात् गायत्र्याप्रणवेनवासर्वांगमनुलिप्य सुमित्र्यानआपओषधयःसंत्वितिसकृदद्भिरात्मानमभिषिच्यदुर्मित्रियास्तस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिमृदमद्भिःप्रक्षालयेदथवरुणप्रार्थनादिनातर्पणांतोक्तेनविधिनास्नायान्नास्मिन्प्राग्ब्रह्मयज्ञांगतर्पणाद्वस्त्रंनिष्पीडयेदपुत्रादयोह्यंतेतर्प्याभौमादिषुगृहेचनमृदास्नायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानउक्तम् ॥

अथपाद्मभविष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाजलैःस्नानंसमाचरेत् । तीर्थंप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोनारायणायेतिमूलमंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तुविधिनास्वाचांतःपयतःसुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रंसमंततः । प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ।

विष्णुपादप्रसूतासिवैष्णवीविष्णुदेवता । त्राहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचतीर्थानांवायुरब्रवीत् । दिविभुव्यंत रिक्षेचतानितेसंतिजाह्नवि । नंदिनीत्येवतेनामदेवेपुनलिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विभावरीसुप्रसन्नातथालोक प्रसादिनी । एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितातत्रगंगात्रिपथगामिनी । सप्तवाराभिजप्तेनकरसंपुटयोजितम् । मूर्ध्नि क्षिप्त्वाजलंभूयस्त्रिचतुःपंचसप्तवा । स्नानंकुर्यान्मृदातद्वदामंत्र्यचविधानतः । अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुंधरे । मृत्तिकेहरतत्सर्वंयन्मया दुष्कृतंकृतम् । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । नमस्तेसर्वभूतानांप्रभवारणिसुव्रते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यचविधानतः । उत्था यवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच । अयंविधिःस्त्रीशूद्रादेरपीत्याचारादर्शः ॥

अथस्नानभेदाः । **शंखः**—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तंगौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तुवारुणंमुख्यंतत्पुनःषड्विधंभवेत् । नित्यंनैमित्तिकंकाम्य क्रियांगंमलकर्षणम् । क्रियास्नानंततःषष्ठंस्नानंतत्रमताक्रिया । तल्लक्षणानिसएवाह—अस्नातस्तुपुमान्नार्होजप्याग्निहवनादिषु । प्रातःस्नानं तदर्थंतुनित्यस्नानंप्रकीर्तितम् । चंडालशवयूपादिस्पृष्ट्वास्नातोरजस्वलाम् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुष्यस्नानादिकंयत्तुदैवज्ञ विधिचोदितम् । तद्धिकाम्यंसमुद्दिष्टंनाकामस्तत्करोतिवै । जप्तुकामःपवित्राणिअर्चिष्यन्देवताःपितॄन् । स्नानंसमाचरेद्यस्तुक्रियांगंतत्प्रकीर्ति तम् । मलापकर्षणंनामस्नानमभ्यंगपूर्वकम् । सरःसुदेवखातेषुतीर्थेषुचनदीषुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टंस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्यंदिनीयमपि नित्यमुक्तं **माधवीयेविष्णुः**—स्नानार्होयोनिमित्तेनकृत्वातोयावगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । **योगयाज्ञव ल्क्यः**—तूष्णीमेवावगाहेतयदास्यादशुचिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदैवपित्र्यविवर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

पिनित्यधर्माइतिमाधवीये । ग्रहणनिमित्तस्नानेपि—गंगास्नानंप्रकुर्वीतग्रहणेचंद्रसूर्ययोः । महानदीषुचान्यासुस्नानंकुर्याद्यथाविधीतिभार
तात् धर्मप्राप्तिः । अनेकेषांस्नानानामेककालपातेनित्यनैमित्तिककाम्यानामुत्तरोत्तरेणपूर्वपूर्वस्यप्रसंगसिद्धिरन्येषांतंत्रता ॥

अथस्नाननिमित्तानि ॥ मदीयाःश्लोकाः—शैवान्पाशुपतांस्तथाचितिखरांश्चर्मारलोकयतान्कैवर्ताजरकान्नटोष्ट्रबुरुडान्भिल्लानुदक्याशु
नः । यूपंधीवरसूतिगृध्रपतितान्शूद्रान्वृकान्नास्तिकानस्थ्यार्द्रशवकाकसूकरशिवागोमायुमधैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादीपतैलचितिधूम
नीलिकाः । अश्वकुक्कुरवराहदेवलान्साविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पृष्ट्वादुःस्वप्नवांतेषुविरक्तक्षुरमैथुने । श्मशानाक्रांत्यजीर्णेषुस्नायादभ्युदया
स्तगे । शैवपाशुपतयोरनधिकारिणोःस्नानमितिम**मदनपारिजातः** । श्रोत्रियादीनांसाक्षिनिषेधवद्दोषाभावेपिवाचनिकंस्नानमित्यपि सएव ।
लोकायतो बौद्धः । उदक्या रजस्वला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शेस्नानंनशूद्रमात्रस्य । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासाजलमाविशेदिति **हारीतोक्ते**
श्च । शूद्रोच्छिष्टंद्विजःस्पृष्ट्वाउच्छिष्टंशूद्रमेववा । शुचिमप्यवगुह्यैनंसवासाजलमाविशेदितिचं**द्रिकायांव्यासोक्तेश्च** । एतच्चकर्मकाले ।
अस्वर्ग्याह्याहुतिःसास्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेतिवचनात्—द्वावप्यंत्यांत्यजौस्पृष्ट्वासवासाजलमाविशेत् । अन्येष्वाचमनंप्रोक्तंक्रियायांस्नानमाचरे
दिति **पराशरोक्तेश्च** । **मदनपारिजाते**—अंसजाम्लेच्छशवरादयइति**कुल्लूकभट्टः** । अंत्यजांश्चाह**विज्ञानेश्वरीयेगिराः**—चंडा
लश्वपचक्षत्तासूतोवैदेहकस्तथा । मागधायोगवौचैवसप्तैतेंत्यावसायिनः । **पराशरस्त्वन्यानाह**—रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडएवच । कैवर्तमे
दभिल्लाश्चसप्तैतेत्वंत्यजाःस्मृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शेआचमनमुक्तंतच्छिरोभिन्नांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानमिति **प्रायश्चित्तशूलपाणिः** ।
शिरःपदंनाभेरूर्ध्वांगोपलक्षणमिति **चंद्रिका** । अस्थिनरस्यैव । नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहमिति**मनूक्तेः** । इदंद्विजास्थिविषयम् । अन्यस्मिंस्तु
स्निग्धेत्रिरात्रमस्निग्धेत्वहोरात्रमिति**विज्ञानेश्वरादयः** । अमानुषेत्वस्थनि **विष्णुः**—भक्ष्यवर्ज्यपंचनखशवंतदस्थिचस्पृष्ट्वापूर्ववद्वस्त्रंस्वयं

क्षालितंबिभृयादितिचंद्रिकायामंगिराः । साध्वाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीरजस्वला । यावत्प्रवर्तमानंचरजोनविनिवर्तते । स्नायाद्रज सि निर्वृत्तेशौचार्थंतुततःपुनः । रोगेणरजःप्रवृत्तौनाशुचित्वमित्युक्तं चंद्रिकायांयाज्ञवल्क्यः—उदक्याशुचिभिःस्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । तैःस्पृष्टैः । इद्चाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पर्शेतुस्नानम् । दिवाकीर्तिमुदक्यांचपतितंसूतिकांतथा । शवंतत्स्पृष्टिनंचैवस्पृष्ट्वास्नानेनशुद्ध्यतीति मनूक्तेः । तृतीयस्यत्वाचमनम् । तत्स्पृष्टिनंस्पृशेद्यस्तुस्नानंतस्यविधीयते । ऊर्ध्वमाचमनप्रोक्तद्रव्याणांप्रोक्षणंतथेतिसंवर्तोक्तेः । इदंचाका मविषयम् । कामतस्तृतीयस्यापिस्नानम् । पतितचंडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शेसचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुद्ध्येदितिगौतमो क्तेः । तत्स्पृष्टिपदेनपतितस्पृष्टिग्रहणमित्याचारादर्शः । यत्तुकौर्मे—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनस्पृष्ट्वाबुद्धिपूर्वंद्विजोत्तमः । आचामेत्तस्यशुद्ध्यर्थंप्राहदे वःपितामहइति तदशक्तविषयम् । चतुर्थस्यत्वाचमनम् । संग्रहे—अबुद्धिपूर्वसंस्पर्शेद्वयोःस्नानंविधीयते । त्रयाणांबुद्धिपूर्वेतुतत्स्पृष्टिन्याय कल्पनेतिमाधवीयेसंग्रहोक्तेः । उपस्पृशेच्चतुर्थस्तुतदूर्ध्वंप्रोक्षणंस्मृतमिति तत्रैवस्मृतेश्च । विज्ञानेश्वरीयेप्येवं । चंद्रोदये—कटधूम स्पर्शंवांतंविरक्तंक्षुरकर्मिणम् । मैथुनाचरितारंचस्पृष्ट्वास्नानंनविद्यते । भोजनोर्ध्वमुहूर्तोर्ध्ववांतेस्नानमिति स्मृत्यर्थसारेकृष्णभट्टीयेच । प्रायश्चित्तशूलपाणिस्तु स्नानंमाषमसूराद्यन्नपरम् । मसूरमाषमांसानिभुक्त्वायोवमतिद्विजः । त्रिरात्रमुपवासोस्यप्रायश्चित्तंविधीयते । प्राणायामैस्त्रिभिःस्नात्वाघृतंप्राश्यविशुद्ध्यतीतियमोक्तेः । पर्युषितवांतेस्नानम् । भोजनदिनेत्वाचमनमिति श्राद्धहेमाद्रौचंद्रिकायामा चारादर्शेच । मिताक्षरायांतु—अश्नन्भुक्त्वार्द्रपाणिर्वाचांतोनस्नानमाचरेत् । अन्यदावमनेस्नायात्तथाशोकाश्रुपातनइतियोगयाज्ञव ल्क्योक्तेर्वमनेपिस्नानमुक्तम् । वस्त्रान्तरितस्पर्शेप्रचेताः—वस्त्रान्तरितसंस्पर्शःसाक्षात्स्पर्शोभिधीयते । साक्षात्स्पर्शेतुयत्प्रोक्ततद्व स्त्रांतरितेपिच । शूलपाणावापस्तंबः—एकशाखांसमारूढश्चांडालादिर्यदाभवेत् । ब्राह्मणस्तत्रनिवसन्स्नानेनशुचितामियात् । आदिशब्दा

दुदक्यादीनि । शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपाषाणादेरपिग्रहणमितिशूलपाणिः । शाखास्वपिकाष्ठादिपुचंडालेनसहावस्थितः स्नायान्नसचैलमितिसएव । एतदपवादमाहशूलपाणौपराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिनावःपंथास्तृणानिच । स्पर्शनान्नप्रदुष्यंतिपक्केष्टकाचितानिच । तृणानीतिबहुवचनादेकतृणस्पर्शेस्नानमितिशूलपाणिः । माधवीयेशातातपः—येनकेनचिदभ्यक्तश्चंडालंसंस्पृशेद्यदि । अहोरात्रोषितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । उच्छिष्टःसंस्पृशेद्विप्रोमद्यशूद्रशुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोषितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । हेमाद्रौ कौर्मे—उच्छिष्टोऽद्भिरनाचांतश्चंडालान्स्पृशतिद्विजः । प्रमादाद्वैजपेत्स्नात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छायांश्वपाकस्यब्राह्मणोवाधिगच्छति । तत्रस्नानंतुतस्यैवघृतंप्राश्यविशुध्यति । शूलपाणौवृद्धशातातपः—अशुचिंसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुष्यति । तंस्पृष्ट्वान्योनदुष्येतसर्वद्रव्येष्वयंविधिः । चंद्रिकायां श्मश्रुकर्मण्यपिस्नानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौहेमाद्रौशातातपः—ग्रामेतुयत्रसंस्पृष्टिर्यात्रायांकलहेषुच । ग्रामसंदूषणेचैवस्पृष्टिदोषोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गादौयज्ञेषुप्रकृतेषुच । उत्सवेषुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । बृहस्पतिः—तीर्थेविवाहेयात्रायांसंग्रामेदेशविप्लवे । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । दानेविवाहेयज्ञेचमहोत्पातेरुजागमे । आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते इतियाज्ञवल्क्योक्तेः । एतद्यग्राहमनेनस्पृष्टइतिनज्ञातंतद्विषयमितिहेमाद्रिः । मदनपारिजातेप्येवम् । उच्छिष्टाशुचिस्पर्शपरमितिचंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्ठोपघातेसचैलंस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शे आपस्तंबः—अन्नप्राशनात्प्रयताभवंत्यासंवत्सरादित्येकेयावतावादिशोनप्रज्ञायंतइति । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । तल्लक्षणंतु—प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबंधनम् । आशार्के—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शेवारुणंस्नानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिस्नानेविशेषमाह चंद्रिकायांयमः—विप्रःस्पृष्टो

निशायांतुउदक्यापतितादिना । दिवानीतेनतोयेनसस्नायादग्निसंनिधौ । **माधवीयेमरीचिः**—दिवाहृतंतुयत्तोयंगृहयेदिनविद्यते । अव्वा ल्याग्नितत:स्नायान्नदीपुष्करिणीपुच । **पराशरः**—यदिगेहेनतोयंस्यात्तदाशुद्धिःकथंभवेत् । धाम्नोधाम्नेतिमंत्रेणगृह्णीयादग्निसंनिधौ । **आ तुरादिविषये** सएव—आतुरेस्नानउत्पन्नेदशकृत्वोह्यनातुरः । स्नात्वास्नात्वास्पृशेदेनंततःशुद्ध्येत्सआतुरः । स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदि रजस्वला । पात्रांतरिततोयेनस्नानकृत्वाव्रतंचरेत् । सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन । नवस्त्रपीडनकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् । **चंद्रि कायामुशनाः**—ज्वराभिभूतायानारीजरसाचपरिप्लुता । कथतस्याभवेच्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा । चतुर्थेहनिसंप्राप्तेस्पृशेदन्यातुतांस्त्रि यम् । सासचैलावगाह्यापःस्नात्वास्नात्वापुनःस्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाआचमेच्चपुनःपुनः । अंतेचवाससांत्यागस्ततःशुद्धाभवेत्तुसा । दद्याच्छक्त्यातततोदानंपुण्याहेनविशुध्यति । **शंखः**—रथ्याकर्दमतोयेनष्ठीवनाद्येनवापुनः । नाभेरूर्ध्वंनरःस्पृष्टःसद्यःस्नानेनशुद्ध्यति । **स्मृ त्यर्थसारे**—यत्रपुसःसचैलंस्यात्स्नानंतत्रसुवासिनी । कुर्वीतैवाशिरःस्नानंशिरोरोगीजटीतथा ।

अथामलकस्नानम् । **चंद्रिकायांक्रतुः**—षष्ठीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशीम् । संक्रांतौरविवारेचस्नानमामलकैस्त्यजेत् । **योग याज्ञवल्क्यः**—धात्रीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीषुच । यःस्नायात्तस्यहीयंतेतेजआयुर्धनंसुताः । **व्यासः**—श्रीकामःसर्वदास्नानंकुर्वीताम लकैर्नरः । **सायणीयेबृहस्पतिः**—सर्वकालतिलस्नानंपुण्यंव्यासोब्रवीन्मुनिः । **षट्त्रिंशन्मते**—तथासप्तम्यमावास्यासंक्रांतिग्रहसूतिषु । धनपुत्रकलत्रार्थीतिलपिष्टंनसंस्पृशेत् । **प्रयोगपारिजातेवृद्धवसिष्ठः**—आसीनःप्राङ्मुखोभूत्वातैलाभ्यंगंसमाचरेत् । **व्रतहेमाद्रौमा त्स्ये**—तस्मात्कृतोपवासेनस्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयंप्रयत्नेनरूपघ्नंतत्परंतप । **पाद्मेमाघमाहात्म्ये**—उपोष्यैकादशींशुक्लांतैलाभ्यंगः कृतस्तथा । द्वादश्यांप्रागभवेदेहेतेनव्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र **मदीयःश्लोकः**—दिग्विष्टिव्यतिपातवैधृतियुगादिष्वेवमन्वादिषुश्राद्धेजन्मदिने

व्रतेवमदिनेनंदासुरिक्तासुच । ऋष्यग्न्यर्कतिथौवसावहिदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठार्द्राहरिभेषुशुक्रगुरुभौमार्केषुजन्मत्रये । तैलाभ्यंगंनकुर्वीतम तिमानेषुसर्वदा । दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । ऋषिःसप्तमी । अग्नि स्तृतीया । अर्कःद्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावास्ये । वसुरष्टमी । अहिःपंचमी । कामस्त्रयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलंचंद्रोदयादिषु स्पष्टम् । **आयुर्वेदसंहितायाम्**—नाभ्यंगस्तत्रबालानांवृद्धानांतुनदोषदः । तत्रपूर्वोक्तेषु । **चंद्रिकायांसंग्रहे**—स्त्रीणांतुबुधवारेणतैला भ्यंगंविवर्जयेत् । **कृष्णभट्टीये**—सोमवारेतथाभ्यंगंपुत्रवान्वर्जयेत्सदा । **मार्कंडेयः**—अपुष्टिःकांतिरल्पायुर्धनंनिर्धनतांतथा । अनारो ग्यंसर्वकाममभ्यंगाद्भास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतंतैलंनदुष्यतिकदाचन । **चंद्रिकायांयमः**—घृतंचसार्षपंतैलंयत्तैलंपुष्पवासितम् । नदोषः पक्वतैलेषुस्नानाभ्यंगेषुनित्यशः । **आयुर्वेदसंहितायाम्**—निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्गोघृतसंयुक्तंविप्रपादरजोन्वितम् । **तिथ्यालोके**—रवौपुष्पंगुरौदूर्वांभूमिभूमिजवासरे । भार्गवेगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशांतये । **षट्त्रिंशन्मते**—सूर्यशुक्रादिवारेषुनिषिद्धा सुतिथिष्वपि । स्नानेवायदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति । अत्रतिलतैलमेवनिषिद्धं । तिलानामिदंतैलमितिविकारतद्धितात् । सार्षपादौतुतैलशब्दो गौणः । अयंचतिथिनिषेधोभ्यंगएवननित्यस्नानादौ ।—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदोषोनविद्यतइतिगा र्ग्योक्तेः । यादृच्छिकंतुयत्स्नानंभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तन्निषिद्धंदशम्यादौनित्यनैमित्तिकेविनेतिचंद्रिकोक्तेः । **मनुः**—शिरःस्नातस्तुतैले ननांगंकिंचिदुपस्पृशेत् । तैलेनशिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेननांगाभ्यंगः । सार्षपादिनातुतदभ्यंगेउभयाभ्यंगेवानदोषः । यद्वाशिरोभ्यंगशेष स्यैवनिषेधः । शिरोभ्यक्तावशिष्टेनतैलेनांगंनलेपयेदिति **देवलोक्तेरितिकुल्लूकभट्टः** । **अमांप्रकृत्यचंद्रिकायांप्रचेताः**—तैलंचन स्पृशेदाम्रवृक्षादींश्चनकर्तयेत् । तत्रैव**बौधायनः**—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचविशेषतः । शिरोभ्यंगंवर्जयेत्तुपर्वसंधौतथैवच । तत्रैव**गर्गः**—

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांरविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शविवर्जयेत् । तत्रैवहारीतः—पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीत्रयोदशीम् । तथैवैकादशीचैवयस्तैलमुपसेवते । अभ्यंगात्स्पर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णातस्यवृद्धिःस्याद्धनापत्यबलायुषाम् ॥

अथोष्णोदकस्नानम् । तत्रमदीयःश्लोकः—रवौसप्तमीश्राद्धपक्षीव्रतेपुत्रजन्माहसंक्रांतिजन्मन्यनिद्रौ । ग्रहेस्पृश्यसस्पर्शनेपौर्णमास्यां मृतौवर्जयेत्स्नानमुष्णोदकेन । अत्रमूलंहेमाद्र्यादौस्पष्टम् । मैथुनेक्षौरेचोष्णोदकंनेतिकृष्णभट्टः । अस्पृश्यस्पर्शेउष्णोदकनिषेधोदिवसे । अस्पृश्यस्पर्शनेस्नानंनिश्युष्णेनजलेनचेति स्मृत्यर्थसारात् । यत्तुपराशरः—वृथाह्युष्णोदकस्नानंवृथाजाप्यमवैदिकम् । यच्चयाज्ञवल्क्यः—अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धृताभिस्तुमानवः । स्नानंसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्गंगोदकभिन्नपरम् । वृद्धमनुः—स्नातस्य वह्नितप्तेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्नानफललभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतवापिशीतमुष्णमथापिवा । गांगंपयःपुनात्याशुपापमामरणांतिकमितिहेमाद्रौमरीच्युक्तेः । चिरंपर्युषितवापिशूद्रस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदानादौपुनात्येवसदा पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यत्तुषट्त्रिंशन्मते—आपःस्वभावतोमेध्याःकिंपुनर्वह्निसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसंतिस्नानमुष्णेनवारिणेति तदातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंतुवह्निना । आम्नातमातुरेस्नानंप्रशस्तंचोष्णवारियदितिचंद्रिकायांयमोक्तेः । अनातुरस्यापितीर्थाभावे—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरितियमोक्तेः । मरणादिषुतुतीर्थाभावेपि नोष्णोदकस्नानकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वेतिचंद्रिका । तत्रेतिकर्तव्यतामाहव्यासः—शीतास्वप्सुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः । गृहेपिशस्यते स्नानंतद्धीनमफलंभवेत् । सभारा मृदादयः । मंत्रमहोदधौ—तीर्थाभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपआदायकुर्यात्तत्राघमर्षणम् । स्मृत्यर्थसारे—उद्धृतजलस्नानेमार्जनंकार्यम् । अघमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् गृह्यपरिशिष्टे—नशीतोदकेनशीतोष्णो

दकेनगृहेस्नायान्मंत्रविधिंवर्जयेत्वहिर्वाशुचौदेशेसर्वपश्चात्कुर्यादिति । **पारिजातेआश्वलायनः**—स्नानमध्येत्वाचमनंतर्पणंवस्त्रपीडनम् । करपात्रगतंतोयंगृहएतानिवर्जयेत् । गृहस्नानेनकुर्वीततर्पणंमार्जनंतथा । नांतराचमनंकुर्यात्पश्चादाचम्यशुद्ध्यति । **चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः**—वापीकूपगृहस्नानेसूतकेमृतकेतथा । मासोच्चारंनकुर्वीततज्जलंरुधिरंभवेत् ॥ ॥ **अथमंत्रस्नानंबह्वृचपरिशिष्टे**—शुचौदेशे शुचिराचांतः प्राणानायाम्यसव्येपाणावपःकृत्वातिसृभिरापोहिष्ठीयाभिस्त्रिःपच्छःप्रणवपूर्वंदर्भोदकैर्मार्जयेत् पादयोर्मूर्ध्निहृदयेमूर्ध्निहृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथार्धशोमूर्ध्निहृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथऋक्शोहृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथतृचेनमूर्ध्निमार्जयित्वा गायत्र्यादशधाभिमंत्रिताअपःप्रणवेनपीत्वाद्विराचामेदित्येतन्मंत्रस्नानम् । **प्रकारांतरंहेमाद्रौ**—शंनआपस्तुद्रुपदाआपोहिष्ठाघमर्षणम् । एभिश्चतुर्भिऋग्भिर्मंत्रैर्मंत्रस्नानमुदीरितम् । **अन्यकर्तृकस्नानेमंत्रमाह तत्रैवव्यासः**—दाक्षायणमयैःकुंभैर्मंत्रवज्जाह्नवीजलैः । कृतमंगलपुण्याहैःस्नानमस्तुतवानघम् । दाक्षायणं सुवर्णं । इत्युक्त्वाजाह्नवीस्थानेतीर्थान्यन्यानिकीर्तयेत् । सर्वतीर्थाभिषेकस्तेभूयादित्यंततोब्रवीत् । **अत्रविशेषश्चंद्रिकायाम्**—आदौतावत्प्रभासेवहुगुणसलिलेमध्यमेपुष्करेचगंगाद्वारेप्रयागेकनखलसहितेकुंभकोणेगयायाम् । राहुग्रस्तेचसोमेदिनकरसहितेसंनिहत्यांविशेषाद्देवैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनसहितैःस्नानमच्छिद्रमस्तु । प्राप्यसारस्वतंस्नानंभवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थाभिषेकाद्धिपवित्राविदुषांहिवाक् ॥ ॥ **अथविभूतिस्नानम्** । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदये**शिवपुराणे**—भस्मसंपादनविधिःसुलभःसमुदीरितः । पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यांवाविशुद्धधीः । कपिलायाःशकृत्स्वल्पंगृहीत्वागगनेपतत् । उपर्यधःपरित्यज्यगृह्णीयात्पतितंयदि । पिंडीकृत्यशिवाज्ञयादौतद्क्षिपेन्मूलमंत्रतः । धारयेन्नित्यकार्येषुविभूतिंतुप्रयत्नतः । **क्रियासारे**—पद्मपत्रेणवान्येनशुचिपत्रेणवापुनः । सद्येनगोमयंगृह्यतद्वामेनाभिमंत्रयेत् । शुद्धाभूमावघोरेणदहेत्तल्लौकिकाग्निना । सद्येन सद्योजातंप्रपद्यामीत्यनेन । वामेन वामदेवायनमोज्येष्ठायइत्यनेन । ताम्रकुंभेक्षिपेद्भस्मशुद्धेतत्पुरुषे

णतु । सिकतांगारपापाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिकृतेनैवभस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवाद्ध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम नाधारंयत्रक्वापिस्थितंचयत् । संस्काररहितंयत्तन्नहिधार्यकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नैवधारयेत् । तथैवांत्यजहस्तस्थंशूद्रैर्धार्यंनजातु चित् ॥ ॥ **स्नानप्रकारःक्रियासारे**—स्नानस्योपक्रमेपादौकरौप्रक्षाल्यवाग्यतः । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः । पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनभसितमष्टकृत्वोभिमंत्र्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुखंतत्पुरुषेणतु । **स्मृतिभास्करे**—त्र्यायु षैःशिवमंत्रैश्चलिप्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेमध्याह्नस्नानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तत्स्वरूपमाह**मनुः**—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो महायज्ञान्नहापयतिशक्तितः । सगृहेपिवसन्नित्यंसूनादोषैर्नलिप्यते । **सूनाःसएवाह**—पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेषण्युपस्करः । कंडनीचोदकुं भश्चबध्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । **हारीतः**—सूनाःपंचविधाद्रुतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां कुर्वत्यवेलाविस्पष्टद्रुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुट्टनोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणघर्षणपेषणादिभिश्चतुर्थींउद्दीपन तपनस्वेदनभर्जनपचनादिभिःपंचमी तदेतासूनानीरययोनीरहरहःप्रजाःकुर्वत्यग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितःसूनात्रयंब्रह्मचारिण'पावयंति पंचभि र्यज्ञैर्गृहवनस्थाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालं**मरीचिराह**—सचार्वाक्तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रतेंनिमित्तकात् । मध्याह्न पक्षेतर्पणात्पूर्वम् । **बृहस्पतिः**—यदिस्यात्तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञःकृतोनहि । कृत्वामनुष्ययज्ञंवैततःस्वाध्यायमारभेत् । **वृत्तौश्रुतिः**—मध्यं दिनेप्रबलमधीयीतयएवंविद्वान्महारात्रउषस्युदितइतिच । **तैत्तिरीयश्रुता**वुदितआदित्यइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइति**माधवः** ।

निषेधोनेतिचंद्रिका । स चार्वाक्तर्पणादितितर्पणस्यपृथगुक्तेर्नब्रह्मयज्ञांगतर्पणंकिंतुस्वतंत्रंप्रधानमतस्तर्पणस्यपृथक्संकल्पः । कृतब्रह्मयज्ञस्यतीर्थप्रासौपितृतर्पणंभवति—अकालेप्यथवाकालेतीर्थश्राद्धंतथानरैः । प्राप्तैरेवसदाकार्यंकर्तव्यंपितृतर्पणमितिश्राद्धशूलपाणौदेवीपुराणात् । आश्वलायनानांतुब्रह्मयज्ञांगतर्पणं तत्सूत्रेतद्धर्मैःसंदंशात् । बृहन्नारदीये—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णीब्रह्मयज्ञंचतर्पणम् । प्रयोगपारिजातेजैमिनिः—अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समाहिसा । उपनयनदिनेनारंभः । आरभेद्ब्रह्मयज्ञंचमध्याह्नेतुपरेहनीतिप्रयोगपारिजातेवचनात् । बृहन्नारदीये वनस्थंप्रक्रम्य—अधःशायीब्रह्मचारीपंचयज्ञपरायणः । शूद्रस्याधिकारमाहयाज्ञवल्क्यः—भार्यारतःशुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् । सर्वत्रमहाकार्येनमस्कारविध्यर्थोमंत्रशब्दइत्यापरार्कः । कौमुद्यांमाधवीयेच—स्वाहाकारेनमस्कारोमंत्रःशूद्रेविधीयते । तेनशूद्रःपाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवान्स्वयम् । नमस्कारमंत्रोदेववताभ्यःपितृभ्यइतिमिताक्षरा । त्रिरावर्तितोनमःशब्दइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ अथविधिस्तैत्तिरीयश्रुतौ—ब्रह्मयज्ञेनयक्ष्यमाणःप्राच्यांदिशिग्रामादच्छदिर्दशउदीच्यांवोदितआदित्येदक्षिणतउपवीयोपविश्यहस्तावनिज्यत्रिराचामेद्द्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभ्ययत्सव्यंपाणिंपादौप्रोक्षति दर्भाणांमहदुपस्तीर्योपस्थंकृत्वाप्राङासीनःस्वाध्यायमधीयीतदक्षिणोत्तरौपाणीपादौकृत्वासपवित्रावोमितिप्रतिपद्यतेत्रीनेवप्रयुक्तंभूर्भुवःस्वरित्याहाथसावित्रीगायत्रीत्रिरन्वाहपच्छोर्धर्चशोनवानमथोप्रज्ञातयैवप्रतिपदाछंदांसिप्रतिपद्यतइति । वामपादांगुष्ठोपरिदक्षिणपादांगुष्ठंनिधायपादपार्ष्णिमेलनेनोपस्थमितिचंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनंतदिति स्मृतिमंजर्यांमदनपारिजातेच । वामोरूपरिदक्षिणजानुनिधानंतदितिवृत्तिकृत् । कारिका—कृत्वोपस्थंकरेसव्येउत्तानेप्रागिदंगुलौ । पवित्रेस्थापयेदुक्तेप्रागग्रेदक्षिणेनतु । न्यचंप्रागंगुलंतेनसंदध्याद्दक्षिणंकरम् । शौनकः—सव्यस्यपाणेरंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तुमध्यतः । दक्षिणस्यांगुलीर्न्यसेच्चतस्रोंगुष्ठ

वर्जिताः । तथासव्यकरांगुष्ठंदक्षिणांगुष्ठवेष्टितम् । कुर्वीतचैवंसंवद्धौपाणीदक्षिणसक्थनि । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—प्रदक्षिणंस मावृत्यनमस्कृत्वोपविश्यच । दर्भेषुदर्भपाणिभ्यांसंहताभ्यांकृतांजलिः । **विष्णुः**—ॐकारंव्याहृतीस्तिस्रःसावित्रींचतथाऋचम् । मनसैता ननुस्मृत्यवेदादीन्समुपक्रमेत् । **तैत्तिरीयब्राह्मणे**—यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचयजुःसामवातद्ब्रह्मयज्ञःसंतिष्ठतइति । **व्यासः**—वेद मादौसमारभ्ययथोपर्युपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहशक्त्यास्वाध्यायंतंप्रचक्षते । उपर्युपरीतिप्रथमेऽह्निवेदादिंपठित्वा तदुत्तरंकंचिद्वेदभागंपठे- त्तदन्यदिनेषुवेदादिपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्पठेदितिचंद्रिका । प्रत्यहवेदादिपाठोनास्तीतिपृथ्वीचंद्रः । स्वशाखाध्ययनंविप्रब्रह्मयज्ञ इतिस्मृत इति **लिंगपुराणादनेकशाखाध्यायिनः** स्वशाखामात्राध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपरार्कः । **याज्ञवल्क्यः**—वेदाथर्व पुराणानिसेतिहासानिशक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् । **मनुः**—सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यसमाहितः । **तैत्तिरी यश्रुतौ**—नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहापउपस्पृश्यगृहानेत्ययद्ददातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञस्याद्यतयोर्विद्युद्वृष्टिमंत्रौपठनीयौ सर्वे ष्वयज्ञक्रतुष्विति होष्यन्नपउपस्पृशेत् विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमिति अथहुत्वोपस्पृशेत् वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमिति यक्ष्यमाणोवेष्वावेति **तैत्तिरीयश्रुतेः**। **श्रुतिभाष्येमाधवोप्येवम्** । इदंतैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथानहृचस्यवैश्वदेवादावपितदापत्तिः । होष्यन्नित्युक्तेःसहो मकेष्वेवयज्ञेष्विदमितिकेचित् । **पारिजातेसंग्रहे**—नकुर्यादासनस्थस्तुब्रह्मयज्ञकथचन । **योगयाज्ञवल्क्यः**—जप्त्वाथप्रणवंचापिततः स्तर्पणमाचरेत् । **तत्रैवस्मृत्यंतरे**—कुशानुत्तरतःक्षिप्त्वातथाचमनमाचरेत् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**—ग्रामेमनसास्वाध्यायमधीयीतेति । **मनुः**— वेदोपकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके । नानुरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रेषुचैवहि । **आपस्तंबस्तु**—मनसाचानध्यायेविद्युतिचाभ्यग्रायांस्तन यित्नावप्रायत्येप्रेतान्नेनीहारेचश्राद्धभोजनएवैकेकइत्याह । **अथगौतमः**—अथयदिवातोवायात्स्तनयेद्वाविद्योततेवाऽवस्फूर्जेद्वैकांवर्चमेकं

वायजुरेकंवासामाभिव्याहरेद्भूर्भुवःस्वःसत्यंतपःश्रद्धायांजुहोमीतिचैतत्तेनैवचास्यैतदहःस्वाध्यायउपात्तोभवतीति । एष्वेवाल्पपाठोनान्यानध्यायेष्विति **माधवप्रयोगपारिजातौ** । अनध्यायांतरेष्वपीतिचंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अनध्यायेष्वल्पंपर्वण्यल्पतरंपठेदितिदेवजानीये ॥ ॥ **पंचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तमाहदक्षः**—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुंक्तेप्रत्यहंगृही । अनातुरःसतिधनेसकृच्छ्रार्धेनशुध्यति । **बौधायनः**—एतेभ्यःपंचयज्ञेभ्योयएकोपितुहीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयते । व्यहंवापित्र्यहंवापिप्रमादादकृतेषुतु । तिस्रस्तंतुमतीर्हुत्वाचतस्रोवारुणीर्जपेत् । दशाहंद्वादशाहंवाविनिवृत्तेषुसर्वतः । चतस्रोवारुणीर्हुत्वाकार्यस्तांतुमतश्चरुः । तथा—अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **उज्वलायांतु**भोजनोत्तरंनब्रह्मयज्ञः किंतूपवासःप्रायश्चित्तमेवकार्यमित्युक्तम् ॥ ॥

अथतर्पणम् । तस्यमुख्यकालोमध्याह्नएव । **कात्यायनादिसूत्रेषु**माध्याह्निकप्रकरणेपाठात् । यत्तु—प्रहराभ्यंतरेपुत्रःपित्रेदद्याज्जलाञ्जलीन् । द्वितीयेतुपयोज्ञेयंतृतीयेजलमेवच । चतुर्थेशोणितंज्ञेयमितिधर्मविदोविदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यस्यसायंकालावधिकत्वात् । यत्तुतर्पणंप्रकृत्य—तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महतैनसा । युज्यतेब्राह्मणःकुर्वन्विश्वमेतद्बिभर्तिसइति । तत्रसदेतियावज्जीवन्यायेनविहितमध्याह्नपरम् । यत्तुप्रातःस्नातेनोदयात्पूर्वंकृततर्पणेनमध्याह्नेस्नानाभावेपिपुनस्तर्पणंकार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकत्वात् । उदयोत्तरंप्रातस्तर्पणकरणेतेनैवनिर्वाहान्नपुनस्तर्पणम् । वैधस्नानपक्षेतुपुनःकरणमिति**वाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च** । तन्न । उदयात्पूर्वंतर्पणेविध्यभावात् । स्नानप्रकरणपाठादावृत्तिरितिचेत्तृतीयस्नानेप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । **वसिष्ठः**—जपित्वैवंततःकुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । तर्पणस्यब्रह्मयज्ञानंतर्यंप्रातर्होमोत्तरंब्रह्मयज्ञपक्षइतिचं**द्रिका** । **वृद्धपराशरेण**तुमध्याह्नसंध्योत्तरंतर्पणमुक्तं—उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄन् ॥ ॥

अत्राधिकारिणआहमनुः—चतुर्णामपिवर्णानांतर्पणंतुभवेत्सदा । वर्णानामितिनकर्मषष्ठी । सवर्णेभ्योजलंदेयंनासवर्णेभ्यएवचेति योगयाज्ञवल्क्येन असवर्णतर्पणनिषेधात्असवर्णपदहीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानांनकुर्यात्कर्मकिंचन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वात जातितांव्रजेदितिब्राह्मेऽसवर्णतर्पणेतज्जातित्वापत्तिहेतूक्तेः । उत्तमजात्यापत्तेस्त्विष्टत्वादिति मदनपारिजातः । असवर्णःपितातर्प्यइति गोविंदराजहरनाथौ । हीनवर्णामातातर्प्येतिगोविंदराजः । शातातपः—तर्पणंतुशुचिःकुर्यात्प्रत्यहंस्नातकोद्विजः । वृद्धनार दीये—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णोब्रह्मयज्ञचतर्पणम् । इदंनित्यं । प्रत्यहमित्याद्युक्तेः ।—देवताश्चमुनींश्चैवपितॄन्नैवयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वान रकसव्रजत्यधइतिहेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तेअक्रणेप्रत्यवायश्रुतेश्च । जीवत्पितृकस्तुदेवर्षिमनुष्यानेवतर्पयेत् । जीवत्पितृकोप्येतानितिका त्यायनसूत्रात् । अत्रैतानेवेतिनियम्यते । जीवत्पितृकस्यवर्णत्वादेवप्राप्तेः । हेमाद्रौचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः—कव्यवाडनलं सोमयममर्यमणतथा । अग्निष्वात्तान्सोमपांश्चतथाबर्हिषदःपितॄन् । यदिस्याज्जीवपितृकएतान्दिव्यान्पितॄंस्तथा । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योवापि प्रदापयेत् । येभ्यइतिसन्यस्तपतितपितृकादिपरंतीर्थपरंवेतिपृथ्वीचंद्रः । अत्र—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते । नजीवतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादितिश्रुतिरिति । पित्र्यजीवत्पितुर्नोक्तमित्यादिस्मृतिभिर्जीवत्पितृकस्यसर्वपित्र्यनिषेधे उद्वाहेपुत्रजननइत्यादिवत्प्रतिप्रसवाभावात् मातृमातामहतर्पणनेतिदक्षः । प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलंप्राङ्मुखःसुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येतपितॄन्दक्षिणतस्तथा । उदक् उदङ्मुखः । दक्षिणतो दक्षिणामुखः । बौधायनः—अनुतीर्थमपउपसिंचतीति देवानांदैवेनऋषीणामार्षेणपितॄणांपित्र्येणेत्यर्थः । समाख्यायाअनन्यार्थ त्वात् । अपरार्केविष्णुसमुच्चये—प्राजापत्येनतीर्थेनमनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् । वृद्धपराशरः—दक्षिणजानुमूलस्थोदेवेभ्यःसेचयेज्जलम् । पुलस्त्यः—मनुष्यतर्पणकुर्वन्नकचिज्जानुपातयेत् । पितृतर्पणंप्रक्रम्यवृद्धपराशरः—भूलग्नसव्यजानुश्चदक्षिणाग्रकुशेनच । तर्पयेदिति

संबंधः । **बौधायनः**—अथनिवीतीऋषींस्तर्पयेदिति । यत्तुउपवीतीऋषींस्तर्पयेदित्याचारादर्शस्तद्वचोविरुद्धम् । **चंद्रोदयेपाद्मे**—कृतोपवीतीदेवेभ्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्याऋषिपुत्रानृषींस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । पितॄंस्तर्पयेदितिसंबंधः । **वृद्धगार्ग्यः**—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्विजाग्र्याणांपित्र्येसर्वत्रकीर्तितम् । आप्रकोष्ठात्प्रकर्तव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । **हेमाद्रौशंखलिखितौ**—अपसव्यंवासोयज्ञोपवीतेकृत्वेति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम्। **बौधायनस्तु**—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्वेति । अत्रविकल्पःशाखाविशेषपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । **लौगाक्षिः**—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनिवृत्त्यर्थमितिकेचित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । **गोभिलः**—लोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वायस्तुतर्पयतेपितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेनरुधिरेणमलेनच । **स्मृत्यर्थसारे**—वामहस्तेतिलान्क्षिप्त्वाजलमध्येतुतर्पयेत् । स्थलेशाख्यांतटेपात्रेरोममूलेन(?)कुत्रचित् । **कल्पतरौमरीचिः**—वामहस्तेतिलाग्राह्यासुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंनांगुष्ठेन ।—अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवतापितृतर्पणम् । रुधिरंतद्भवेत्तोयंप्रदाताकिल्बिषीभवेदितिब्राह्मोक्तेः । **मरीचिः**—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । **चंद्रिका हेमाद्र्योर्मरीचिः**—सप्तम्यांरविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोराजन्सप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थीतिलान्पंचसुवर्जयेत् । **मदनरत्नेबौधायनः**—सप्तम्यांरविवारेचजन्मर्क्षेदिवसेषुच । भानौभौमेत्रयोदश्यानंदाभृगुमघासुच । पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । अतोन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधःगृहेनिषिद्धंसतिलतर्पणंतद्बहिर्भवेत् । यद्युद्धृतंप्रसिंचेत्तुतिलान्संमिश्रयेज्जले ।

१ शाख्यातरे इति पाठ ।

सपृथक्तिलपरः । **स्मृतिरत्नावल्यांवृद्धमनुः**—सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोःक्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः ।
स्मृत्यर्थसारे—शोभनेशोभनदिनेनकुर्यात्तिलतर्पणम् । **हेमाद्रौकालिकापुराणे**—रवौशुक्रेत्रयोदश्यांसप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । श्रेयो
र्थीब्राह्मणोजातुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततःकुर्याच्छुक्लैरेवतिलैःकृती । **प्रयोगपारिजातेदेवजानीये**—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिका
सुमघासुच । मरण्यांभानुवारेचगजच्छायाह्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु । पिंडदानंमृदास्नाननकुर्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषु
गादिषुनिषेधेमूलंचिंत्यम् । —मन्वाद्यासुयुगाद्यासुप्रदत्तःसतिलोजलिः । सहस्रवार्षिकींतृप्तिंपितॄणामावहेत्सदेति**कालादर्श**विरोधात् ।—
आसुतोयमपिस्नात्वातिलदर्भविमिश्रितम् । पितॄनुद्दिश्ययोदद्यात्सगतिंपरमांलभेदिति **मन्वादीःप्रक्रम्यनागरखंडाच्च** ।—वैशाखमासस्यच
यातृतीयानवम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंदद्यात्पितृभ्यः
प्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंकृततेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतीति**हेमाद्रौविष्णुपुराणात्** । **वौधायनः**—विवाहेचोपनयनेचौलेसति
यथाक्रमम् । वर्षमर्धतदर्धचनैत्यकेतिलतर्पणम् । संस्कारेषुतथान्येषुमासमासार्धमेवच । **स्मृतिरत्नावल्यांकात्यायनः**—वृद्धावनंतरश्चैव
यावन्मासःसमाप्यते । तावत्पिडान्नदद्यात्तुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्रमदीयः**संग्रहश्लोकः**—पित्रोःक्षयेमनुयुगादिषुकामनंदाजन्माहशुक्ररवि
भौममघासुयाम्ये । जन्मर्क्षवह्निभगृहव्ययनेनिशायांसंध्यागजेचतिलतर्पणमत्यनिष्टम् । नदाःप्रतिपत्पष्ठ्येकादश्यः । यत्त्वेकादशीप्रकृत्यलघु
नारदीये—अकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति तदेकादशीस्तुत्यर्थं पितृभिरेकादश्यांजलपिडोपयोगोनकृतइति । एतेनयेचैकादश्यां
श्राद्धतर्पणादिनिषेधमाहुस्तेनिरस्ताः । प्रतिगृहनिषेधेनपुत्रादीन्प्रत्यप्रवृत्तेः । अतएवपुत्रादिभिन्नश्राद्धादिनिषेधपरत्वमपिन । **स्मृत्यर्थसारे**—
तिथिवारसमायोगान्निषेधोयउदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेनित्येनैमित्तंनतुवाध्यते । अतःसक्रांत्यादिनिमित्तेनिषिद्धदिनादावपिगृहेतिलतर्पणंकार्यं

तीर्थतर्पणवत् । तिथिवारग्रहणंनक्षत्रयोगादेरुपलक्षणम् । **कात्यायनः**—उपरागेपितुःश्राद्धेपातेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेत् । संक्रमोऽयनभिन्नइति**प्रयोगपारिजातः**। तन्न—उपप्लवेचंद्रमसोरवेश्चत्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वयेच । पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंदद्यात्पितृभ्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंकृतंतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतिइति **हेमाद्रौविष्णुपुराणविरोधात्** । अत्रपानीयमितिवचनादावश्यकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइति**हेमाद्रौ** । मकरंप्रकृत्य**कृत्यकल्पद्रुमे**—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंबुधः । देवतानांपितॄणांचतिलैस्तर्पणमाचरेत् । अतः**पारिजातोक्ति**श्चिंत्या । **कात्यायनोक्तिः**स्नानांगतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधएवेति । **देवजानीये**गंगादौननिषेधः—तीर्थेतिथिविशेषेचगंगायांप्रेतपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिपृ**थ्वीचंद्र**धृतवचनात् । तीर्थपदेनैवगंगाग्रहेपुनर्गंगाग्रहःसर्वदातत्रतिलप्राप्त्यर्थः अन्यतीर्थेषुप्राप्तिदिनेएवेति । तिथितीर्थविशेषेपुकार्यप्रेतेचसर्वदेति**प्रयोगपारिजातेबौधायनोक्तेश्च** । संक्रांत्यादिनिमित्तेषुस्नानांगेतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदिति**योगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । **हारीतः**—वसित्वावसनंशुष्कंस्थलेविस्तीर्णबर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणंकुर्यात्पात्रेषुनकदाचन । यत्राशुचिस्थलंवास्यादुदकेदेवताःपितॄन् । तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वंप्रतिष्ठितम् । **विष्णुः**—आर्द्रवासादेवर्षिपितृतर्पणमंभःस्थएवकुर्यात्परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थादुत्तीर्येति । अंभःस्थइतिकातीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्यतर्पणंकार्यमित्युक्तेरित्य**आचारादर्शः** । **हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते**—नतर्पयेत्पितॄन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेक्वचित् । स्थलस्थस्तुक्वचित्कुर्याज्जलेप्यशुचिचेत्स्थलम् । **बौधायनः**—वस्त्रंपरिधायाद्भिरेवाप्सुयथोक्तंदेवान्पितॄंस्तर्पयेदिति । अप्स्वेवेत्यर्थः ।

उद्धृतजलेनतर्पणेविशेषमाह **हारीतः**—पात्राद्वाजलमादायशुभेपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णेतथागर्तेनस्थलेतुविबर्हिषि । **हेमाद्रौ गोभिलः**—नोदकेषुनपात्रेषुनक्रुद्धोनैकपाणिना । नोपतिष्ठतितत्तोयंयन्नभूमौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । **पितामहः**—

हेमरूप्यमयंपात्रंताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितॄणांतर्पणेपात्रंमृन्मयंतुपरित्यजेत् । इदमधिकरणपात्रमितिसर्वेनिबंधाः । यस्तुतर्पणेकांस्यनिषेधः सभिन्नपरइतिस्मृतिरत्नावली । विकल्पस्तुयुक्तः । शंखलिखितौ—नेष्टकाचितेपितॄंस्तर्पयेत् वापीकूपतडागोदपानेषुसप्तपंचत्रीन्वापिंडानुद्धृत्यदेवपितॄंस्तर्पयेदिति । एतन्नद्यभावइतिहेमाद्रिः । भारते—यइच्छेत्सफलंजन्मजीवितंश्रुतमेववा । सपितॄंस्तर्पयेद्गंगामभिगम्यसरिद्वराम् । पितृगाथासुयमः—अपिनःसकुलेभूयाद्योनोदद्याज्जलांजलीन् । नदीषुबहुतोयासुशीतलासुविशेषतः । हारीतः—नस्रवंतीवृथातिक्रामेदिति । इदमपिस्नानंकृत्वातर्पणाकरणे—यस्तुतीर्थेनरःस्नात्वानकुर्यात्पितृतर्पणम् । पिबंतिदेहनिःस्रावंपितरोस्यजलार्थिनइतिप्रघट्टकेवचनात् । इदमपिख्याततीर्थपरम् ।—गिरिषुख्याततीर्थेषुनदीषुचविशेषतः । साकांक्षाःपितरोनित्यतिष्ठंतिसलिलार्थिनइतितत्रैवोक्तेः । केचित्तु—पितॄनतर्पयित्वातुनदीस्तरतियोनरः । तस्यासृक्पानकामास्तेभवतिभृशदुःखिताइतिवचनान्नद्यां वारुणस्नानाभावेपितर्पणमावश्यकमित्याहुः । बोपदेवः—तातांबात्रितयंसपत्नजननीमातामहादित्रयंसस्त्रिस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः । तातांबात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जायापितासद्गुरुःशिष्यासाःपितरोमहालयविधौतीर्थेतथातर्पणे । अस्यार्थः—पितामह्यादिशब्दैःपितृजननीत्वाद्युच्यतेनपितामहपत्नीत्वादीतिहेमाद्रिः । युक्तंचैतत् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइतिसूत्रेपितामहादिशब्दस्यडामहजंतत्वनिपातनात्तस्यचस्त्रियांमातरिपच्चेतिपित्वविधेःषिद्गौरादिभ्यश्चेतिङीष्सिद्धेः पुंयोगेङीषभावात् पितुर्मातापितामहीत्यमराच्च । प्रतिपादितंचैतद्भाष्यकाशिकारायमुकुटादौ । सपत्नभ्रातृभगिनीपितृष्वस्रादीनांनभ्रातृत्वादिनातर्पणम् । यत्तुपित्रादित्रयमिलितमुद्दिश्यांजलित्रयंदेयमित्याचारादर्शस्तत्पित्रेपितामहायप्रपितामहायेत्यादिशंखादिविरोधादुपेक्ष्यम् । सस्त्रीत्युक्तेर्मातामहाःसपत्नीकाइतित्रिस्थलीसेतौवचनाच्चतर्पणेपिमातामहानांसपत्नीकत्वेनोल्लेखइतिकेचित् । तन्न । अत्रतर्प्यसंग्रहेतात्पर्येणोल्लेखेतात्पर्याभावात् । मातामहीनामजल्येकत्वत्रित्वविचारायोगात् मातुलान्यादीनांपृथक्तर्पणविधेर

नौचित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनांचसपत्नीनामनंतरमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणंपृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्यमातृजनकत्वस्योभयत्रतुल्यत्वेनविनिगमनाविरहेणमातुलयोरिवेतरेतरसाहित्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् । एवंश्वश्रूश्वशुरयोःपृथक्तर्पणं भार्याजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभेदात् । मातुलान्यास्तुनपृथक्तर्पणं मातुलस्यतत्संबंधघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेतिमातुलान्याःपृथक्छ्रवणंतन्मातुलस्यसपत्नीकत्वेनैवतर्पणेउपपन्नंनपृथक्तर्पणगमकम् । एवंपितृव्यभ्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवंपितृष्वसुःसभर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबंधघटकत्वात् । यत्तुपितृष्वसुश्चतद्भर्तुरितिगारुडंतत्पूर्ववदेवोपपन्नम् । एवंमातृष्वसृभगिनीपुत्रीणामपि । भागिनेयदौहित्रयोर्नपृथक्तर्पणं किंतुभगिनीसापत्न्यां पुत्रींसापत्न्यामित्येव । पैतृष्वसेयमातृष्वसेयमातुलादीनांतुपृथक् बंधुत्वस्यावच्छेदकस्यभेदात् । भागिनेयत्वंहिभगिन्यपत्यत्वम् । बंधुत्वंतुनपैतृष्वसेयादिसमनियत परस्परव्यभिचारात् । बंधवस्त्वात्मपितृमातृबंधवः । केचित्तुसर्वेषांपृथक्तर्पणमाहुः । भ्रातुर्ज्येष्ठस्यैवतर्पणंनकनिष्ठस्य । ज्येष्ठभ्रातृंस्तर्पयेदितिहारीतोक्तौज्येष्ठग्रहणात् । यत्तुचंद्रोदयेबौधायनः—यदिस्नेहेनकुर्यात्तांसपिंडीकरणंविना । गयायांतुविशेषेणज्यायानपिसमाचरेदिति तत्सपिंडीकरणपर्युदासाद्दशाहांतकृत्यपरम् । अन्यथापुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावेकुर्यादेव । एवंपुत्रस्यापि । नचमातानचपिताकुर्यात्पुत्रस्यपैतृकमितिकात्यायनोक्तेः—अन्याभावेकुर्यादेव । एवंपत्न्याअपि । नपत्न्यैतुपतिर्दद्यादेषधर्मःसनातनइतिस्मृतिरत्नावल्यांवचनात् पत्न्यैचापिपतिर्दद्यादितिगयायातुविधानाच्च अन्याभावेकुर्यात् । पितृष्वस्रादिसत्वे नतद्भर्त्रादितर्पणंद्वारलोपात् । मातुलादिसत्वे नतत्स्त्रीणाम् । जननीसत्वेसपत्नमातृमरणेपितस्याएवतर्पणं नमातामह्यादीनांजनन्यास्तत्रद्वारत्वात् । नचपितृपत्न्यःसर्वामातरइतितासामपिद्वारत्वम् । उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपितेत्युक्तेर्जीवत्यपिजनकेब्रह्मदश्राद्धतर्पणाद्यापत्तेः । नचैवंमातृमरणे पितामहीसत्वेसपत्नपितामहीमरणेपिनप्रपितामहीतर्पणंस्यात् । यस्यपिताप्रेतःस्यादितिश्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । **भारते**—ज्येष्ठामातृसमाचैवभगिनीभरतर्षभ ।

भ्रातुर्भार्याचतद्वत्स्याद्यस्याबाल्येस्तनंपिबेत् । स्तनपानमुभयोःशेषइतिकेचित् । एकार्थांतर्गतत्वेनभ्रातृपत्न्याएवेत्यन्ये । वयंतुनपूर्वशेषवाक्य
भेदेनयोजयामः । यस्या स्तनंपिबेत्सायाकापिसातृसमातस्याअपितर्पणम् ॥ ॥ **विधवायाविशेषः काशीखंडे**—तर्पणंप्रत्यहंकुर्याद्भ
र्तुःकुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकम् । इदंपुत्रपौत्राभावपरमिति पितामहचरणाः । **मदनपारिजातेप्येवम्** । **हे**
माद्रौ—द्व्यामुष्यायणकादद्युर्द्वाभ्यांपिंडोदकेपृथक् । तर्पणंसंन्यासिनानकार्यम् । नकुर्यात्सूतकंभिक्षुःश्राद्धपिंडोदकक्रियामितित्रि**स्थली**
सेतौवचनात् । **शंखः**—पूर्वाग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैश्चमानवान् । तानेवद्विगुणीकृत्यतर्पयेत्प्रयतःपितॄन् । **हेमाद्रौनारदीये**—तर्पणादीनि
कार्याणिपितॄणांयानिकानिचित् । तानिस्युर्द्विगुणैर्दर्भैःसमपत्रैर्विशेषतः । **दक्षः**—अग्रैस्तुतर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पितॄंस्तुकुशमूलाग्रै
र्विधिःकौशेययथाक्रमम् । **काशीखंडे**—अंगुष्ठद्वयमध्येतुकृत्वादर्भानृजून्द्विजः । कव्यवाडनलादींश्चपितॄन्दिव्यान्प्रतर्पयेत् । प्राचीनावीति
कोदभैर्द्विगुणैस्तिलमिश्रितैः । **शंखः**—विनारूप्यसुवर्णेनविनाताम्रतिलेनच । विनादर्भैश्चमंत्रैश्चपितॄणांनोपतिष्ठते । हेम्नाचसहयद्दत्तंक्षीरेण
मधुनाथवा । तदप्यक्षय्यतांयातिपितॄणांतुतिलोदकम् । **रामायणे**—पादशौचंविनाभ्यंगंतिलहीनंचतर्पणम् । सर्वंतत्त्रिजटेतुभ्यंयच्चश्राद्धम
दक्षिणम् । **सत्यव्रतः**—खड्गमौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंपितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भैर्वानशुद्धेनकदाचन । अत्रसंभवेसमुच्चयः ।—एषामन्य
तमेनापियुक्तपाणिःसमाचरेत् । द्वाभ्यांवाथत्रिभिर्वापिसर्वेषांतर्पणंबुधइतिहे**माद्रौमरीच्युक्तेः** । तिलानामप्यलाभेतुसुवर्णरजतादिकम् ।
तदभावेनिषिंचेत्तुदर्भैर्मंत्रेणवाप्यथेतिचं**द्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । **प्रयोगपारिजातेवाराहे**—तर्जन्यांरजतंधृत्वापितृभ्योयत्प्रदी
यते । अतोस्तिपरमाणूनामस्यांतोनैवविद्यते । **हारीतः**—कांचनेनतुपात्रेणराजतौडुंबरेणच । दत्तमक्षय्यतांयातिखड्गेनाश्मकृतेनच । **मनुः**—
राजतैर्भाजनैरेषामथवारजतान्वितैः । वार्यपिश्रद्धयादत्तमक्षय्यायोपकल्पते । **भारते**—अमावास्यांतुयेमर्त्याःप्रयच्छंतितिलोदकम् । पात्रमौ

दुंबरंगृह्यमधुमिश्रंतपोधनाः । कृतंमवतितैःश्राद्धंसरहस्यंयथार्थवत् । खड्गपात्रादिधारणंचांजलिमध्ये । लघुपात्रंकरेकृत्वासौवर्णखाड्गमेववा । राजतंताम्रजंवापितेनसंतर्पयेत्पितॄनितिहे**माद्रौछागलेयोक्तेः** । एतेनखड्गपात्रेणतर्पणंनेतिवदन् **मदनपारिजातो**ऽपास्तः ॥

अंजलिसंख्या । हेमाद्रौकौर्मे—देवतानांतुसर्वासामेकैकांजलिरिष्यते । तत्रैव**ब्रह्मांडे**—अंजलिद्वितयंदद्यादेवान्संतर्पयन्बुधः । तत्रैव**विष्णुपुराणे**—त्रिरपःप्रीणनार्थायदेवानामपवर्जयेत् । तथर्षीणांयथान्यायंसकृच्चापिप्रजापतेः । **ब्रह्मांडे**—ऋषीणांचमनुष्याणांसकृदेवप्रदीयते । **कौर्मे**—ऋषीणामेकएवस्यान्मनुष्याणांद्वयंस्मृतम् । अत्रयथाशाखंव्यवस्था । शाखायामंजलिसंख्यानुक्तौविकल्पइतिहे**माद्रिः** । **शंखः**—एकैकमंजलिंदेवाद्वौद्वौतुसनकादयः । अर्हंतिपितरस्त्रींस्त्रींस्त्रियस्त्वेकैकमंजलिम् । **हेमाद्रौकौर्मे**—त्रयस्त्रयःपितॄणांतुस्त्रीणामेकैकइष्यते । पितृपदेनदिव्यपितरोप्युच्यंतइति**पृथ्वीचंद्रः** । **पैठीनसिः**—तिलोदकांजलींस्त्रींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरितिपित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजलयःकिंचिदुच्चाः ततःप्रपितामहस्येति **हेमाद्रिः** । नच—यश्चैनमुत्पादयतेयश्चैनंत्रायतेभयात् । यश्चास्यकुरुतेवृत्तिंसर्वेतेपितरस्त्रयइति**भारता**देषामंजलित्रयापत्तिः । नित्यत्वबाधनेतात्पर्यात् । अन्यथासपत्नमातुरपितत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योप्येकैकांजलिरितिश्राद्ध**हेमाद्रिः** । वस्तुतस्तुस्त्रीपदंमात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुख्यास्तुयास्तिस्त्रस्तासांदद्याज्जलांजलीन् । स्त्रींस्त्रीन्दद्यादथान्यासांस्त्रीणामेकैकमंजलिमितिचं**द्रोदये शालंकायनोक्तेः** । मातुस्त्रीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकमंजलिम् । सपत्न्याचार्यपत्नीनांद्वौद्वौदद्याज्जलांजलीनितिका**शीखंडा**त्सापत्नमात्राचार्यपत्नीनांत्रीन् । **हेमाद्रौब्रह्मांडे**—गुर्वाचार्यश्वशुराणांसुहृत्संबंधिनांसकृत् । मातामह्यादीनामेकस्त्रयोवा ।—मातामह्यादिसर्वासामेकैकंतुतिलांजलिम् । दद्यात्तीर्थविशेषेणधर्मपरममास्थितइति**चंद्रिकायां गारुडात्** । मातृमातामहांस्तद्वत्त्रींस्त्रीनेवत्रिभिस्त्रिभिः । मातामहीश्चयेप्यन्येगोत्रिणोदातृवर्जिताः । तानेकांजलिदानेनप्रत्येकंचपृथक्पृथगिति**मदनरत्ने**व्यासोक्तेश्चेति

केचित् । अन्येतुमातामह्यादीनामंजलित्रयम् । गारुडे मातामह्यादिपदेअतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणामातामह्यादिभिन्नानामेकांजलिविधाना दित्याहुः । तन्न । मातामह्याद्यादीतिपाठापत्तेः । अन्यथामातामह्याएवांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानाभावात् । मातामह्यादीनामंजलि द्वयविधानेनानौचित्यापत्तेश्च । व्यासोक्तौचस्वार्थे द्वितीयाप्रथमार्थे । अग्रेअपिशब्दात् मातामहानांत्वंजलित्रयम्।—पितॄणांप्रीणनार्थायत्रिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्चतथाप्रीतयेप्रपितामहान् । मातामहायतत्पित्रेतत्पित्रेचसमाहितः । इतिविष्णुपुराणात् । मातृमातामहांस्तद्वत्स्त्री स्त्रीनेवत्रिभिस्त्रिभिरितिव्यासोक्तेश्चेतिचंद्रोदयेमदनरत्नेच । द्वौद्वौमातामहानांचमातुलानांसकृत्तथेतिब्रह्मांडाद्द्वावितिहेमाद्रौ । विकल्पस्तु युक्तः ॥ अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्यतर्पणकरणत्वात्ससंख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वादवरक्षोदिवइतिवत्सकृदेवमंत्रपाठःस्यात् । न । अवघातप्रोक्षणयोस्तुएवव्रीहयःपुनरवहन्यंते सैववेदिःपुनःप्रोक्ष्यतइतिद्रव्यैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वेप्रत्यंजलिद्रव्यभेदान्निर्वाप—लवन—सध्यार्घ्यदान—वन्मंत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तुद्विस्त्रिरितिक्रियाभ्यावृत्तौसुज्विधानात्संख्यायाःकर्मसामानाधिकरण्याभावेनभेदक त्वाभावान्नतर्पणभेदः । किंतुत्रिरावृत्तिविशिष्टमेकंतर्पणंत्रिःप्रोक्षतीतिवत्तदंगचमंत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः । मंत्रस्यतदनंगत्वात् । निर्वापेतुसंस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीययांजलयःसंस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतयासक्तुवद्द्वितीयोपपत्तेः । तर्पणस्ययागांगत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽञ्जलिसंस्कारः । मंत्रैश्चदेयमुदकमित्यादिस्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियांगत्वादञ्जल्यंगत्वे मानाभावात् । कारकाणांपरस्परासंबंधाच्च । अतःपशुसोमाधिकरणन्यायेनप्रथमावगतयागैक्यानुरोधेनैकादशांगकरणकैकयागत्ववदंजलित्रय करणकमेकंतर्पणम् । यत्तुपैठीनसिः—उदीरतामितित्रिभिर्मंत्रैस्त्रीनंजलीन्निनयेदिति । तत्राप्येकशेषस्यद्वद्वापवादत्वेनत्रयाणांमंत्राणामेकैक

स्मिन्निनयनेकरणत्वासंभवात्रीणित्रिभिर्मंत्रैःसाध्यंतइतिकोविरोधः । अर्घ्यदानेपिकराभ्यांतोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितमितिव्यासोक्तौ मंत्रस्यद्रव्यसंस्कारकत्वात्तद्भेदान्मंत्रावृत्तिः । नेहतथेतिनमंत्रावृत्तिरितियुक्तमुत्पश्यामः । अत्रोदीरतामंगिरसआयंतुनऊर्जंपितृभ्योयेचेहमधु वाताइतितृचंजपन्प्रतिसिंचेदितिकात्यायनसूत्रेशतृप्रत्ययान्मंत्रपाठकालेप्रसेकः । मंत्रांतैःकर्मादिरित्यादिपरिभाषा करणमत्रपरेतिहरिहरः । श्रीदत्तस्तुनेहायंवर्तमाने । एवंहिमंत्रपाठकालेप्रसेकेगोत्राद्युच्चारणाभावप्रसंगात् । किंतुवर्तमानसामीप्ये । अतोमंत्रपाठोत्तरमेकैकांजलिदान मित्याह । अत्रविनिगमनाभावेनप्रतिमंत्रंगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथाप्रत्यंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुतेः । यत्तुप्रसे कतर्पणयोर्भेदइतिहरिहरस्तच्चिंत्यम् मानाभावात् शब्दांतराद्भेदइतिचेन्निनयनस्यापिभेदापत्तेः । त्वयैवतृप्यध्वमितिप्रसेकोक्तेश्च । समंत्रकांज लिदानंप्रसेकोंजलित्रयंतर्पणमितिभेदइतिचेत् त्वयादानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतोयत्किंचिदेतत् ।

अंजलितर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैवतर्पणमितिकेचित् । **अन्येतु**—अन्वारब्धेनसव्येनपाणिनादक्षिणेनतु । देवर्षीस्तर्प येद्विद्वानुदकांजलिभिःपितॄनितिकौर्माद्देवादितर्पणेसव्यान्वारंभः । पितृतर्पणेत्वंजलिरेवेतिव्यवस्थामूचुः । अपरेतु—एकेनवाहस्तेनकुर्याद्दे वपितृतर्पणं सव्यान्वारब्धेनोभाभ्यांवेतिश्राद्धहेमाद्रौवसिष्ठोक्तेः सर्वत्रविकल्पमाहुः । अंजलिश्चनहस्तद्वययोगमात्रंकिंतुव्याकोशः । बह्वृचानांत्वनादेशेदक्षिणंप्रतीयादितितत्सूत्राद्धस्तेनैवतर्पणम् । **काशीखंडे**—तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यत्वितिसमुच्चरन् । **वृद्धपराशरः**— देवेभ्यश्चनमःस्वाहापितृभ्यश्चनमःस्वधा । अत्रचतुर्थीनिर्देशाद्ब्राह्मणैर्नमःस्वाहेत्यादिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अत्रचतुर्थ्यादेवादीनांदेवतात्वा वगमाद्द्रव्यदेवतासंयोगेनयागत्वकल्पनात्तर्पणेनममेतित्यागइत्युक्तंदेवजानीयेआचारादर्शेच ॥

तर्पणेविभक्तिविचारः हेमाद्रौसत्यतपाः—देवपितृमनुष्यादिस्वशाखाविधिचोदनात् । एकैकांजलिनातृप्तिंप्रथमांतेनवाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामितिवक्तव्यंनाम्नातुप्रणवादिना । तत्रैवगोभिलः—गोत्रकस्तर्पणेप्रोक्तःकर्ताएवंनमुह्यति । शर्मन्नर्घादिकेकार्यंशर्मातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौभविष्ये—चतुर्थीसर्वकार्येपुप्रथमातर्पणेस्मृता । छंदोगपरिशिष्टेबृहत्प्रचेतःस्मृतिनागरखंडेषु—सर्वत्रैवपितःप्रोक्तंपितातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौव्यासः—प्रथमातर्पणेप्रोक्तासंबुद्धिमपरेजगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नमोंतेतर्पयामीतिआदावोमितिचब्रुवन् । नमांतेइतिहेमाद्रौपाठः । यमः—संबंधनामगोत्रेणस्वधांतेनेनमोंततः । तर्पयामिपदेनैवतर्पयेत्पितृपूर्वकम् । तेनद्वितीयांतनामप्रयोगोपिसिद्धः । प्रयोगस्तुप्रथमापक्षेअस्मत्पितामुकशर्मामुकगोत्रस्तृप्यताम् । तृप्यत्वितिवा । द्वितीयापक्षेअस्मत्पितरममुकशर्माणममुकगोत्रंतर्पयामिनमःस्वधा । स्वधानमइतिवा । संबुद्धिपक्षेस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रेदत्तेजलंनमःस्वधेति । वस्तुतस्तुबहुस्मृत्यनुसारात्प्रथमांतप्रयोगमेवयुक्तपश्यामः । बह्वृचानांगोत्रोच्चारःपूर्वं तस्यगोत्रनामचगृहीत्वेतिबह्वृचसूत्रात् । यद्यपीदंप्रकरणांतरेउक्तंतथापिविशेषप्रायदर्शनादितिन्यायेनसर्वत्राप्येवंज्ञेयम् । हेमाद्रिस्तु—गुरुषुबहुवचनंकनिष्ठेषुचैकवचनं तेनसगोत्रनामग्रहणंपुरुषप्रतीतिचंद्रिकायांपैठीनसिस्मृतेः, सकारेणतुवक्तव्यगोत्रंरार्वत्रधीमतेतिमात्स्याच्चामुकसगोत्रानस्मत्पितृनमुकशर्मणस्तर्पयामिस्वधानमइतिप्रयोगइत्याह । आचारादर्शेकल्पतरौतु—अमुकगोत्रःपिताअमुकशर्मातृप्यतामिदंजलतस्मैस्वधेतिप्रयोगइत्युक्तम् । तन्न । पुनश्चतुर्थ्यंतप्रयोगेमानाभावात् । नचस्वधायोगानुपपत्तिर्मानम् । पितॄन्स्वधानमस्तर्पयामीतिबौधायनेनवाचनिकतत्प्रयोगात्प्रथमांतेपितृप्रयोगोपपत्तेः । योगयाज्ञवल्क्यः—नामतस्तुस्वधाकारैस्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । अमुकदेवशर्मेतिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनामप्रयोगोपिहेमाद्रावुक्तः । मदनपारिजातेतु—पितृतर्पणेवसुरूपेत्यादिकीर्तनंनेत्युक्तम् । तन्न ।—संबंधमनुकीर्त्यैवनामगोत्रेत्वनंतरम् । वस्वादिरूपंसंकीर्त्यस्वधा

कारेणतर्पयेदिति**वसिष्ठस्मृति**विरोधात् । पित्रादीनांमंत्रैस्तर्पणंमात्रादीनांनाम्नेति**हेमाद्रिश्चंद्रिकाच** । वैदिकमंत्रैर्देवानावाह्यनाम्नातर्पयेत् । पितॄन्मंत्रैरावाह्यमंत्रैस्तर्पयेदिति**कल्पतरुरत्नाकरवाचस्पत्यादयः । आचारचंद्रोदये**प्येवम् ॥

नामाज्ञानेबौधायनः—पृथिवीषत्पितावाच्यस्तत्पिताचांतरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञानेदिविषत्प्रपितामहः । इदंचापस्तंबादिपरम् । आश्वलायनानांतुतन्नेत्यादि । यदिनामनविद्यात्तत्पितामहप्रपितामहेतिब्रूयादितितत्सूत्रात् । **बौधायनः**—शर्मातंब्राह्मणस्योक्तंवर्मातंक्षत्रियस्यतु । गुप्तांतंचैववैश्यस्यदासांतंशूद्रजन्मनः । **मनुः**—वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यप्रेष्यसंयुतम् । स्त्रीणांलक्ष्मीदामितिदांतंनाम । दांतंनाम स्त्रीणामिति **चंद्रोदयेगोभिलोक्तेः** । चंद्रिकायांतुदायीशब्दांतमुक्तंदेवीशब्दांतंवा । गोत्रंमातानामदेवीतृप्यत्वेवंस्वधोच्चरन्निति**वाराहा दितिदिवोदासः** । शूद्रस्यकाश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतुकाश्यपइति**व्याघ्रपादोक्तेः**, तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाःकाश्यप्यइतिश्रुतेश्चेति**हेमाद्रिः** । गोत्राज्ञानेप्येवम् । गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमुच्यतइति**चंद्रिकायांप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरात्** । **कौमुद्यां**तुशूद्राणामपि ब्राह्मणादिवत्परंपराप्रसिद्धंगोत्रंग्राह्यम् । चतुर्णामपिवर्णानांपितॄणांपितृगोत्रतइति**चंद्रिकायांहेमाद्रौबौधायनोक्ते**रित्युक्तम् । इदंचव्यूढ जोढशूद्रोत्पन्नशूद्रपरमिति**श्राद्धहेमाद्रिः** । सएव—पितृगोत्रंकुमारीणामूढानांभर्तृगोत्रतः । **हेमाद्रौवृद्धशातातपः**—ब्राह्मादिषुविवाहेपुयातूढाकन्यकाभवेत् । भर्तृगोत्रेणकर्तव्यास्तस्याःपिंडोदकक्रियाः । आसुरादिषुचान्येषुपितृगोत्रेणधर्मवित् । ब्राह्मादिष्वपिपितृभर्तृगोत्रयोर्विकल्पेपिवंशपरंपरायाताचारेणव्यवस्था । येनास्यपितरोयाताइत्यादिवचनादितिविज्ञानेश्वरः ॥

अथतर्प्याः । हेमाद्रौमात्स्ये—देवासुरास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराःसर्पाःसुपर्णाश्चतरवोजृंभकाःखगाः । वाय्वाधाराजलाधारास्तथैवाकाशगामिनः । निराधाराश्चयेजीवाःपापकर्मरताश्चये । कृतोपवीतीकृत्वैवंनिवीतीचभवेत्ततः । सनकश्चसनंदश्चतृतीयश्चसनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा । सर्वेतेतृप्तिमायांतुमद्दत्तेनांबुनासदा । मरीचिमत्र्यगिरसौपुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् । प्राचेतसंवसिष्ठंचभृगुं
नारदमेवच । देवान्ब्रह्मऋषींश्चैवतर्पयेदक्षतोदकैः । तत्रैवपैठीनसिः—गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रश्चतापसः । जमदग्निर्वसिष्ठश्चकश्यपो
त्रिस्तथोत्तमः । स्वारोचिषोरैवतश्चमहातेजाश्चचाक्षुपः । वैवस्वतस्तथातार्थ्यइति । चंद्रिकायाम्—अथकांडऋषीनेतानुदकांजलिभिःशुचिः ।
अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यंमंत्रैःपर्वाष्टमीषुच । कांडानितिवेदस्य । याजुषपरमितिमाधवः । हेमाद्रौभविष्ये—अथसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभू
तले । अग्निष्वात्तावर्हिषदोहविष्मंतस्तथोष्मपाः । सुकालिनस्तथाभौमाआज्यपाःसोमपास्तथा । तर्पयेद्वैपितृन्भक्त्यासतिलोदकचंदनैः । चंद्रो
दयेवृद्धपराशरः—गायत्रीशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वंप्रजापतिमथश्रुतीः । छंदोयज्ञानृषीन्सिद्धानाचार्यांस्तनया
नपि । गंधर्ववत्सरर्तूंश्चमासपक्षदिनानितु । देवान्देवानुगांश्चैवनागान्नागकुलानिच । सरितःसागरांस्तीर्थान्पर्वतान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्खे
चरान्यक्षान्मनुष्यानथतर्पयेत् । वनस्पतीनोषधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । ब्रह्माद्योमयाहूताःसमागत्याददत्वपः । अनृणमांप्रकुर्वंतुप्रसीदंतुम
मोपरि । स्मृतपूर्वाग्रदर्भेषुसाग्रेषुसकुशेषुच । प्रादेशिकेषुशुद्धेषुब्रह्मादिभ्योंबुसेचयेत् । उदीरतामगिरसआयंतुवोर्जमित्यपि । पितृभ्यश्चस्वधा
यिभ्योयेचेहपितरस्तथा । अग्निष्वात्तोपहूताश्चतथाबर्हिषदोपिच । येनःपूर्वेपितरश्चसोमपान्समुदीरयेत् । आवाह्यचपितॄनेतैरपसव्योपवीतिना ।
दक्षिणाभिमुखोद्वाभ्यांकराभ्यामंबुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्ताम्रदर्भमंत्रैःक्षिपेत्पयः । वसून्रुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोध्वरश्च
सोमश्चआपश्चैवानिलोनलः । प्रत्यूषश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षोथरैवतः । हरश्चबहुरूपश्चत्र्यंबकश्चसुरे
श्वरः । सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः । इंद्रोधाताभगःपूषामित्रोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टाचसविताविष्णुरेवच । कव्यवाड
नलःसोमोयमश्चैवतथार्यमा । अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथाबर्हिषदोपिच । यमश्चधर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथांतकः । वैवस्वतश्चकालश्चसर्वभूतक्षय

स्तथा । औदुंबरश्चदध्नश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । वृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्तथार्यमा । तस्मात्प्राक्तर्पयित्वैतान्पित्रादीस्तर्पये त्ततः । मातामहान्मातुलांश्चसखिसंबंधिबांधवान् । स्वजनान्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरूनपि । पितॄन्भृत्यानपत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः । तान्सर्वांस्तर्पयेद्विद्वानीहंतेतेयतोजलम् । अत्रध्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवंतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाडनलएकादेवतेति हरिहरः । कव्यवाट्अनलइतिद्वेदेवतेतिकल्पतरुः । तन्न । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थ्यंतनामभिरेवेति हेमाद्रिः । कव्यवाडनलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

यमतर्पणेविशेषमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वाद्देवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणामुखः । देवत्वचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । **हेमाद्रौ ब्राह्मे** इदंप्रकृत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यप्राचीनावीतिनातथा । **मनुः**—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलांजलीन् । **स्मृत्यर्थसारे**—दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यंतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यसदैववा ॥ ॥ **अथभीष्मतर्पणम्** । तन्माघशुक्लाष्टम्यांभीष्मायतु तिलोदकम् । अन्नंचविधिवद्द्युःसर्वेवर्णाद्विजातयइतिधवलनिबंधस्मृतेः । जीवत्पिताप्येतत्कुर्यात् । जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयो रितिपाद्मादितिपितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादद्युर्भीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेतिमदनरत्नो क्तेः । **धवलनिबंधे**—भीष्मःशांतनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः । आभिरद्भिरवाप्नोतुपुत्रपौत्रोचितांक्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्र वरायच । अपुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणे । वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच । अर्घ्यंददामिभीष्मायआबालब्रह्मचारिणे । इति । अयं तर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यंददामीत्यग्रेतनेनैकवाक्यत्वान्नार्घ्यमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु—सत्यव्रतायशुचयेगांगेयायमहात्मने । भीष्मायैतद्द दाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे । वैयाघ्रपद्यःसव्येनानेनमंत्रेणवर्णिकमितिपाद्मंतत्रतदर्पणंगौणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नभेदः । अर्घ्येसव्य

जान्वाचनाद्यभावेनभेदावश्यकत्वादितिवयंप्रतीमः । एतेनापसव्येनेतिवदन् दिवोदासोऽपास्तः । **हेमाद्रौब्राह्मे**—प्रथमंतर्पयेद्देवान्ब्रह्मादीश्चततोऋषीन् । मरीचिप्रमुखांश्चैवरुद्रादित्यवसूंस्तथा । यक्षान्पशून्सुपर्णांश्चभूतग्रामचतुर्विधम् । आचार्यानितरांश्चैवकालस्यावयवानपि । सनकप्रमुखांश्चैवमनुष्यांस्तदनंतरम् । कव्यवाडनलादींश्चनतःपितृगणानपि । ततोमातामहानांचपितृव्याणांततःपरम् । पत्नीनांचसुतानांचपितृमातृष्वसुस्तथा । मातुलानीचदुहितास्वसाचार्यर्त्विजस्तथा । शिष्याश्चज्ञातयश्चैवसुहृत्सब्रविनस्तथा । एतेपांतर्पणकार्ययथावदनुपूर्वशः । ज्ञाताज्ञातान्समुद्दिश्यप्रदेयश्चांजलिस्ततः । **तत्रैवस्कांदे**—पूर्वंमोदप्रमोदादींस्तर्पयेत्पद्विनायकान् । एतौमोदप्रमोदौसुमुखदुर्मुखाविघ्नविघ्नहर्तारइतिपद् । ततोब्रह्मादयोदेवाःसनकाद्यास्ततःपरम् । अग्निष्वात्तादिकानांतुपितृणामंप्यनुक्रमात् । यमायधर्मराजायकुर्यात्संतर्पणंबुधः । पितृणामथमातृणांततोमातामहस्यच । पत्नीश्वशुरबंधूनांगुरुसब्रविनांततः । **भारते**—पूर्वंस्ववंशजातानांकृत्वाद्भिस्तर्पणंबुधः । सुहृत्संबंधिवर्गाणांततोदद्याज्जलांजलीन् । सदानाविजलतज्ज्ञाःप्रयच्छतिसमाहिता । **नारदीये**—अग्निप्रभृतयोदेवास्तर्प्या.स्युरनुपूर्वशः । ततःशतर्चिनाद्यास्तुमुनयःशसितव्रताः । ततःकाडऋषीन्सर्वांस्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः । पितृभ्यःप्रत्यहदद्यात्ततोमातृभ्यएवच । ततोमातामहानांचपितृव्यस्यसुतस्यच । **पित्रादितर्पणोत्तरंगारुडे**—अथमातामहीनांचस्वपत्नीनामनतरम् । तर्पणंचपितृव्याणांतत्पत्नीनांततोपिच । पितृष्वसुश्चतद्भर्तुर्मातुलस्यापिनित्यशः । मातुलान्यास्ततोमातृष्वसुस्तत्पत्युरेवच । श्वशुरस्यचकर्तव्यश्वश्रूणामपितर्पणम् । आचार्याणांततःकुर्यादाचार्यानीभ्यएवच । बंधूनांभ्रातृपत्नीनांपुत्रंचैवस्नुषामपि । पुत्रीतस्याःपतिंचैवभगिनींतत्पतितथा । भागिनेयंचपौत्रंचदौहित्रयाज्यमृत्विजम् । शिष्यंचमित्रसंतर्प्यतत्पत्नीस्तुतथैवच । **वाराहे**—आत्मनोपिजलंदद्यादितिद्वैपायनोब्रवीत् । इदंचापुत्रपरम् । **शंखः**—आसप्तमात्पुरुषात्पितृपक्षेयावतांनामजानीयात्तावतांतर्पणंकुर्यादितिहारीतः । पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यांस्तत्पुत्रान्ज्येष्ठभ्रातॄंस्तत्पत्नीर्मातुलांस्तत्पत्नीर्गुर्वाचार्योपा

गृह्ये अर्घ्यदानेऋजुत्वमुक्तम् । **कात्यायनः**—पुष्पाण्यंबुमिश्राण्यूर्ध्वंप्रक्षिप्योर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरंसंध्यातर्पणमुक्तं **प्रयोगपारिजाते**—कश्यपऋषिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुप्छंदः पुरुषतर्पणेविनि० । ॐभूःपुरुषंतर्पयामि यजुर्वेदंतर्पयामि मंडलंत० रुद्ररूपिणंत० अंतरात्मानंत० सावित्रीत० वेदमातरंत० सांकृतित० संध्यांत० युवतींत० रौद्रींत० उषसंत० निम्रुचंत० सर्वसिद्धिकरींत० सर्वमत्राधिपंत० एवंपंचदशतर्पणानिकृत्वाद्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति । **गायत्रीध्यानम्**—सावित्रींयुवतींयुक्तांशुक्लवस्त्रांत्रिलोचनाम् । त्रिशूलिनींवृषारूढांपंचास्यांरुद्रदेवताम् । कैलासविहितावासामायांतींसूर्यमंडलात् । वरदांत्र्यक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । **गायत्रीजपेचंद्रिकायां शातातपः**—तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमासीनःप्राङ्मुखोजपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । **कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु** रात्रौगायत्र्यार्घ्यंदद्यादुपस्थानेहविष्पांतसूक्तंजपेदित्युक्तं । इयंब्रह्मयज्ञात्पूर्वकार्या । उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रीशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄनितिवृहत्पराशरोक्तेरिति**माधवचंद्रिकामदनरत्नस्मृत्यर्थसारकृष्णभट्टाः** । **प्रयोगपारिजातस्तु**—अपांसमीपेनियतोनित्यकंविधिमास्थितः । सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यंसमाहितइतिमनूक्तेर्मध्याह्नसंध्योत्तरंब्रह्मयज्ञमाहसब्रह्मयज्ञप्रकरणानभिज्ञत्वादसंबद्धंवदन्नुपेक्ष्यः । **मदनपारिजाते**तुततोर्घ्यंभानवेदद्यात्तिलपुष्पजलान्वितमितिनारसिंहेततःशब्देनब्रह्मयज्ञानंतर्यंमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । **जयंतवृत्तावप्येवम्** । बह्वृचांतुतत्सूत्रे अथस्वाध्यायविधिरित्युपक्रम्यआप्लुलेतिमध्याह्नस्नानमुक्त्वाततोब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणात्स्नानंब्रह्मयज्ञांगं तयोर्मध्येनसंध्या । अंगांगिनोरंगेनव्यवायापत्तेःकर्मणिकर्मांतरारंभायोगाच्च आगंतूनामंतेनिवेशइतिन्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवसंध्या । नचैवमंतेयद्ददातिसादक्षिणेत्युक्तेस्तावत्पर्यंतमवांतरप्रकरणाद्ब्रह्मयज्ञोत्तरमपिसंध्यानस्यादितियुक्तम् । ददातीत्यस्याविधायकत्वात् । अतएव**वृत्तिकृत**अन्यथादद्यादित्येवावक्ष्यदिति । संध्योत्तरंब्रह्म

यज्ञस्तुआपस्तंबादिपरः । इदमापःप्रवहतधाम्नोधाम्नस्तथैवच । विमोचनेतुतीर्थस्यआप्यायस्वेतिवैजपेत् । देवागातुविदइतिकृत्वाजप्य निवेदनम् । प्रक्षाल्यतीर्थदेशचगत्वास्वंधर्ममाचरेत् । **श्राद्धहेमाद्रावुशनाः**—स्रवंत्यादिष्वथाचम्यसोपानत्कोह्यसंस्पृशन् । आगतःसोद पात्रस्तुयत्नेनशुचिरेवसः । तेनोदकेनद्रव्याणिप्रोक्ष्याचम्यपुनर्गृहे । ततःकर्माणिकुर्वीतनित्यंवैयानिकानिच । **शातातपः**—यद्यानीततुसव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेनतु । इतिश्रीमन्नारायण० लक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेमाध्याह्निकविवरणम् ॥

अथदेवपूजा । तत्र**प्रयोगपारिजातेवसिष्ठः**—कौबेर्यांतुधनस्थानमैशान्यांदेवतालयम् । **माधवीयेदक्षः**—भागेतुपंचमेदेवम र्चयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । **मंत्रराजविधाने**—प्रातर्होमंचकृत्वावादेवतार्चनमारभेत् । यद्वामाध्याह्निकंकृत्वापूजयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । **चं द्रिकायांहारीतः**—कुर्वीतदेवतापूजांजपयज्ञादनंतरम् । **अथपूजापात्राणि** । **प्रयोगपारिजाते पैठीनसिः**—सीसकायसपापाण हीनभग्नपात्राणिवर्ज्यानि । हीनानि मानतः । **मानं शिवरहस्ये**—षट्त्रिंशदंगुलपात्रमुत्तमंपरिकीर्तितम् । मध्यमंतुत्रिभागोनंकनिष्ठंद्वाद शांगुलम् । तत्रैव**देवीपुराणे**—वस्वंगुलविहीनतुनपात्रंकारयेत्क्वचित् । क्वचिदितिसर्वधर्मकार्येनिषेधइति**टोडरानंदः** । तत्रैव—नानावि चित्ररूपाणिपुंडरीकाकृतीनिच । शंखनीलोत्पलाभानिपात्राणिपरिकल्पयेत् । **वाराहे**—शृणुतत्वेनमेदेविप्रियपात्राणियानिमे । सौवर्णराज तंताम्रंकांस्यंचैवतुयद्भवेत् । सर्वेभ्योभ्यधिकंताम्रंतदेवममरोचते । **अग्निपुराणे**—मृन्मयंचतथाकांस्यमारकूटादिराभवम् । त्रपुसीसलोहजा तमर्घपात्रंविवर्जयेत् । **वैखानसग्रंथेअभिषेकपात्रमुक्तम्**—अरत्निमात्रविस्तारंमध्येष्टदलसंयुतम् । प्रतिपत्रदलमध्येसुषिराणांशत भवेत् । अष्टोत्तरशतंवापिभूषितंमध्यतस्तथा । खचितंचमहारत्नैरेवंधारासहस्रकम् । धाराष्टकेनवायुक्तमभिषेकायकल्पयेत् । विंशत्यावाष्टभि र्वापिद्वाभ्यांवादशभिश्चवा । तत्रैव—पानीयपात्रंसौवर्णराजतंताम्रमेवच । वृत्तायतंसुवृत्तंवाभवेदायतमेववा । प्रस्थमानप्रमाणांभःपूरयोग्यांत

रंशुचि । नीराजनक्रियापात्र्योर्हेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैव**पुष्पसारसुधानिधौ**—अर्घ्यपात्रंतुवायव्येनैर्ऋत्यांपाद्यपात्रकम् । आग्नेय्यांस्नानकलशमीशेत्वाचमनीयकम् । मध्येतुमधुपर्कःस्यादित्येतत्पात्रलक्षणम् । **चंद्रिकायामाचारादर्शेचस्कांदे**—नैवेद्यपात्रंवक्ष्यामिकेशवस्य महात्मनः । सौवर्णंराजतंताम्रंकांस्यंमृन्मयमेववा । पालाशंपद्मपत्रंविष्णोरतिप्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरंमृन्मयंस्मृतम् । तदेवहस्तघटितंस्थाल्यादिदैविकंमतमिति**कल्पतरुदिवोदासीया**दौवचनात् । **शौनकः**—पूजागृहंप्रविश्याथमंडलंपरिकल्प्यच । सौवर्णंचचतुर्द्वारंसप्राकारंसविस्तरम् । मडपंरचयित्वातुवितानध्वजतोरणैः । **कृष्णभट्टीये**—दर्शनीयामहामुद्रापूजारंभावसानयोः । संहारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णेर्चनादिके । अधोमुखाभ्यांहस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यांसंस्पृश्यमहामुद्रेयमीरिता । **आचारचिंतामणौ**—गंधादिकानिवेद्यांतापूजापंचोपचारिकी । अर्घपाद्याचमनीयमधुपर्काचमानिच । गंधादिपंचकंचेतिउपचारादशोदिताः । **षोडशोपचारास्तत्रैव**—आसनंस्वागतंचार्घःपाद्यमाचमनंतथा । मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानिच । गंधपुष्पेधूपदीपौनैवेद्यंचंदनंतथा । **प्रयोगदीपिकायांविष्णुपुराणे**—पूर्वमावाहनंप्रोक्तमासनंचततःपरम् । ततश्चपाद्यमर्घ्यंचततस्त्वाचमनीयकम् । स्नानंवस्त्रंचोपवीतंततोगंधादिचंदनम् । पुष्पंधूपंचदीपंचनैवेद्यंतदनंतरम् । ततोदेयःप्रणामश्चततोदेयाप्रदक्षिणा । विसर्जनंततोदद्यादुपचारास्तुषोडश । क्वचित्प्रणामप्रदक्षिणास्थानेतांबूलदक्षिणेउक्ते । **हेमाद्रौभविष्ये**—आवाहनासनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कसेवाश्च । भूषणगंधाःसुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि । प्रादक्षिण्यंस्तुतिरितिकथयंत्युपचारषोडशकम् । **आचारचिंतामणावष्टादशउक्ताः**—आसनावाहनेचार्घ्यंपाद्यमाचमनंतथा । स्नानवस्त्रोपवीतंचभूषणानिचसर्वशः । गंधपुष्पेतथाधूपदीपावन्नेनतर्पणम् । माल्यानुलेपनंचैवनमस्कारविसर्जने । पाद्यार्घयोःपौर्वापर्येविकल्पइति**स्मार्ताः** । तत्रैव—आसनाभ्यंजनेतद्वदुद्वर्तननिरूपणे । संमार्जनंसर्पिरादिस्नापनावाहनेततः । पाद्यार्घाचमनीयंच

स्नानीयमधुपर्कको । पुनराचमनीयंचवस्त्रयज्ञोपवीतके । अलंकारागंधपुष्पेधूपदीपौतथैवच । नैवेद्यमथतांबूलंपुष्पमालातथैवच । अनुलेपनं चशय्याचचामरव्यजनेतथा । आदर्शारार्तिकंचैवनमस्कारोथनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानंचततोदेवविसर्जनम् । उपचाराइमेज्ञेयाःषट्त्रिंशत्सुरपूजने । **शांतिहेमाद्रौत्वन्येउक्ताः**—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनंतथा । गंधपुष्पेतथाधूपं दीपंचमधुपर्ककम् । उपहारंतथाचामंस्नानंचांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचाममलंकारान्विलेपनम् । गंधपुष्पेतथाधूपंदीपमंजनमेवच । आदर्शमंगलंसर्वदेयंसर्वात्मनातथा । होमंभोजनमाचाममलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखवासंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिंदंडंनमस्कारमात्मनोपिनिवेदनम् । **तत्रैव**—स्तुतिःस्वकृतावैदिकीदेवादिकृतावेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायांषष्टिसंख्याउक्ताः—पूर्वंप्रबोधनंकुर्याज्जयशब्दांस्ततःपुनः । नमस्कारंततःकुर्यात्ततोनीराजनंपरम् । ततोदिव्यासनंदद्यात्ततोवैदंतधावनम् । पादप्रक्षालनंदद्यात्ततोर्घ्यंचप्रकल्पयेत् । आचामंमधुपर्कंचपुनराचमनीयकम् । ततःसुगंधितैलेनमर्दनंकारयेद्धरेः । ततोभ्यंगसुगंधैस्तुकुर्यात्तैलापसारणम् । ततःपुण्योदकैःकुर्यादभिषेकसुगंधिभिः । क्षीरेणदध्नाचतथाघृतेनमधुनापिच । शर्करयामंत्रपूतैर्गंधपुष्पोदकैरपि । महाभिषेकंतथाचाममंगवस्त्रंततोर्पयेत् । वाससीपरिधानार्थमुपवीततथाचमम् । गंधमाभरणंपुष्पंधूपंनीराजनतथा । दृष्ट्युत्तारणनैवेद्यौमुखवासंसुगंधिभिः । तांबूलंशयनंकेशसाधनंवस्त्रदानकम् । किरीटचंदनेदद्यात्ततआभरणानिच । पुष्पनीराजनादर्शामंडपागमनंततः । तत्रासनंपाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यंचसतांबूलंचंद्रनीराजनंपरम् । चामरव्यजनंछत्रंपुरोगीतंमनोहरम् । मृदंगादिस्वनं नृत्यंनमस्कारंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिंकुर्यात्ततोविष्णोश्चरणौमस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणंकुर्यान्नैवेद्यांशस्यभोजनम् । सेवामुद्दिश्योपविशेन्मंचकेतूलिकांनयेत् । सुखासनेनशयनेनीत्वातंतत्रशाययेत् । अर्चेत्कुसुमतांबूलैःपादौसंवाहयेत्ततः । अत्रविष्णुपदंशिवादेरुपलक्षणम् । विधिवच्चा

र्चयेत्सर्वान्योविप्रोभक्तितत्परइति **पारिजातेवृद्धपराशरोक्तेः** । सएव—स्नानेवस्त्रेचनैवेद्येदद्यादाचमनंहरेः । अत्र **पितृचरणाः**—सुवर्णप्रतिमादौतडुलपुंजादिषुचषोडशाद्युपचारपूजैव । आवाहनाभावेपूजायाअसंभवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवेष्वित्यूचुः ।

प्रतिमाविचारः । **भविष्ये**—सौवर्णीराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् । पाषाणधातुयुक्तावारीतिकांस्यमयीतथा । शुद्धदारुमयीवापिदेवतार्चाप्रशस्यते । अंगुष्ठपर्वादारभ्यवितस्तियावदेवतु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः । **पंचरात्रे**—मृद्दारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयीनतु । **स्मृतिसारेपुराणे**—शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता । चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् । **प्रयोगपारिजातेविष्णुधर्मे**—तयोरसंभवेचैवसाचेहनवधास्मृता । रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातथा । रैतिक्यर्चातथालौहीशैलजाद्रुमजातथा । अधमाधमाविज्ञेयामृन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । **स्मृतिसारे**—नार्चागृहेश्मजामूर्तिश्चतुरंगुलतोधिका । नवितस्त्यधिकाधातुसंभवाश्रेयइच्छता । **देवीपुराणे**—सप्तांगुलंसमारभ्ययावच्चद्वादशांगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्याताप्रासादेचाधिकाशुभा । **कपिलपंचरात्रे**—मानांगुलप्रमाणेनदशपंचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकातुप्रशस्यते । **हयशीर्षपंचरात्रे**—दशांगुलप्रमाणावातिथ्यंगुलमितापिवा । **दानमदनरत्नेप्येवम्** । **तत्रैवमात्स्ये**—व्रीहिभिर्वात्रिभिश्चोर्ध्वैरधमांगुलमीरितम् । मध्यमंतुत्रिभिःसार्धैश्चतुर्भिश्चतथोत्तमम् । मानांगुलमितिख्यातंमात्रांगुलमथोच्यते । **गोविंदराजीये देवीपुराणे**—तथाचोर्ध्वस्थिताकार्यासदादेवीचतुर्भुजा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टभुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरारौद्राचाभिभवेद्युधि । गृहेनसजटापूज्याशैलजापितथैवच । अष्टभुजाऊर्ध्वाघोरेति**गोविंदराजः** । **वाराहे**—गृहेग्निदग्धाभग्नाश्चनार्चाःपूज्यावसुंधरे । एतासांपूजनान्नित्यमुद्वेगंप्राप्नुयाद्गृही । **स्कांदे**—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते । महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांततोबुधः । **वृहद्यामले**—

प्रतिष्ठादिविधानेनविनैववसतेहरिः । सदातत्रशिलामात्रेवक्रचिह्नंवरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचक्रेहिरण्यगर्भादौशालग्रामशिलाकृतमूर्त्यादौच प्रतिष्ठाभवतीति **पंचायतनसारः** । अत्रकेचित्प्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासंनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवेष्वप्यावाहनमित्याहुः । तन्न । आवाहनात्पूर्वंपादस्पर्शादावपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदानेपुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । **पंचायतनसारे**तुदेवतायाव्यासगांतराभावध्यानार्थंप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतुप्रतिष्ठयादेवसन्निधियोग्यताक्रियतेआवाहनेनतत्सन्निधिरित्याहुः । दैशिकसान्निध्येपिबौद्धसान्निध्यार्थमावाहनमिति**भट्टदिनकरः** । **स्मृतिसारेपुराणेच**—उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायांविकल्पास्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् । स्नपनंचाविलेख्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् । **पंचायतनसारेनंदिपुराणे**—स्थिरलिङ्गेऽनलेतोयेहृदयेसूर्यमंडले । आवाहनादिचत्वारिकुर्यान्नोद्वासनतथा । तत्रैवपाद्मे—शालग्रामशिलायांचनावाहनविसर्जने । **देवीपुराणे**—पाद्येश्यामाकदूर्वाचविष्णुक्रांतादिरिष्यते । गधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः । तत्रैव—बिल्वरक्ताक्षतैःपुष्पैर्दधिदूर्वांकुशैस्तिलैः । सामान्यःसर्वदेवानामर्घोयंपरिकीर्तितः । अभावेदधिदूर्वादेर्मानसंवाप्रकल्पयेत् । रक्तंकुंकुमम् । **पुष्पसारसुधानिधौ**—इक्षुर्मधुघृतचैवपयोदधिसहैवतु । प्रस्थप्रमाणवाग्राह्यंमधुपर्कमिहोच्यते । **पंचायतनपूजासारे**—जातीलवंगककोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अथस्नानं । **बृहन्नारदीये**—वादित्रनिनदैरुच्चैर्गीतमगलनिःस्वनैः । यःस्नापयतिदेवेशंजीवन्मुक्तोभवेद्विसः । वादित्राणामभावेतुपूजाकालेचसर्वदा । घंटाशब्दोनरैःकार्यःसर्ववाद्यमयीयतः । **योगिनीतन्त्रे**—शिवागारेझल्लकंचसूर्यागारेचशंखकम् । दुर्गागारेवंशवाद्यंमधूरीचनवादयेत् । **स्कांदे**—वेणुवीणास्वनैश्चैवकुर्यात्तुस्नपनहरेः । शिवंशंखेननस्नापयेत् । नशिवंशंखवारिणेति**पंचायतनसारे**वचनात् । सर्वत्रैव

१ परिकल्पित । २ झल्लक कांस्यतालवाद्यम् । ३ मधूरीवेणुवाद्यम् ।

प्रशस्तोऽब्जःशिवसूर्यार्चनंविनेतिप्रयोगपारिजातेब्राह्माच । शिवार्चनेशंखउक्तः**सौरपुराणेपाद्मे**—कुशपुण्योदकस्नानाद्ब्रह्मलोकमवा-
प्नुयात् । रत्नोदकेनसावित्रंकौबेरंहेमवारिणा । नारसिंहंतुसंस्नाप्यकर्पूरागरुवारिणा । इंद्रलोकेसमोदित्वापश्चाद्विष्णुपुरंव्रजेत् । कपिलाक्षीरमा
दायशंखेकृत्वाजनार्दनम् । यज्ञायुतसहस्रस्यस्नापयित्वालभेत्फलम् । ताम्रमूतौंगव्याभिषेकोननिषिद्धः । स्नानतर्पणदानेष्वित्यादिपूर्वोक्तवचनात् ।
नारसिंहे—यःपुनःपुष्पतैलेनसंस्नापयतिकेशवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्यप्रीतोभवेत्सदा । **रुद्रयामले**—द्वादश्यांचदिवास्नापस्तुलस्य-
वचयस्तथा । तत्रविष्णोर्दिवास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः । **पाद्मे**—शंखेतीर्थोदकंकृत्वायःस्नापयतिकेशवम् । द्वादश्यांबिंदुमात्रेणकुलानांतारयेच्छ-
तम् । द्वादश्यांस्नानेविकल्पइतिकेचित् । दिवापदोपादानाद्दिवसेनिषिद्धंनतुरात्राविलन्ये । विष्णुमूर्तेःस्नाननिषेधोनशालग्रामादेरित्यपरे । **प्र-
योगपारिजातेव्यासः**—प्रतिमापट्टयंत्राणांनित्यंस्नानंनकारयेत् । कारयेत्पर्वदिवसेयदावामलधारणम् । **पाद्मेवैशाखमाहात्म्ये**—
चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः । सलिलैःस्नापयेन्मंत्रीनित्यदाविभवेसति । **स्कांदे**—क्षीराद्दशगुणंदध्नाघृतेनैवशतोत्तरम् । घृताद्दशगुणं
क्षौद्रंक्षौद्राच्चैक्षवजंतथा । स्नानादिषुद्रव्यमानमुक्तंशिवधर्मोत्तरे—स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यंगंपंचविंशतिः । पलानांद्वेसहस्रेतुमहास्नानंप्रकीर्ति-
तम् । **हरनाथीये**—अष्टोत्तरपलशतंस्नानेदेयंतुसर्वथा । **व्रतहेमाद्रौकालिकापुराणे**—पंचविंशत्पलंलिंगेअभ्यंगंकारयेदथ । शिवस्य
सर्पिषास्नानंप्रोक्तंपलशतेनच । तावतामधुनाचैवदध्नाचैवपुनःपुनः । तावतैवचक्षीरेणगव्येनैवभवेत्ततः । भूयःसार्धसहस्रेणपलानामैक्षवंतथा ।
पलंचकुडवःप्रस्थआढकोद्रोणएवच । धान्यमानेषुबोद्धव्याःक्रमशोऽमीचतुर्गुणाः । **मदनरत्नेआथर्वणपरिशिष्टे**—पंचकृष्णलकोमाष-
स्तैश्चतुःषष्टिभिःपलम् । **चंद्रिकायांपुलस्त्यः**—स्नाप्यमानंचपश्यंतियेघृतेनोत्तरायणे । तेयांतिविष्णुसालोक्यंसर्वपापविवर्जिताः । घृतमानं
प्रस्थोवाआढकंवेतितत्रैव । तत्रैव**वामने**—देवमाल्यापनयनंदेवागारसमूहनम् । स्नपनंसर्वदेवानांगोप्रदानसमंस्मृतम् ॥ ॥ **वस्त्रादि** ॥ **अग्नि-**

पुराणे—दुकूलपट्टकौशेयरांककार्पासकादिभिः । वासोभिःपूजयेद्देवंसुशुभैरात्मनःप्रियैः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—रांकवामृगरोम्याश्चकेदस्यश्च
तथाशुभाः । **निषिद्धानिवाराहे**—नीलिरंजितवस्त्रंयोमर्त्योमह्यंनिवेदयेत् । नवमक्षालितचैवसचिररौरवेवसेत् । नीलीदोपःकार्पासएवोक्तः ।
तथा—यज्ञोपवीतदानेनसुरेभ्योब्राह्मणायवा । भवेद्विप्रश्चतुर्वेदीशुद्धधीर्नात्रसंशयः । **नंदिपुराणे**—अलकारचयोदद्याद्विप्रायचसुरायच ।
सोमलोकेरमित्वासविष्णुलोकेमहीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुध्येदपरंतुदिनेदिनेइतिहरनाथीयेतत्वसागर-
संहितोक्तेः । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंभवेद्वस्त्रस्वर्णरत्नविभूषणमितितत्रैवविद्याकरीयनिबंधाच्च । उपवीतमपिप्रत्यहंनापूर्वंवस्त्रसमत्वा
दितिहरनाथः ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवक्ष्यंते । **चंद्रिकायांपाद्मे**—गंधेभ्यश्चदनंपुण्यंचंदनादगरुर्वरः । कृष्णागरुस्ततः
श्रेष्ठःकुंकुमंतुततोवरम् । **मदनरत्नेगारुडे**—कस्तूरिकायाभागौद्वौचत्वारश्चदनस्यतु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशशिनःस्यात्तनःसमम् । कर्पूरंच-
दनंदर्पःकुंकुमचसमांशके । सर्वगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवल्लभम् । **काशीखंडे**—कस्तूरिकायाद्वौभागौद्वौभागौकुंकुमस्यतु । चंदनस्यत्रयोभा-
गाःशशिनस्त्वेकएवहि । **यक्षकर्दम**इत्येपसर्वदेवमनोहरः । **मदनरत्ने**—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचदनंतथा । कंकोलंचभवेदेभिःपंचभिर्यक्ष
कर्दमः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—दारिद्र्यंपद्मकंकुर्यादस्वास्थ्यंरक्तचंदनम् । उशीरंविप्रविभ्रंशमन्येकुर्युरुपद्रवम् । केवलनिपेधोयंमिलितानांवि
धानादितिपंचायतनसारः । **गारुडेस्कांदेच**—योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचदनं । पितॄणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्यथा । तुलसीदल
लग्नेनचदनेनजनार्दनम् । विलेपयतियोनित्यंलभतेचिंतितफलम् ॥

अथपुष्पाणि । पुष्पदानंकराभ्यामितिकेचित् । तन्न । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधानजलिविधेश्च । यत्तु—यजन्क

१ कदसी तृणविशेष । २ दर्प जवादि ।

राभ्यांयज्ञेशमिति । यच्च—तावेवकेवलौश्लाघ्यौयौतत्पूजाकरौकराविति । तत्कथंचिल्लब्धकरद्वयव्यापारानुवादइति **टोडरानंदः** । पुष्पांजल्यादिपरमितिवयम् । **पाद्मे**—श्यामापितुलसीविष्णोःप्रियागौरीविशेषतः । **विष्णुरहस्ये**—तुलसीप्राप्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् । तस्याहंप्रतिगृह्णामिनपूजांशतवार्षिकीम् । **विष्णुधर्मे**—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । श्मशानजातपुष्पाणिनैवदेयानिकर्हिचित् । **विष्णुः**—नोग्रगंधिपुष्पंनागंधिनकंटकिजम् । कंटकिजमपिशुक्लंसुगंधिदद्यात् । नरक्तंदद्यात् । रक्तमपिकुंकुमंजलजंचदद्यादिति । **विष्णुरहस्ये**—नशुष्कैःपूजयेद्देवंकुसुमैर्नमहीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पृष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिअम्लगंधीनिवर्जयेत् । अविकासिभिरितियेषांविकासोनजातः । येषांतुविकासोत्तरंमुकुलत्वंकमलादीनांतेषांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । **भविष्ये**—केशकीटापविद्धानिशीर्णपर्युषितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहतानिच । मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वंननिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिकुसुमानिविवर्जयेत् । गंधहीनमपिग्राह्यंपवित्रंयत्कुशादिकम् । **तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते**—बंधुजीवंचद्रोणंचसरस्वत्यैनदापयेत् । **विष्णुधर्मोत्तरे**—नगृहेकरवीरोत्थैःकुसुमैरर्चयेद्धरिम् । गृहेजातोयःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थइति **पंचायतनसारः** । यथाश्रुतमेवतुयुक्तम् । **निषिद्धपुष्पाणिगारुडे**—नार्कंनोन्मत्तकंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकंटकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशाल्मलीपुष्पंशिरीषंचजनार्दने । निवेदितंभयंशोकंनिःस्वतांचप्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतत्पुष्पंसकलंत्यजेत् । करोवामः । पटोऽधोवस्त्रम् । देवोपरिधृतंयच्चवामहस्तेचयद्धृतम् । अधोवस्त्रधृतंयच्चतत्पुष्पंपरिवर्जयेदिति **पंचायतनसारात्** । **विष्णुः**—याचितंनिष्फलंपुष्पंक्रयक्रीतंचनिष्फलम् । अस्पृश्यत्वाद्रजस्वलायादेवकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यंकुर्यादितिहारीतोक्तिर्देवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्येतदर्थेति **कल्पतरुः** । **विष्णुधर्मोत्तरे**—अधोवस्त्रधृतंयच्चजलांतःक्षालितचयत् । देवतास्तन्नगृह्णंतिपुष्पंनिर्माल्यतांगतम् ॥ **पर्युषितदिनविचारः** । **हलायुधेभविष्ये**—केशकी-

टापविद्धानित्यजेत्पर्युषितानिच । तुलस्यगस्तिबिल्वानांनास्तिपर्युषितात्मता । **मदनपारिजाते**—जलंपर्युषितंत्याज्यंपत्राणिकुसुमानिच । तुलस्यगस्तिबिल्वानिगांगंवारिनदुष्यति । **विष्णुधर्मोत्तरे**—तुलसीविल्वपत्रेचजलजेषुचसर्वशः । नपर्युषितदोषोस्तिमालाकारगृहेषुच । **स्कांदे**—पलाशदिनमेकंचपकंजंचदिनत्रयम् । पंचाहंबिल्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् । पर्युषितंनेत्यर्थः । **हलायुधे**—जलजानांचसर्वेषां बिल्वपत्रस्यचैवहि । तेषांपर्युषिताशंकाकार्यापंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्राप्ते—तुलसीनोपर्युषिताबिल्वंचत्रिदिनावधि । पद्मंपंचदिनात्त्याज्यंशेषंपर्युषितंविदुः । तत्रैवस्कांदेदमनमुपक्रम्य—तत्त्वमालाभगवतःपरमप्रीतिकारिणी । शुष्कापर्युषितावापिनदुष्टाभवतिक्वचित् । पूर्वोक्तदिनसंख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहस्थमदुष्टमितिशैवागमः । **स्मृतिसारावल्यां**—जलजानांचसर्वेषांपत्राणामहतस्यच । कुशपुष्पस्यरजतसुवर्णकृतयोरपि । नपर्युषितदोषोस्तितीर्थतोयस्यचैवहि । **वोपदेवः**—बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृंगदूर्वामदांभोजाहिदर्भामुनितिलतगरब्रह्मकह्लारमल्ली । चपाश्वारातिकुंभादमनमरुवकाबिल्वतोहानिशस्तास्त्रिंशत्येकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमाभूयएव । **अस्यार्थः**—शताशतावरी । मदोमदारः । अहिर्नागचंपकः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मपलाशम् । कह्लारकुमुदम् । तेननपौनरुक्त्यम् । अश्वारातिःकरवीरः । अरीषट् । ईशःएकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरष्टौ । भूरेकः । यमौद्वौ । बिल्वमारभ्याहिपर्यंतंगणयित्वादर्भमारभ्यत्रिंशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । **तत्वसागरसंहितायां**—यद्वापर्युषितैश्चापिपुष्पाद्यैरविकारिभिः । गंधोदकेनचैतानित्रिःप्रोक्ष्यैवप्रपूजयेत् । **पारिजातेआदित्यपुराणे**—शिवेकुंदंमदतीचयूथींवधूककेतकम् । जपांरक्तत्रिसंध्यैद्वेसिंदूरकुटजानितु । मालतीघुसृणंचैवहयारिंचवर्रीत्यजेत् । नशस्तंशाल्मलपुष्पंकूष्मांडंचनशोभनम् । कलिकामुकुलैर्नेज्याविनाचंपकपंकजैः । **पुष्पमालायाम्**—मंदारमर्कंधत्तूरशाल्मलीकांचनालजम् । निषिद्धंविष्णुपूजायांपुष्पंबैभीतकंतथा । निषिद्धंविद्धितंविष्णौशिरीषंशक्रपुङ्कम् । नरसिंहस्यपूजायां

निषिद्धंकेतकीद्वयम् । **चंद्रिकायामप्येवम्** । **मदनपारिजातेविष्णुधर्मे**—ककचाख्यस्यपुष्पाणितथाधत्तूरकस्यच । कृष्णंचकुटजं चार्कंनैवदेयंजनार्दने । शाल्मलंचशिरीषंचबृहतींगिरिमल्लिकाम् । सर्जकंचैवकूष्मांडकंचनारंचवर्जयेत् । **शातातपः**—देवीनामर्कमंदारौ सूर्यस्यतगरंतथा । निषिद्धमित्यर्थः । **कार्तिकमाहात्म्ये**—गणेशंतुलसीपत्रैर्दुर्गांनैवतुदूर्वया । मुनिपुष्पैस्तुसूर्यंचलक्ष्मीकामोनचार्चयेत् । **पाद्मे**—नबिल्वेनार्चयेद्धातुंनकेतक्यामहेश्वरम् । नाक्षतैःपूजयेद्विष्णुंनतुलस्यागणाधिपम् ॥

तुलसीग्रहणादौविशेषः । **हारीतः**—स्नानंकृत्वातुयेकेचित्पुष्पंचिन्वंतिमानवाः । देवतास्तन्नगृह्णंतिभस्मीभवतिकाष्ठवत् । तन्म ध्याह्नस्नानपरम् । अस्नात्वातुलसींछित्त्वादेवतापितृकर्मणि । तत्सर्वंनिष्फलंयातिपंचगव्येनशुध्यति इति **पाद्मोक्तेरितिचंद्रिका** । अत्रतुलसीपदंपुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधादितिरुद्रधरः । **देवयाज्ञिकनिबंधेस्मृतिसारे**—श्रवणेचव्यतीपातेभौमभार्गवभानुषु । पर्वद्वयेचसंक्रांतौद्वादश्यांसूतकद्वये । तुलसींयेविचिन्वंतितेछिंदंतिहरेःशिरः । कचिच्छ्रवणस्थानेवैधृतिपदम् । **पाद्मे**—भृग्वर्कांगारवारेषुद्वा दश्यांपंचपर्वसु । येविचिन्वंतितुलसींतेछिंदंतिहरेःशिरः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—रविवारंविनादूर्वांतुलसींद्वादशींविना । जीवितस्याविनाशाय नविचिन्वीतधर्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षांतेद्वादश्यांनिशिसंध्ययोः । यैश्छिन्नंतुलसीपत्रंतैश्छिन्नंहरिमस्तकम् । **विष्णुधर्मे**—नछिंद्या तुलसींविप्रोद्वादश्यांवैष्णवःक्वचित् । **हरिभक्तिविलासे**—संक्रांत्यादौनिषिद्धोपितुलस्यवचयःस्मृतौ । परंश्रीविष्णुभक्तैस्तुद्वादश्यामेवनेष्यते । अयंनिषेधोनकृष्णतुलस्याम् ।—तुलसीकृष्णतुलसीतथारक्तंचचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंहरेरिति **भविष्ये**कृष्णतुलस्याःपुनरु पादानेनतुलसीत्वाभावात् । जीरकंकृष्णजीरकमितिवत् । **पाद्मे**—द्वादश्यांतुलसीपत्रंधात्रीपत्रंचकार्तिके । लुनातिसनरोगच्छेन्निरयानतिग र्हितान् । **रुद्रयामले**—देवार्थेतुलसीछेदोहोमार्थेसमिधस्तथा । इंदुक्षयेनदुष्येतगवार्थेपितृणस्यच । **पाद्मे**—तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंके

शवप्रिये । केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोभने । इतितुलसीग्रहणमत्रः । **अवंतीखंडेस्कांदे**—येऽर्चयतिहरेर्मूर्तिंकोमलैस्तुलसीदलैः । कोटिकोटिसुवर्णानांदानस्यफलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुमजर्यासदलयातुलसीभवयाहरेः । पूजांकुर्वीतयोनित्यंसपूजाफलमश्नुते । **शंखः**—वानस्पत्येमूलफलेदार्वग्न्यर्थेचगोस्तृणम् । देवतार्थंचकुसुममस्तेयंमनुरब्रवीत् । इदंद्विजपरम् । द्विजस्तृणैधःपुष्पाणिसर्वतःस्वयमाहरेदितियाज्ञ**वल्क्योक्तः** । एतन्नित्यपूजापरम् ।—पारक्यारामसजातैःकुसुमैरर्चयेत्सुरान् । तेनपापेनलिप्येऽहंयदेतदनृतभवेदितिनारदीयादितिपंचा**यतनसारः** । **आह्निकप्रदीपेस्कांदे**—पत्रंवायदिवापुष्पंफलंनेष्टमधोमुखम् । दुःखदतत्समाख्यातयथोत्पन्नप्रदापयेत् । अधोमुखार्पणं नेष्टंपुष्पांजलिविधिविना ॥ ॥ **लक्षपूजायांविशेषः** । लक्षपूजासुसर्वासुपुष्पमेकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेत्पूजालक्षपुष्पार्पणंहितत् । लक्षपुष्पा दौपुष्पाद्यर्पणंयथेच्छमितिपंचायतनसारे । **जटमल्ले**—येपांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेपांस्युःफलंवार्चाविधौहरेः । **पाद्मे**—बिल्वपत्रंशमीपत्रतुलस्यामलकंतथा । कुशपत्रंभृंगराजसदाग्राह्यहरेर्बुधैः । **बिल्वपत्रेविशेषः शिवधर्मोत्तरे**—अच्छिन्नैर्बिल्वपत्रैश्चअच्छिन्नाग्रैस्त्रिपत्रकैः । वामपत्रेवसेद्ब्रह्मापद्मनाभश्चदक्षिणे । पत्राग्रेलोकपालाश्चमध्येपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागेस्थितायक्षाःपूर्वभागेऽमृतस्थितम् । तस्माद्वैपूर्वभागेनअर्चयेद्गिरिजापतिम् । **जटमल्ले**—येपांशंसतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेपांस्युःफलंवार्चाविधौहरेः । **भविष्ये**—फलानामप्यलाभेतुतृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामभावेतुभक्त्याभवतिपूजितः । मनसापूजयेदित्यर्थः ॥

अथधूपः । **तिथितत्वेकालिकापुराणे**—मधुमुस्ताघृतगंधोगुग्गुल्वगरुशैलजम् । सरलसिद्धसिद्धार्थोदशांगोधूपइष्यते । **मदनरत्ने**—षड्भागकुष्ठद्विगुणोगुडश्चलाक्षात्रयंपंचनखस्यभागाः । हरीतकीसर्जरसश्चमांसीभागैकमेकत्वथशैलजस्य । वनस्यचत्वारिपुरस्यचैकंधूपो दशांगःकथितोमुनीद्रैः । द्विगुणोब्यंशः । शैलजंमध्यदेशेतूलइतिप्रसिद्धम् । घनोमुस्ता । पुरोगुग्गुलुः । **व्रतहेमाद्रौभविष्ये**—अगरुच

दनंमुस्तासिह्लकंवृषणंतथा । समभागंतुकर्तव्यंधूपोयममृताह्वयः । तथा–श्रीखंडंग्रंथिसहितमगरुंसिह्लकंतथा । मुस्तातथैंदुर्भूतेशशर्कराचददे ञयम् । इत्येपोऽनंतधूपश्चकथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णागरुंसिह्लकंचवालकंवृषणंतथा । चंदनंतगरंमुस्ताप्रबोधःशर्करान्वितः । तथा—कर्पूरंचंदनंकुष्टमुशीरसिह्लकंतथा । ग्रथिकंवृषणंभीमकुंकुमंगृंजनंतथा । हरीतकीतथोशीरयक्षधूपउदाहृतः । तथा—वृषणंसिह्लकंबिल्वंश्रीखंडमगरुंतथा । कर्पूरंचतथामुस्ताशर्करासत्वचंद्विज । इत्येषविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृषणंकस्तूरिकेति**समयप्रदीपः** । कर्पूरंचंदनंमांसीत्वक्पत्रैलालवंगके । अगरुंसिह्लकंधूपंप्राजापत्यंप्रचक्षते । श्रीखडंतगरंकुष्टंकर्पूरंसिह्लकतथा । महानयस्मृतोधूपःप्रियोदेवस्यसर्वदा । **चंद्रिकायांहारीतः**—रुंहिकाख्यंकणंदारुसिह्लकंसागरुंसितम् । शंखंजातीफलश्रीशेधूपानिस्युःप्रियाणिवै । रुहिकामांसी । कणोगुग्गुलविशेषः । दारुदेवदारुः । शंखंनखी । **नारसिंहे**—विनामृगमदंधूपेजीवजातंविवर्जयेत् । एतच्चृसिहान्यपरम् । महिषाख्यंगुग्गुलंयआज्ययुक्तंसशर्करम् । धूपंददातिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तेः । देव्यादौतस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेनश्रीधरालयम् । धूपयेद्वैष्णवोयस्तुसमुक्तोनरकार्णवात् । **गौतमः**—तीर्थकोटिशतैर्धौतोयथाभवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलंदेहंधूपशेषस्तथाहरेः । **पाद्मे**—धूपंचारात्रिकंविष्णोःकराभ्यांयःप्रविदते । कुलकोटिंसमुद्धृत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

अथदीपः । **नारसिंहे**—घृतेनवाथतैलेनदीपंप्रज्वालयेन्नरः । **अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौविष्णुधर्मे**—महावर्तिःसदादेयाकृष्णपक्षेविशेषतः । देवस्यदक्षिणेपार्श्वेदेयातैलतुलानृप । पलाष्टकयुतांराजन्वर्तिंतत्रप्रकल्पयेत् । महारजनरक्तेनसमग्रेणतुवाससा । वामपार्श्वेतुदेवस्यदेयाघृततुलानृप । पलाष्टकयुतांपुण्यांशुक्लांवर्तिंचदीपयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोजितेंद्रियः । एवंवर्तिद्वयमिदंसकृद्दत्वामहीयते ।

१ हरिकाख्येति पाठ ।

एकामप्यथवादद्यादभीष्टामनयोर्द्वयोः । दीपदानंमहासत्रंकृत्वाफलमुपाश्नुते । **दीपनिर्वाणनिषेधोभविष्ये**—तांश्चदत्वानहिंसेतनच तैलविवर्जितान् । कुर्वीतदीपहिंसांयोमूषकोंऽधःप्रजायते । **भविष्योत्तरे**—प्रज्वाल्यदेवदेवस्यकर्पूरेणतुदीपकम् । अश्वमेधमवाप्नोति कुलंचैवसमुद्धरेत् । **संवर्तः**—देवागारेद्विजानांचदीपदत्वाचतुष्पथे । मेधावीज्ञानसंपन्नश्चक्षुष्मान्जायतेनरः ॥

अथनैवेद्यं । **कृष्णभट्टीये**—नैवेद्यजलपुष्पादौधेनुमुद्रांप्रदर्शयेत् । **गोविंदराजीयेब्रह्मांडे**—पत्रपुष्पफलंतोयमन्नपानाद्य मौषधम् । अनिवेद्यनभुंजीतयदाहारायकल्पितम् । तत्रैवपाद्मे—अनिवेद्यहरेर्भुंजन्सप्तजन्मनिनारकी । निवेदितस्यभक्षणप्रतिपत्तिरिति **गोविंदराजः** । तन्न । यद्भक्षयेत्तन्निवेदितमितिवाक्यार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिषेधात्सर्वान्ननिवेदननिषेधः । अवदानद्वारापुरो डाशस्येवोद्धृतान्ननिवेदनद्वारासर्वान्ननिवेदनमितिवाच्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेपिसर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वान्ननिवेदनसिद्धेश्च । निवेदितशेषत्वेनसर्वस्यनिवेदितत्वांगीकारेलक्षणापानाच्च । पाकैक्येनिवेदितेनैववैश्वदेवःस्विष्टकृद्वत् । **यत्तुशातातपः**—एकस्मिन्वाप्यशक्त श्चेत्पूर्वंविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवततःशिष्टाद्व्यासस्यवचनंयथेतिशिष्टपदंतत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेषात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यदेवतांतर मितिश्रीधरोक्तेःसर्वनिवेदनेप्युपपन्नमितिगोविंदराजः । **भट्टदिनकरस्तु** वैश्वदेवार्थंनैवेद्यार्थंपाकभेदेनिवेदितमेवसंस्कृतमेव भक्षयेदिति नियमद्वयंनयुक्तम् । एकभक्षणेन्यतरनियमबाधात् । उभयभक्षणेनियमद्वयबाधात् । अतोनिवेदितमेवभक्षयेदितिवचोहोमासाधनवटकतांबूला दिपरं । हुतमेवभक्षयेदितिहविष्यपर । यद्वानिवेदितमेवभक्षयेदितिवैश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवापाकैक्येप्यहविष्यस्यैवपाकभेदेपिनिवेदित स्याहुतस्यापिहुतत्वमस्त्येव । नहिपाकभेदेवैश्वदेवभेदः । महानससंस्कारत्वाद्वैश्वदेवस्य । एवंनिवेदितत्वमपिनचसर्वनिवेदन । निवेदितस्यदा हादिविधानेनसर्वान्नदाहाद्यापत्तेः । पाकैक्येप्येवम् । तस्मादुद्धृत्यैवनिवेदनमित्याह । **विष्णुः**—मेषीमहिषीछागीनांदुग्धदधिघृतान्यदेयानि ।

गारुडे—तुलसीदलसंमिश्रंहरेर्यच्छतियःसदा । नैवेद्यमित्यादि**स्मृतिरत्नावल्याम्** । नैवेद्यस्त्वभावेतुफलान्यपिनिवेदयेत् । फलाना
मप्यलाभेतुतृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामलाभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलाभेतुसर्वत्रमानसंप्रवरंस्मृतम् । **नैवेद्यांशदानमुक्तं**
तद्विधिःपंचरात्रे—ततोजव
पारिजातेसंग्रहे—विष्वक्सेनायदातव्यंनैवेद्यस्यशतांशकम् । पादोदकंप्रसादंचलिंगेचंडेश्वरायतु । **टोडरानंदेविष्णुधर्मे**—फलानिदत्वादेवेभ्यःसफलांविंदतेश्रि
निकांविद्वानपसार्ययथाविधि । मुख्यादीशानतःपात्रान्नैवेद्यांशंसमुद्धरेत् । यत्नपक्वमपिग्राह्यंकदलीफलमुत्तमम् । **अथतांबूलंस्कांदे**—
यम् । **अथफलंभविष्ये**—फलंचकथितंविद्धंकृमिभिस्तद्विवर्जयेत् ।
तांबूलानांकिसलयंदत्वास्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

अथप्रणामः । टोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः—प्रणम्यदंडवद्भूमौनमस्कारेणयोर्चयेत् । सयांगतिमवाप्नोतिनतांक्रतु
शतैरपि । **हलायुधे**—नदेवंपृष्ठतःकृत्वाप्रणामंक्वचिदाचरेत् । वरमुत्थायकर्तव्यंनवृथाभ्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चएकाचैवप्रद
क्षिणा । अकालेदर्शनंचैवपुण्यंहंतिपुराकृतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायावक्ष्यमाणत्वात् । **गोविंदराजीयेभविष्ये**—
अग्रेपृष्ठेवामभागेसमीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्नकुर्याद्देवतालये । **वाराहे**—वस्त्रप्रावृतदेहस्तुयोनरःप्रणमेतमाम् । सदासजायते
मूर्खःसप्तजन्मसुभामिनि । इदंपरिधानीयान्यपरम् । **चंद्रिकायांनारसिंहे**—नमस्कारेणचैकेनअष्टांगेनहरिंस्मरेत् । पद्भ्यांकराभ्यांशिरसा
चंद्रिकायांतु—उरसाशिरसा
पंचांगाप्रणतिःस्मृता । दोर्भ्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुरसाशिरसातथा । मनसावचसाभक्त्याप्रणामोष्टांगईरितः । पंचांग
दृष्ट्यामनसापिधियापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । **संग्रहे**—शिरोहस्तौचजानूचचिबुकंबाहुकद्वयम् ।
स्तुनमस्कारोविद्वद्भिःसमुदाहृतः । **पाद्मे**—भूमिमापीड्यजानुभ्यांशिरआसेव्यवैभुवि । प्रणमेद्योहिदेवेशंसोऽश्वमेधफलंलभेत् ॥

अथप्रदक्षिणा। **वाराहे**—प्रदक्षिणंनकर्तव्यपुरतःपृष्ठदर्शनात्। चक्रवद्भ्रामयेदंगंपृष्ठतोगनदर्शयेत्। अत्रविशेषोत्रवक्ष्यतेस्कंदारण्यकेदे—आरात्रिकसकर्पूरंयेकुर्वतिदिनेदिने। तेप्राप्नुवतिसायुज्यनात्रकार्याविचारणा। **टोडरानंदेविष्णुधर्मे**—गीतवादित्रदानेनसौख्यंप्राप्नोत्यनुत्तमम्। प्रेक्षणीयकदानेनरूपवानभिजायते। प्रेक्षणीयनृत्यगीतादि। **अथशंखपूजाभविष्ये**—त्रैलोक्येयानिभूतानिवासुदेवस्यचाज्ञया। शंखेवसंतिविप्रेंद्रतस्माच्छंखप्रपूजयेत्। **तत्रमंत्रः**—त्वंपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे। निर्मितःसर्वदेवैश्चपांचजन्यनमोस्तुते। गर्भादेवादिनारीणांविशीर्यंतेसहस्रशः। तवनादेनपातालेपांचजन्यनमोस्तुते। **वाराहे**—द्वौशंखौनार्चयेदिति। **शिवार्चनचंद्रिकायां सारसंग्रहे**—शंखमानंतुप्रादेशंचतुरंगुलमुच्छ्रितम्। **क्रियासारे**—प्रस्थांबुप्रमितःशंखःश्रेष्ठस्तत्र्यंशपूरकः। मध्यस्तदर्धप्रमितःकनिष्ठःक्रमशोभवेत्। गोक्षीरधवलःस्निग्धोदीर्घनालोबृहत्तनुः। वृत्तोयोदक्षिणावर्तःसज्ञेयःशंखसंज्ञकः। पूर्वोक्तलक्षणोपेतोवामावर्तोथवाप्ययं। प्रस्थो दानरत्नेज्ञेयः। **मदनरत्नेस्कांदे**—पलद्वयेनप्रसृतद्विगुणकुडवंमतम्। चतुर्भि कुडवैःप्रस्थआढकस्तैश्चतुर्गुणैः। चतुराढकोभवेद्द्रोणइत्येतद्द्रव्यमानकम्। इति ॥

अथपूजाधिकारिणः। तत्र**विष्णुपुराणे**—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चपृथिवीपते। स्वधर्मतत्परोविष्णुमाराधयतिनान्यथा। **स्कांदेशालिग्राममाहात्म्ये**—ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रीशूद्राणामथापिवा। शालग्रामेधिकारोऽस्तिनान्येषांतुकदाचन। अन्येसकरजाः। **प्रतिष्ठाहेमाद्रौ**—चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोराजन्यजातिभिः। वैश्यैर्द्वावेवसपूज्यौतथैकःशूद्रजातिभिः। ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तुनृपैःसंकर्षणस्तथा। प्रद्युम्नःपूज्यतेवैश्यैरनिरुद्धस्तुशूद्रकैः। **प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्टुब्विधाने**—शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा।

१ त्वत्तोयेसर्वतीर्थानिपांचजन्यनमोस्तुते इति पाठ।

ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेत् । क्षत्रियादिरदीक्षितः । नित्यंसर्वदा । अतोब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापिशालिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादे स्तुदीक्षितस्य । अत्रदीक्षामंत्रविहीनेपीत्युक्तेः अयंविनैवमंत्रेणपुण्यराशिःप्रकीर्तितइतिविष्णुपूजाप्रकरणे **भविष्योक्तेश्च** । विष्णुपूजायामदीक्षित स्याप्यधिकारोनान्यत्रेति**टोडरानंदः** । तेनादीक्षितस्यापिक्षत्रियादेर्मूर्तिपूजनेऽधिकारः । **स्मृत्यर्थसारे**—स्त्रीणामप्यधिकारोस्तिविष्णोरा राधनंप्रति । यत्तु**स्मृतिकौमुद्यांशूद्राचारशिरोमणौच मनुः**—जपस्तपस्तीर्थयात्राप्रव्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनंचेतिस्त्रीशूद्रपत नानिषडिति तत्स्पर्शवत्पूजापरम् ।—आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यत इति**टोडरानंदे विष्णू क्तेः** । साधारणधर्माश्चतुर्वर्णपराइति **व्रतहेमाद्रौविज्ञानेश्वरीयेच** । स्त्रीशूद्रपतनानिषडितिशूद्रस्यद्विजसेवाऽविरोधेनस्त्रियास्तुभर्तृसेवाऽत्या गपरमिति**भट्टपादाः** । **जातिविवेके**—स्पर्शनंदेवतानांचकायस्थायविवर्जयेत् । नास्याधिकारोधर्मेस्तीति**मनुव्याख्यानेमेधातिथिः** । स्नानोपवासदेवतार्चनादौनशूद्रस्यनित्योधिकारइति । शूद्रादेःपूजास्पर्शविना ।—स्त्रीणामनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर । स्पर्शनेनाधिकारोऽ स्तिविष्णोर्वाशंकरस्यवेति**बृहन्नारदीयात्** । यदिभक्तिर्भवेत्तस्यस्त्रीणांनापिवसुंधरे । दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितइति**वाराहाच्च** । ब्राह्मण्यपिहरंविष्णुंनस्पृशेच्छ्रेयइच्छती । अनाथावासनाथावातस्यानास्तीहनिष्कृतिरिरिति**पंचायतनसाराच्च** । सांप्रदायिकास्तुनिषेधेषुस्त्रीशू- द्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्विधिषुतत्पदंदीक्षितपरम् । अतोदीक्षितानांतेषांशालग्रामपूजास्पर्शवत्यपिभवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपरइत्याहुः । तन्न । वचनंविनाव्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्यपूजैवन । **यत्तु**—मातरःसर्वलोकैस्तुस्थाप्याःपूज्याःसुरोत्तमेति**देवीपुराणे**स र्वपदंतत्स्त्रीशूद्रान्यपरमितिकेचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शेनेतियुक्तम् । विष्णुमूर्तेःप्रतिष्ठायांचाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुखार्थि भिरिति**कल्पतरौदेवीपुराणात्** । अन्येतुसर्वपदसंकोचेमानाभावात्—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायदिवास्त्रियः । पूजयेन्मातरोभक्त्यास

सर्वंलभतेफलमितिदेवीपुराणाच्च शुचित्वस्यनैमित्तिकपरत्वादीक्षितस्यतत्पूजाभवतीत्याहुः । **कौमुद्यांनारसिंहे** शूद्राधिकारे—पुराणंशृणुयान्नित्यंनरसिंहस्यपूजन । कुर्यादितिशेपः। तत्रैव—ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्या.स्त्रियःशूद्रांत्यजातयः। संपूज्यतंसुरश्रेष्ठंभक्त्यासिंहवपुर्धरम् । अत्रांत्यजातयोऽसच्छूद्रानतुचंडालादयः। चंडालाःसर्वधर्मवहिष्कृताइतिस्मृतेः । **लिङ्गेपिचातुर्वर्ण्यस्याधिकारउक्तःशिवसर्वस्वेभविष्ये**—यस्तुपूजयतेदेविलिंगेमांचजगत्पतिम् । ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवामत्परायणः । तस्यप्रीतःप्रदास्यामिशिवॉल्लोकाननुत्तमान् । **ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यमनुः**—देवताभ्यर्चनंचैवसमिदाधानमेवच । कुर्यादितिसवधः । **तिथितत्त्वेस्कांदे**—शूद्रःकर्माणियोनित्यंस्वीयानिकुरुतेप्रिये । तस्याहमर्चांगृह्णामिचंद्रखंडविभूपिते । इदंपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगविपयमितित्रिस्थलीसेनौभट्टपादाः । **नूतनलिंगपूजायांतु**—यदाप्रतिष्ठितंलिंगमंत्रविद्भिर्यथाविधि । तदाप्रभृतिशूद्रश्चयोपिद्वापिनसंस्पृशेदितिबृहन्नारदीयादस्पर्शपूजाकल्पकाभावाच्चनाधिकार. । यत्तु—लिंगंगृहीयतिर्वापिसंस्थाप्यतुयजेत्सदेतिदेवीपुराणं तत्रयतिसाहचर्याद्वहिपदंद्विजपरम् । नचपरप्रतिष्ठितलिंगादिपूजायुक्ता—यःशूद्रेणार्चितलिंगविष्णुंवापिनमेन्नरः । तस्येहनिष्कृतिर्नास्तिप्रायश्चित्तशतैरपीतिबृहन्नारदीयेअनमस्कार्यत्वोक्तेः । नचैतदन्यथानुपपत्त्यैवशूद्रस्यलिंगादिपूजाकल्पनं अन्यदीयलिंगपूजानिपेधेनापिचरितार्थत्वात् । **निथितत्त्वेस्कांदे**—ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थव्रतेस्थितः । एवंदिनेदिनेदेवंपूजयेदंबिकापतिम् । संन्यासीदेवदेवेशंप्रणवेनैवपूजयेत् । नमोंतेनशिवेनैवस्त्रीणांपूजाविधीयते । **बौधायनः**—स्त्रीशूद्राणांचभवतिनाम्नावैदेवतार्चनम् । सर्वेवागममार्गेणकुर्युर्वेदानुसारिणा । **पंचायतनसारेभागवते**—वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः । वैदिकोमिश्रकोवापिविप्रादीनांविधीयते । तांत्रिकोविष्णुभक्तस्यशूद्रस्यापिप्रकीर्तितः ॥

---

१ वानप्रस्थश्चसुव्रत ।

मंत्रराजानुष्टुप्विधाने—श्रौतार्चनंतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा। स्मार्तागमार्चनंक्षत्रेवैश्येकेवलमागमः। तस्मादेवार्चनंश्रौतंविप्रस्यैवत दुच्यते। **बह्वृचपरिशिष्टे**—प्रतिमाःप्राङ्मुखीरुदङ्मुखोयजेतान्यत्रप्राङ्मुखःसंभृतसंभारोयजनभवनमेत्यद्वारेस्थित्वाहस्ततालत्रयेण—अपसर्पं तुतेभूतायेभूताभुविसंस्थिताः। येभूताविघ्नकर्तारस्तेनश्यंतुशिवाज्ञयेतिविघ्नानुद्वास्यप्रविश्य येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयएवापित्रेविश्वदेवायवृष्ण इतिजपित्वा शुभासने—पृथिवित्वयाधृतालोकादेवित्वंविष्णुनाधृता।त्वंचधारयमांदेविपवित्रंकुरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःकर्मसंकल्प्य शुचि शंखंअद्भिःप्रणवेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्पाणिप्रक्षिप्यसावित्र्याभिमंत्र्यतीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणितदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायत नंयजनांगानिचाभ्युक्ष्यक्रियांगोदकुंभंगंधादिभिरभ्यर्च्यनमोंतनाम्नातत्तन्मंत्रेणवोपचारान्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयंस्नानमाचमनं वस्त्रमाचमनमुपवीतमाचमनंगंधपुष्पाणिधूपंदीपमुपहारमाचमनंमुखवासंस्तोत्रंप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंपादयेदाचमनमष्ट थगुपचारःप्रणामस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम्। अथमंत्राः—गणानांत्वेतिगणपतेः। कुमारश्चित्पितरमितिस्कंदस्य। आकृष्णेनेत्यादित्यस्य। पावकानइतिसरस्वत्याः। जातवेदसइतिशक्तेः। त्र्यंबकमितिरुद्रस्य। गंधद्वारामितिश्रियः। इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंषोडशेमानुपचारान्पौरुषेणवासू क्तेनप्रत्यृचंसावित्र्यावाजातवेदस्यावाप्राजापत्यावाव्याहृतिभिर्वाप्रणवेनवाकुर्वतिसएषदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदःस्वर्गापवर्गदश्चत स्मादेनमहरहःकुर्वीतेति। **टोडरानंदेवाराहे**—अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः। उदङ्मुखइतिस्थिरप्रतिमाविषयमितिपारिजातः। **वैशाखमाहात्म्येपाद्मे**—स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया। पौरुषेणचसूक्तेनसामभीराजनादिभिः। अर्चयेदितिशेषः। **टोडरानंदे योगयाज्ञवल्क्यः**—दद्यात्पुरुषसूक्तेनयःपुष्पाण्यपएववा। अर्चितंस्याज्जगदिदंतेनसर्वंचराचरम्।

अथन्यासादि। शौनकः—अंगुष्ठाग्रेतुगोविंदंतर्जन्यांतुमहीधरम्। मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्यांत्रिविक्रमम्। कनिष्ठिक्यांन्यसेद्विष्णुंकरम

ध्येतुमाधवम् । एवंन्यासंपुराकृत्वादेहांगन्यासमाचरेत् । मस्तकेकेशवंन्यस्यभालेनारायणंतथा । माधवंकर्णयोरक्ष्णोर्विष्णुंचैवतुनासयोः । मुखेतुमधुसूदनंकठदेशेत्रिविक्रमम् । वामनंविन्यसेद्बाह्वोःश्रीधरंहृदिविन्यसेत् । नाभ्यांविद्याद्धृषीकेशंकट्यांतैपद्मनाभकम् । दामोदरंपादयोश्चन्यासंद्वादशधाचरेत्।ततःपुरुषसूक्तेनसर्वांगन्यासमाचरेत्।अपरार्केनारसिंहे—आनुष्टुभस्यसूक्तस्यत्रिष्टुवतस्यदेवता।पुरुषोयोजगद्बीजमृषिर्नारायणःस्मृतः। प्रथमांविन्यसेद्वामेद्वितीयांदक्षिणेकरे । तृतीयांवामपादेतुचतुर्थींदक्षिणेपदे । पचमींवामजानौतुषष्ठींवैदक्षिणेन्यसेत् । सप्तमींवामकुक्षौचअष्टमींदक्षिणेन्यसेत् । नवमींनाभिमध्येतुदशमींहृदयेतथा । एकादशींकठदेशेवामबाहौततःपराम् । त्रयोदशींदक्षिणेतुआस्यदेशेचतुर्दशीम् । अक्ष्णोःपचदशींचैवषोडशींमूर्ध्निविन्यसेत् । यथादेवेतथादेहेन्यासकृत्वाविधानतः। एवंन्यासविधिंकृत्वापश्चाद्यागंसमाचरेत् । गोविंदराजीये योगयाज्ञवल्क्यः—षडगन्यासइत्येकेउत्तरेपुरुषसूक्तके। अद्भ्यःसंभूतइतिहृदयायनमः। वेदाहमितिशिरसेस्वाहा । प्रजापतिश्चरतीतिशिखायैवषट् । योदेवेभ्यइतिकवचायहुम् । रुचंब्राह्ममितिनेत्रत्रयायवौषट् । श्रीश्चेत्यस्त्रायफट् । चंद्रिकायांनारदीये—एवंन्यासंतुकृत्वादौपश्चाद्देवस्यपूजनम् । गंधमाल्यैःसुरभिभिरात्मानंचार्चयेद्बुधः। ततःपीठसमाराध्यगंधपुष्पाक्षतैःशुभैः। ऋग्विधाने—वक्ष्येपुरुषसूक्तस्यविधिनात्वर्चनेपुनः। आद्ययावाहयेद्देवमृचातुपुरुषोत्तमम्। द्वितीययासनदद्यात्पाद्यंचैवतृतीयया। चतुर्थ्यार्घ्यंप्रदातव्यंपंचम्याचमनीयकम् । षष्ठ्यास्नानंप्रकुर्वीतसप्तम्यावस्त्रमेवच। यज्ञोपवीतमष्टम्यानवम्यागंधमेवच। दशम्यापुष्पदानचएकादश्यातुधूपकम्।द्वादश्याचतथादीपंत्रयोदश्योपहारकम् । चतुर्दश्यानतिंकुर्यात्पंचदश्याप्रदक्षिणाम् । षोडश्योद्वासनकुर्यादेवमेवसमर्चयेत् । पौरुषेणचसूक्तेनतद्विष्णोःपरमेणच। नैताभ्यांसदृशोमंत्रोवेदेपूक्तश्चतुर्ष्वपि। पूजोत्तरंऋग्विधाने—हुत्वाषोडशभिर्मंत्रैःषोडशान्नस्यचाहुतीः । शेषंनिवेदयेत्तस्मैदद्यादाचमनंततः । जानुभ्यांधरणींगत्वामूर्ध्नाहरिमथोवहेत् । पुनःषोडशभि

१ न्यासमारमेत् ।

मंत्रैर्दद्यात्पुष्पाणिषोडश । तच्चसर्वंजपेद्भूयःपौरुषंसूक्तमुत्तमम् । षण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिह्येवमेवसमर्चयेत् । **पूजांतेकर्तव्यमाहयोगयाज्ञवल्क्यः**—निवेदयेत्तदात्मानंतद्विष्णोरितिमंत्रतः । **पाद्मे**—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवासूर्यमग्निगणाधिपम् । दुर्गांसरस्वतीलक्ष्मीगौरींवानित्यमर्चयेत् । एतेष्वन्यतरार्चनेनापिनप्रत्यवैतीत्यर्थः। **केचित्तुपंचायतनपूजांनित्यांब्रुवते**—शिवंभास्करमग्निंचकेशवंकौशिकीमपि । मनसानर्चयन्याति देवलोकादधोगतिम्। वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम्। नत्वसंपूज्यभुंजीतकौशिकीकेशवंशिवमितिका**लिकापुराणा**दित्याहुः। केचित्तु—अग्निर्गणेशःपावकःकार्तिकेयोविनायकइति**भविष्योत्तरात्तत्पूजामाहुः** । एतेनाग्निस्मार्तमितिवदन्नर्थानभिज्ञत्वादपास्तः । कौशिकींदुर्गां अनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवानितिव**र्धमानसमयप्रदीपादयः**। पुष्पाद्यभावेमनसापिपूजयेदितिवयम् । केचित्तुविष्णुपूजैवनित्या शिवदुर्गादिपूजा तुकाम्येत्याहुः। यस्त्वेषांपूजायाअकरणेनिंदार्थवादःससंकल्पेसतिनित्यतापरइतिश्री**दत्तवाचस्पती** । तन्न । विष्णुपूजायामपितत्वापत्तेः—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवागौरीवानित्यमर्चयेदितिपा**द्मे**वाशब्दश्रवणेपि—तस्मादनादिमध्यांतंनित्यमाराधयेद्धरिमितिचं**द्रिकायांकौर्मा**द्विष्णुपूजानित्या । —तत्रापिशालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा । ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेदिति**मंत्रराजानुष्टुब्विधानात्** । शालग्रामशिलापूजांविनायोश्नातिकिंचन । सचंडालोहिविष्ठायामाकल्पंजायतेकृमिरितिह**लायुधा**च्चशालग्रामपूजैवनित्येतिकेचित् । अन्येतुपूर्ववाक्येशालग्रामपदंमूर्त्युपलक्षणमिति**पंचायतनसारात्**—केशवार्चागृहेयस्यनतिष्ठतिमहीपते। तस्यान्नंनैवभोक्तव्यमभक्षणसमंस्मृतमितिह**लायुध**वचनान्मूर्तिपूजापिनित्येत्याहुः । अत्रविष्णोरर्चेतिपाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यांगदाब्जाभ्यांपूज्योविष्णुःश्रियैनरैरित्युक्तलक्षणाविष्णुप्रतिमाशालग्रामसद्भावेप्यावश्यकीतिटो**डरानंदः** । लिंगेदेवोमहादेवःसर्वदैवव्यवस्थितः । अनुग्रहायलोकानांतस्मान्नित्यंप्रपूजयेदिति**भविष्योत्तरा**ल्लिंगपूजानित्येत्याहुः । **चंद्रिकायांकौर्मे**—योमोहादथवालस्यादकृत्वादेवतार्चनम् । भुंक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायते । **यत्त्वाश्वलायनः**—दानाध्य

यनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान् । नकुर्याच्छ्राद्धदिवसेप्राग्विप्राणांविसर्जनादिति तन्नित्यवर्जमितिबोपदेवः । विष्णुभिन्नपरमितिपरिचर्यो । पूजयित्वाशिवंभक्त्यापितृश्राद्धंप्रकल्पयेदितिलैंगात्।—श्राद्धाहितुसमभ्यर्च्यनृवराहजनार्दनमितिविष्णुधर्मोक्तेश्चविहितभिन्नपरमित्यपिके चित्।सर्वादौसूर्यपूजा—अपूज्यप्रथमंसूर्यमपरान्यःप्रपूजयेत्।नतद्धृतकृतंपाद्यंसंप्रतीच्छतिदेवताइतिब्राह्मात् ।—रविर्विनायकश्चंडीईशो विष्णुश्चपंचमः। अनुक्रमेणपूज्यंतेव्युत्क्रमेणमहद्भयमिति । गणेशार्कौसमभ्यर्च्यशैवोविष्णुंप्रपूजयेत् । अर्चयेच्चशिवंपश्चाद्विष्णुमादौतुवैष्णवः।ततःशि वंततोदुर्गामेवंस्यादर्चनक्रिया । अत्रगणेशार्कयोःक्रमेनतात्पर्यंकिंतुतावपूजयित्वाप्रधानंनपूजयेत् । आदौनसर्वादौकिंतुविष्ण्वादौ । पौराणोयंक्रमः।

आगमोक्तस्तुयोगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्ण्वीशदुर्गाआवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौगणपतिंदेवंसूर्यंविष्णुमुमापतिम् । दुर्गांच पूजयेद्विद्वानिति । आपस्तंबस्मृतौ—प्रत्यहदेवताःपूज्याइत्युक्तिर्वैश्वदेवदेवताभ्योन्याःपराशराद्युक्तप्रतिपदादितिथिदेवताःपूज्याइत्येतदर्थेति टोडरानंदः। तन्न । पूर्ववचनैकवाक्यतयास्यगणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्रविधानाच्च । पंचायतनस्थापनमाह्य मलप्रकाशेबोपदेवः—शंभौमध्यगतेहरीनहरभूदेव्योहरौशंकरेभास्येनागसुतारवौहरगणेशाजांबिकाःस्थापयेत् ।देव्यांविष्णुशिवैकदंतरवयोलं बोदरेजेश्वरार्येनाःशंकरभागतोऽतिसुखदाव्यस्तास्तुतेहानिदाः।यस्ययइष्टोदेवःसतेनमध्येस्थाप्यःसाधारणतयापूजनेविष्णुः । श्लोकार्थस्तु—पच सुदेवतासुपूजकाभ्यर्हितत्वेनशिवादौमध्यस्थेशिष्टानामेषक्रमः । शंभौमध्यगे—ईशानेहरिःआग्नेयेसूर्यःनैर्ऋत्येगणेशःवायव्येदुर्गा । हरौमध्यगे— ईशानेशंकरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येसूर्यःवायव्येदुर्गा । रवौमध्यगे—ईशानेहरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येविष्णुःवायव्येदुर्गा । देव्यांमध्यगायाम्—विष्णु रीशानेशिवआग्नेयेगणेशोनैर्ऋत्येरविर्वायव्ये । गणेशेमध्यगे—विष्णुरीशानेईश्वरआग्नेयेदुर्गानैर्ऋत्येरविर्वायव्येइतिगोविंदराजः । मंत्रमहो दधौ—पंचायतनपक्षेतुमध्येविष्णुंततोर्चयेत् । अग्निनैर्ऋतवायव्येशानेपुगणनायकम् । रविंशिवांशिवंमध्येगणेशश्चेच्छिवंशिवाम् । रविंविष्णुंरवौ

मध्येविघ्नाजनगजेश्वरान् । भवान्यांमध्यसंस्थायामीशविघ्नार्कमाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादिं ततोयजेत् । गणेशेमध्यसंस्थेतुपूजयेद्भास्करादितः । एतेनाजेश्वरेनार्याइतिपाठंवदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अत्रपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमागमे—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः। प्राच्येवप्राचीसोद्दिष्टामुक्त्वावैदेवपूजनं । **प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे**—देवस्यमुखमारभ्यदिशंप्राचींप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्पश्चिमोदगास्यश्चप्रातःसायंनिशासुचेतिवचनाद्व्यवस्थेतिवा**चस्पतिमिश्राः**।सूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजा**रत्नाकरेतिथितत्वे**च । **टोडरानंदे गौतमः**—रात्रावुदङ्मुखःकुर्याद्देवकार्यंसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवशुचिःकुर्यादुदङ्मुखः । अर्कमर्कतनुर्यजेदिति**भविष्योक्तेः** । सूर्यनित्यार्चनेप्रणवेनपूरकादिभिर्वायुधारणशोषणादिभिर्भूतशुद्धिरंगमिति**टोडरानंदः** । **आगमिकास्तु**नादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांगमित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदारुणः । आसाद्यभास्करंमर्त्यस्तंनाशयतितत्क्षणात् । प्रदद्याद्वैगवांलक्षंदोग्ध्रीणां वेदपारगे।एकाहमर्चयेद्भानुंतस्यपुण्यंततोधिकम्। **स्मृतिरत्नावल्याम्**—शिवंसूर्यंतथाचेंद्रंदुर्गाद्याउग्रदेवताः।योर्चयेत्पणपूर्वंतुसद्यःपततिमानवः। **प्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—संवत्सरत्रयंकुर्याद्यःपरार्थसुरार्चनम्।संवत्सरंचगायत्रीषण्मासंरुद्रमेवच।प्रणवंवादिनंचैकंसचपातित्यमाप्नुयात् । तदपिमूल्येनभरणे । देवार्चनपरोविप्रोवित्तार्थीवत्सरत्रयम् । सवैदेवलकोनामहव्यकव्येषुगर्हितइति**चंद्रिकायांविष्णूक्तेः** । आपःक्षीरंकुशाग्राणिघृतंदधितथामधु । रक्तानिकरवीराणितथारक्तंचचंदनम् । अष्टांगमर्घमापूर्यभानवेद्धिर्निवेदयेत् । **हरनाथीयेस्मृतिसारे**—दारवेणार्घपात्रेणदत्वार्घंयत्फलंलभेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंमृत्पात्रेणनराधिप । ताम्रपात्रार्घदानेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम्। पालाशपद्मपत्राभ्यांताम्रपात्रसमंलभेत् ।

रौप्यपात्रेणविज्ञेयंलक्षांशोनात्रसंशयः। सुवर्णपात्रविन्यस्तमर्घकोटिगुणंभवेत्। एवंस्नानेपुनैवेद्येबलिपूजादिपुक्रमात्। मृन्मयमत्रहस्तकृतग्राह्यम्। चक्रकृतस्यासुरत्वेननिषेधात्। **तथाभविष्ये**—कालेयकंतुरुष्कंचरक्तचंदनमेवच। यान्यात्मनःसदेष्टानियान्यशस्तान्यपाकुरु। कालेयं कृष्णागरुं। कालियाकाष्ठमित्यन्ये। तुरुष्कंसिह्लकम्॥

अथपुष्पाणितत्रैव—पुष्पैररण्यसभूतैःपत्रैर्वागिरिसंभवैः। आत्मारामोद्भवैर्वापिभक्त्यासंपूजयेद्रविम्। **पुष्पमालायाम्**—जातिकुंदशमीकुशेशयकुशाशोकबकंकिंशुकंपुन्नागंकरवीरचपकजपानेपालिकाकुब्जकम्। वासंतीशतपत्रिकाविचकिलंमंदारमर्काह्वयंपीताम्रातकनागकेसरमिदपुष्पंरवेःशस्यते। लोध्रकैरवमुत्पलंचसकलसिंहास्यकंपाटलायूथीकुंकुमकर्णिकारतिलकाबाणंकदंबंजपा। काशंकेशरकेतकीमरुवकंद्रोणंत्रिसंध्याहयपुष्पंशस्तमिदंचपूजनविधौसर्वसहस्रार्चिषः। तमालतुलसीविल्वशमीभृगारजोद्भवम्। केतकीदूर्वयोर्धात्र्याःपत्रदिनकरप्रियम्। पुष्पंशस्तंभृंगराजशाल्मलीकांचनालजम्। निषिद्धंविहितंसूर्येतगरकंटकारिका। गुंजापराजितोन्मत्तवराहंक्रांतयासह। **भविष्ये**—करवीरेनृपैकस्मिन्नकार्यविनिवेदिते। दशदत्वासुवर्णस्यनिष्कानांलभतेफलम्। ग्रथितेनृपशार्दूलतदेतद्द्विगुणंभवेत्। भक्त्यापूजयतेयोर्कमर्कपुष्पैःसितासितैः। तेजसासोर्कसंकाशोह्यर्कलोकेमहीयते। जपापुष्पसहस्रेभ्यःकरवीरंविशिष्यते। करवीरसहस्रेभ्योविल्वपत्रंविशिष्यते। विल्वपत्रसहस्रेभ्यःपद्ममेकंविशिष्यते। वीरपद्मसहस्रेभ्योबकपुष्पंविशिष्यते। वकपुष्पसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते। कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते। सर्वासांपुष्पजातीनांप्रवरंनीलमुत्पलम्। नीलोत्पलसहस्रेणनीलोत्पलशतेनच। रक्तैश्चकरवीरैस्तुयश्चपूजयतेरविम्। वसेदर्कपुरेश्रीमान्सूर्येतुल्यपराक्रमः। शमीपुष्पंबृहत्याश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते। करवीरसमाज्ञेयाजातीबकुलपाटलाः। श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम्। नागचंपकपुन्नागमुकुराश्चसमाःस्मृताः। प्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरमहर्निशम्। प्रत्येकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंफलम्। स्रजोभिर्मुनिशार्दूलतदेवद्विगुणंभवेत्। मुकुराणिकदंबानिरात्रौदेयानिभानवे। दिवाशेषाणिपुष्पाणि

दिवारात्रौचमल्लिका। तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः। पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच। कुब्जकंतगरंचैवकार्णिकारःकुरंटकः। चंपकोवेणिकःकुंदोवालोबर्बरमल्लिका। अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूषकः। शतपत्राणिचान्यानिबकाह्वंचविशेषतः। अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु। तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचचंदनम्। केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंरवेः। नकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्गंधवर्जितम्। नचाम्रातकजैःपुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः। येषांनप्रतिषेधोस्तिगंधवर्णान्वितानिच। तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे। मुकुरो विचकिलः। अवचयोत्तरंजातीपुष्पंप्रहरपर्यंतंपूजार्हम्। **भविष्ये**—यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच। तथाकार्यंप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम्॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति। सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशंपूजयन्नरः। **वाराहे**—गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंगणेशत्रितयंतथा। नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्गृहीनार्चयेत्सुधीः। गृहिग्रहणात्संन्यासिव्रतिनोर्ननिषेधः। **अथदुर्गापूजा। टोडरानंदेभविष्यपुराणे**—दिग्विभागेषुसर्वेषुकौबेरीदिक्शिवाप्रिया। तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांबिकाम्। **गोविंदराजीयेभविष्ये**—यःसदापूजयेद्दुर्गांप्रणमेद्वापिभक्तितः। सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता। आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः। सहसिद्धार्थकादूर्वाकुंकुमंरोचनामधुः। अर्घोयंकुरुशार्दूलद्वादशांगउदाहृतः। **तथा**—नागकेशरकर्पूरंमुरामांसीसवालका। उद्वर्तनसमाख्यातामातॄणांसर्वतःप्रिया। **शिवार्चनचंद्रिकायाम्**—चंदनागरुकर्पूरकाश्मीरैरोचनान्वितैः। ससिह्लकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम्। गंधाष्टकंशुभंवश्यंशक्तिमंत्रेषुयोजयेत्। सिह्लकंशिलारसइतिप्रसिद्धम्॥

अथपुनःपुष्पाणि **देवीपुराणे**—शृणुशक्रप्रवक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः। ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः। सितरक्तैश्चकुसुमैस्तथापद्मैश्चपांडुरैः। किंशुकैस्तगरैश्चैवकिंकिरातैःसचंपकैः। बकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः। करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापराजितैः। सितरक्तै

स्तथापीतैःकृष्णैश्चैवचतुर्विधैः। धत्तूरकातिमुक्तैश्चबंधूकागस्त्यसंभवैः। मदनैःसिंदुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा। लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः। मंजरीभिःकुशानांचबिल्वपत्रैःसुशोभितैः । पत्रैःपुष्पैर्यथालाभंसर्वौषधिमयैःशुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् । कालोद्भवैरित्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरितिमंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षःपलाशः । **देवीपुराणे**—केतकीचातिमुक्तश्चबंधूकबकुलारिषिः(?) । कदंबःकर्णिकारश्चसिंधुवारःसमुद्वहः । पुन्नागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचबृहतीशतपत्रिका । वीरगकुसुमकह्लारबिल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजंशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनीलापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतःशुभा । दिवाशेषाणिपुष्पाणियथालाभंनियोजयेत् । प्रत्येकंमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निबद्धेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः । सौवर्णेत्वक्षिणीराजन्भगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरंस्थानंयत्रसापरमाकला । **धूपोदेवीपुराणे**—धूपंकल्याणनागंतुनित्यंदेव्याःप्रियंनृप । दीपनैवेद्येपूर्वोक्तेएव ।

अथशिवपूजारुद्राक्षादिचतिथितत्वेलैंगे—विनाभस्मत्रिपुड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः । तस्मान्मृदापिकर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम्। **कृत्यकल्पद्रुमेउमासंवादे**—उच्छिष्टोवाविकर्मस्थःसंलिप्तःसर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्यतुधारणात्। लक्षंतुस्पर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात्। दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलम्। रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोम्रियतेयदि । सोपिरुद्रपदंयातिकिंपुनर्मानवोगुरुः।सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया। यत्करोतिनरःपुण्यसर्वंकोटिगुणंभवेत्। हस्तेचोरसिकंठेयःशिरसाचैवधारयेत् । सुरासुराणांसर्वेषांसवंद्योहियथाशिवः। शिखायांबाहुकंठेचकर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षंधारयेद्भक्त्यासशैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्रंचरुद्राक्षंधारयेद्वामपा

णिना । चतुर्दशमुखंचैवशिखायांधारयेद्बुधः । निश्छिद्राश्चसुपक्वाश्चरुद्राक्षाधारणेस्मृताः । **नववक्त्रादिभेदाः शिवरहस्येपुरुषार्थप्रबो**
धेच—बभूवुस्तेचरुद्राक्षाअष्टत्रिंशप्रभेदतः । सूर्यनेत्रसमुद्भूताःकपिलाद्वादशस्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताःश्वेतास्तेषोडशविधाःक्रमात् । वह्निनेत्रो
द्भवाःकृष्णादशभेदाभवंतिहि । श्वेतवर्णंतुरुद्राक्षंजातितोब्राह्ममुच्यते । क्षात्रंरक्तंतथामिश्रंवैश्यंकृष्णंतुशूद्रकम् । एकवक्त्रःशिवःसाक्षा
द्ब्रह्महत्यांव्यपोहति । द्विवक्त्रेहरगौरीस्याद्गोवधंनाशयेद्ध्रुवम् । त्रिवक्त्रस्त्वनलःसाक्षात्स्त्रीहत्यांदहतिक्षणात् । चतुर्वक्त्रःस्वयंब्रह्मानरहत्यांव्य
पोहति । पंचवक्त्रस्तुकालाग्निःसर्वपापप्रणाशकृत् । षड्वक्त्रःकार्तिकेयस्तुभ्रूणहत्यादिनाशयेत् । सप्तवक्त्रस्त्वनंतःस्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ।
विनायकोष्टवक्त्रस्तुसर्वांव्रतविनाशकृत् । भैरवोनववक्त्रस्तुशिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रःस्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । एकादशमुखोरुद्रो
नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यःसर्वरोगनिबर्हणः । त्रयोदशमुखःकामःसर्वकामफलप्रदः । चतुर्दशास्यःश्रीकंठोवंशोद्धारकरःपरः ।
पंचायतनसारेतिथितत्वेच—विनामंत्रंतुयोधत्तेरुद्राक्षान्भुविमानवः । सयातिनरकान्घोरान्यावदिंद्राश्चतुर्दश । **आचारदर्पणेबो**
पदेवः—रुद्राक्षान्कंठदेशेदशनपरिमितान्मस्तकेविंशतीद्वेषट्षट्कर्णप्रदेशेकरयुगलकृतेद्वादशद्वादशैव । बाह्वोरिंदोःकलाभिर्नयनयुगकृतेएकमेकं
शिखायांवक्षस्यष्टाधिकंयःकलयतिशतकंसस्वयंनीलकंठः । **पुरुषार्थप्रबोधे**—प्रक्षाल्यगंधतोयेनपंचगव्येनचोपरि । शिवांभसाथप्रक्षाल्यश्रीरुद्रे
णाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणांप्रतिष्ठेयमेववैदिकसंमता । तांत्रिकेणप्रतिष्ठासाग्राह्यानोवैदिकेनतु । अथवावैदिकमतेप्रतिष्ठानैवविद्यते । **शिवर**
हस्ये—पंचामृतंपंचगव्यंस्नानकालेप्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्यप्रतिष्ठायांमंत्रंपंचाक्षरंतथा । **पंचायतनसारेपाद्मे**—शालग्रामशिलालिंगेयः
करोतिममार्चनम् । तेनार्चितःकार्तिकेयोयुगानामेकसप्ततिम् । **शूलपाणौलैंगे**—वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् । नचैवापूज्यभुंजी
तशिवलिंगमहेश्वरम् । सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंशिवपूजनम् । **भारतेमूर्तावपिशिवपूजोक्ता**—ताभ्यांलिंगेर्चितोदेवस्त्वर्चायांचयुगे

युगेइति । शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनंवज्रिणंदीप्तशूलंपरश्वधिनंगदिनंखायतासिम् । दिव्यंचापमिषुवीचाददानंव्याघ्राजिनंपरि
घिणदंडपाणिमितिभारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । त्रियंबकेतिमंत्रंतुतथातत्रप्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्क्षवित्तप्रदंलिंगंस्फाटिकंसर्वकाभ
दम् । नर्मदागिरिजश्रेष्ठमन्यद्वापिहिलिंगवत् । कृत्वापूजयविप्रेंद्रलप्स्यसेचेप्सितफलम् । तिथितत्त्वेभविष्ये—तथामलकमात्रंतुकृत्वा
लिंगहिरण्मयम् । सपूज्यरत्नजटितशिवलोकेमहीयते । मृद्भस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यसमुद्भवम् । कृत्वालिंगसकृत्पूज्यवसेत्कल्पायुतदिवि ।
काशीखंडेनर्मदेशमाहात्म्ये—यावत्योदृषदःसतितवरोधसिनर्मदे । तावत्योलिंगरूपिण्योभविष्यतिवरान्मम । भविष्ये—बाण
लिंगानिराजेंद्रख्यातानिभुवनत्रये । नप्रतिष्ठानसंस्कारस्तेषामावाहनंनच । एवमेवप्रपूज्यानिशिवरूपाणिभावतः । कालोत्तरे—त्रिपंचवारं
यस्यैवतुलासाम्यनजायते । तद्बाणहिसमाख्यातशेषंपाषाणसंभवम् । क्रियासारे—लिंगस्यशिवनाभेस्तुनहिपीठप्रकल्पनम् । तदाधारशिले
वस्यात्तस्यपीठमितिस्मृतम् । उत्तममध्यमचैवाधमलिंगत्रिधोच्यते । एकैकंत्रिधातद्वदुक्तमंगुलिमानतः । नवाष्टसप्तांगुलिकलिंगश्रेष्ठतथास्मृ
तम् । षट्पंचकचतुर्मानमध्यमत्रिविधस्मृतम् । त्र्यद्येकांगुलिकंलिंगत्रिविधतुकनीयसम् । उत्तमंबुद्बुदाकारंमध्यमकुक्कुटांडवत् । अधमगोकुद्व
त्स्यादितिलिंगंत्रिधास्मृतम् । तिथितत्त्वेकालकौमुद्यांचस्कांदे—अक्षादल्पपरिमाणंनलिंगंकुत्रचिन्नरः । कुर्वीतांगुष्ठतोह्रस्वंनकदाचित्स
माचरेत् । अगुष्ठतोंगुष्ठपर्वग्रथे. । अगुष्ठांगुलिमानतुयत्रयत्रोपदिश्यते । तत्रतत्रबृहत्पर्वग्रथिभिर्मिनुयात्सदेतिच्छंदोगपरिशिष्टादित्युक्ततिथि
तत्त्वे । सिद्धांतशेखरे—अगुलादिवितस्त्यतंलिंगगेहेप्रपूजयेत् । प्रासादेतुतदूर्ध्वंस्यात्पूजनीयप्रयत्नतः । लिंगमस्तकविस्तारपूजाभागस
मंनयेत् । नाहंतत्रिगुणंकुर्यान्नाहवत्पीठविस्तृतिः । विस्तारद्विगुणंकुर्यादुन्नतपीठमुत्तमम् । वृत्तवाचतुरस्रंवामध्येकंठसमन्वितं । द्विगुणलिंग
नाहाच्चकंठनाहसमाचरेत् । त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वंसमंवायद्विमेखलम् । लिंगमस्तकविस्तारेपड्भागंविभजेत्ततः । मेखलामेकभागेनकुर्यात्खातचतत्स

मम् । लिंगदैर्घ्यसमंकुर्यात्प्रणालंपीठबाह्यतः । विस्तारंतत्समंमूलेतदग्रेचतदर्धतः । जलमार्गःप्रकर्तव्यस्तस्यमध्येत्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धदैर्घ्यंवाप्र णालंचशिवोदितम् । सर्वेषांरत्नलिंगानांसपीठानांविशेषतः । लौहादीनांचलिंगानामेवंलक्षणमाचरेत् । **गौतमीतंत्रेतु**— लिंगमस्तकविस्तारो लिंगोच्छ्रायसमोभवेत् । परिधिस्तत्त्रिगुणितस्तद्वत्पीठंव्यवस्थितम् । प्रणालिकातथैवस्यात्पंचसूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारदैर्घ्यंलिंगोच्चतेसमे । तद्द्विगुणवेष्टनाहंलिंगस्थौल्यम् । तत्समंवृत्तचतुरस्रंवापीठमधश्चोर्ध्वंचेतितत्वम् । पीठोच्चतालिंगोच्चताद्द्विगुणा । **नंदिपुराणे**— त्रिकोणंफलकाका रंशूलाग्रंजर्जरंनतम् । कपिलंचापियल्लिंगंतद्गृहस्थोनपूजयेत् । तथादीक्षितानांद्विजान्येषांस्त्रीणामपितथैवच । लिंगेस्वगुरुणादत्तेपूजानान्यत्रचो दिता । **सूतसंहितायां**शिवपूजाविधिंप्रक्रम्य— समासीनःसदामौनीनिश्चलोदङ्मुखःशुचिः । **सोमशंभुः**— देवस्यदक्षिणेभागेसन्निविष्टः सुखासने । **ज्ञानरत्नावल्याम्**— नप्राच्यामग्रतःशंभोर्नोत्तरेयोषिदाश्रये । नप्रतीच्यांयतःपृष्ठंतस्माद्दक्षंसमाश्रयेत् । दक्षंदक्षिणभागं । ति थितत्वेनंदिपुराणे— चरलिंगेर्चयेद्देवंपूर्वाभिवदनंबुधः । स्थिरलिंगेयथाकामंसुखमादौतथार्चयेत् । **चंद्रिकायांहारीतः**— आराधयेन्म हादेवंभावपूतोमहेश्वरम् । मंत्रेणरुद्रगायत्र्याप्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौद्रेत्र्यंबकेणसमाहितः । तथोत्तमःशिवायेतिमंत्रेणानेनवायजेत् ।

बौधायनः— अथातोमहादेवस्याहरहःपरिचर्याविधिंव्याख्यास्यामः । स्नात्वाशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्यप्रतिकृतिंकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभम र्चयेत्सहपुष्पोदकेनमहादेवमावाहयेदोंभूर्महादेवमावाहयामिॐभुवोमहादेवमावाहयामिॐस्वर्महादेवमावाहयामिॐभूर्भुवःस्वर्महादेवमावाह यामीत्यावाह्यायातुभगवान्महादेवइत्यथस्वागतेनाभिनंदयतिस्वागतंसुस्वागतंभगवतेमहादेवायैतदासनमुपकॢप्तमत्रास्तांभगवान्महादेवइत्यत्रकूर्च ददाति भगवतेयंकूर्चोदर्भमयस्त्रिवृद्धरितःसुपर्णस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयत्यग्रेब्रह्मणेकल्पयामिविष्णवे दक्षिणतःस्कंदाय विनायकाय पश्चिमत शूलायमहाकालाय उत्तरतःउमायै नंदिकेश्वरायकल्पयामीतिकल्पयित्वा सावित्र्या योरुद्रोअग्नाविंतिचपात्रमभिमंत्र्य प्रक्षाल्यत्रिप

तिरःपवित्रमपआनीय सहपवित्रेणादित्यंदर्शयेदोमित्यातमितोस्तासांत्वरितरुद्रेणपाद्यंदद्यात्प्रणवेनार्घ्यमथव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतश्रंडेशा
यनमइत्यथैनंस्नपयत्यापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनाथाद्भिस्तर्पयतिभवंदेवं
तर्पयामिशर्वंदेवंईशानदेवंपशुपतिदेवंरुद्रदेवंउग्रदेवंभीमदेवमहांतदेवतर्पयामि ब्रह्मजज्ञानंकेतुरुद्रायत्वरितरुद्रवामदेव्यमापोवाइदमितिचाभिषेक
कुर्याद्व्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिषिच्य ॐनमोभगवतेरुद्रायत्र्यंबकायेतितर्पयित्वाथैतानिवस्त्रयज्ञोपवीतानिदद्याद्भवायदेवायनमइतिव्याहृतिभि
र्दत्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिषिच्यनमस्तेरुद्रमन्यवइतिगंधंदद्यात्सहस्राणिसहस्रशइतिपुष्पंदद्यात्ईशानंत्वाभुवनानामभिश्रियामित्यक्षतंदद्या
त्सावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांभगवतेमहादेवायजुष्टंचरुंनिवेदयामीतित्रियंबकमितिपरिषेकम
मृतोपस्तरणमसीतिप्रतिपदंकृत्वाहविरुद्वासयामीतिनिवेद्यामृतापिधानमसीतिप्रतिपदंकृत्वात्र्यंबकमित्याचमनीयमथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौपुष्पाणिदद्या
द्भवायदेवायनमः । शर्वायदेवायनमः । ईशानायदेवायनमः । पशुपतयेदेवायनमः । रुद्रायदेवायनमः । उग्रायदेवायनमः । भीमायदेवा
यनमः । महतेदेवायनमः । ब्रह्मणेनमः । विष्णवेनमः । स्कंदायनमः । विनायकायनमः । शूलायनमः । महाकालायनमः । उमायैनमः । नंदिकेश्वरा
यनमः । इतिचरुशेषेणनामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवायदेवायस्वाहा । शर्वायदेवायस्वाहा । ईशानायदेवायस्वाहा । पशुपतयेदेवायस्वाहा ।
रुद्रायदेवायस्वाहा । भीमायदेवायस्वाहा । महतेदेवायस्वाहेत्यथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानात्मानंवालंकृत्याथैनमृग्यजुःसामाथर्वभिःस्तुवतिसहस्राणि
सहस्रशइत्यनुवाकंजप्त्वाअन्यांश्चरौद्रान्मंत्रान्यथाशक्तीत्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोंभगवतेमहादेवायचरुमुद्वासयामीतिचरुमुद्वास्योद्वासनकालं ॐ
भूर्भुवःस्वः महादेवमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयातुभगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेनहविषातुष्टःपुनरागमनायच । पुनःपुनःसंदर्शनायचे
तिलिंगेप्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहनविसर्जनवर्जंसर्वसमानंमहत्स्वस्त्ययनमित्याहभगवान्बौधायनः ॥

शिवपूजायांविशेषोभविष्ये—आपःक्षीरंकुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताश्वसर्षपाश्चैवअर्घोष्टांगःप्रकीर्तितः । तत्रैव—चंदनेप्यगरौज्ञेयंपुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरौविशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंदनागरुकर्पूरैःसूक्ष्मपिष्टैःसकुंकुमैः । शिवस्यार्चासमालभ्यवसेत्कल्पायुतंदिवि । अर्चेतिलिंगोपलक्षणम् । **शिवार्चनचंद्रिकायांभविष्ये केदारखंडे**—करवीराद्दशगुणमर्कपुष्पंविशिष्यते । अर्कपुष्पाद्दशगुणंधत्तूरंहिविशिष्यते । चंपकंनागपुष्पंचकल्हारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचकल्हारात्सहस्रेणविशिष्यते । बकपत्रसहस्रेभ्यएकंधत्तूरकंवरम् । धत्तूरकसहस्रेभ्योबृहतीपुष्पमुत्तमम् । बृहतीपुष्पसाहस्राद्द्रोणपुष्पंविशिष्यते । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्योह्यपामार्गंविशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यःश्रीमन्नीलोत्पलंवरम् । शमीपुष्पबृहत्योश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीवकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम् । नागचंपकपुंनागाधत्तूरकुसमाःस्मृताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेसरः । तथा—केतकीचातिमुक्तंचकुंदोयूथीमदंतिका । शिरीपसर्जबंधूककुसुमानिविवर्जयेत् । कुंदंवार्षिकशिवपूजायांमाघेविहितम् । अन्यथानिषिद्धम् । तथा—कंदकानि[1]कदंबानिरात्रौदेयानिशंकरे । दिवाशेषाणिपुष्पाणिदिवारात्रौचमल्लिका । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमिष्यते । विल्वपत्रैरखंडैस्तुशंकरंपूजयेत्क्वचित् । सर्वपापविनिर्मुक्तःशिवलोकेमहीयते । तुलसीविल्वनिर्गुंडीजंबूराम्रणकंतथा । पंचविल्वमितिप्रोक्तमर्चयेदिंदुशेखरम् । बृहतीकुंकुमैर्भक्त्यायोलिंगंसकृदर्चयेत् । गवामयुतदानस्यफलंप्राप्यशिवंव्रजेत् । तथा—अशोकश्वेतमंदारकर्णिकारबकानिच । करवीरार्कमंदारशमीतगरकेशरम् । पुष्पैरेतैर्यथालाभंयोनरःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोतितदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

[1] कदकानि केतकानि ।

दोधूयमानश्चमरैःशिवलोकेमहीयते । करवीरोबकश्चैवअर्कउन्मत्तकस्तथा । पालाशोबृहतीचैवतथाचगिरिकर्णिका । तथाकाशस्यपुष्पाणिमंदारश्चापराजिता । शमीपुष्पाणिचान्यानिकुंजकःशिखिनातथा । अपामार्गस्तथापद्मंजातीपुष्पंसकोपनम् । चंपकोशीरतगरंतथावैनागकेसरम् । पुंनागःकिकिरातंचद्रोणपुष्पंतथाशुभम् । शिशपोदुंबरश्चैवजपामल्लीतथैवच । पुष्पाणियज्ञवृक्षस्यतथाविल्वदलंशुभम् । कुसुंभस्यचपत्राणितथावैकुंकुमस्यच । नीलंचकुमुदंचैवतथारक्तोत्पलानिच । सुरभीणिचसर्वाणिस्थलजान्यंबुजानिच । गृह्णामिशिरसादेवियोमेभक्त्यानिवेदयेत् । केसरोबकुलः । किकिरातःकुरंटकः । सर्वाणीतिनिषिद्धेतरपरम् । वसंतेतुऋतौप्राप्तेसर्वैःपुष्पैर्मनोरमैः । पूजितेतुमहादेवेअश्वमेधफलंलभेदितिवचनादत्रनिषिद्धैरपिपूजा । सर्वशब्दसंकोचेमानाभावात् निषेधस्यकालांतरेसावकाशत्वाच्च । **देवीपुराणे**—वैशाखेमासिकर्तव्यापूजापाटलयासदा । सर्वान्कामानवाप्नोतिज्येष्ठेपद्मार्चनैःसदा । आषाढेविल्वकह्लारैरीप्सितंलभतेफलम् । नवमल्लिकयापूजानभोमासिमहाफला । कदंबैश्चंपकैरेवनभस्येसर्वकामदा । पूजापंकजमालत्याइषेप्युदयदायिनी । शतपत्रिकयापूजाकार्तिकेसर्वकामदा । मार्गेनीलोत्पलैःपूजापौषेतुकुब्जकैःसदा । माघेतुकुंदकुसुमैरुचकेनचफाल्गुने । शतपत्रैस्तथाचैत्रेयोर्चयेदिंदुशेखरम् । लभतेसर्वयज्ञानांसर्वदानफलंतथा । **केदारखंडे**—जातीपुष्पंमल्लिकायाश्चपुष्पंसमोगरनीलपुष्पंतथैव । तथापुष्पंकुटजकर्णिकारकौसुंभाख्यंवारिजंरक्तवर्णम् । एतान्येवचपुष्पाणिमध्याह्नेलिंगपूजने । रात्रौमोगरकान्येवपवित्राणिविशेषतः ।

अथधूपः । **शिवपुराणे**—गुग्गुलंघृतसंयुक्तंशिवेयश्चनिवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोतिगाणपत्यंचगच्छति । **भविष्ये**—दधित्थंघृतसंयुक्तंदग्धबिल्वमथापिवा । अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिमानवः । दधित्थःकपित्थः । विल्वविल्वफलम् । दीपस्तुपूर्वोक्तएव । **आदित्यपुराणे**—प्रदक्षिणात्रयंकुर्वन्शिवस्यायतनेनरः । अश्वमेधसहस्रस्यइष्टस्यलभतेफलम् । **बह्वृचपरिशिष्टे**—एकाविनायकेदद्याद्द्वेसूर्येत्री

णिशकरे । चत्वारिकेशवेदद्यात्सप्ताश्वत्थेप्रदक्षिणाः । **बृहन्नारदीये**—एकांचंड्यांरवौसप्ततिस्रोदद्याद्विनायके । चतस्रःकेशवेदद्याच्छिवेत्व र्धप्रदक्षिणम् । पदांतरेपदन्यस्येत्करौचलनवर्जितौ । स्तुतिर्वाचिहृदिध्यानंचतुरंगप्रदक्षिणम् । **लैंगे**—सव्यंव्रजेत्ततोऽसव्यंप्रणालंनैवलंघयेत् । **स्कांदे**—प्रदक्षिणप्रकुर्वीतशतमष्टोत्तरंतथा । **बृहन्नारदीये**—शिवप्रदक्षिणेमर्त्यःसोमसूत्रंनलंघयेत् । **प्रदक्षिणाप्रकारस्तु**—वृषंचडं वृषचैवसोमसूत्रपुनर्वृषम् । चंडंचसोमसूत्रंचपुनश्चडपुनर्वृषम् । **प्रतिष्ठाहेमाद्रौ**—प्राच्यांनंदिमहाकालौयाम्येभृंगिविनायकौ । वारुणेवृ पभस्कंदौदेवीचडौतथोत्तरे । **त्रैविक्रम्यांत्वीशान्यांचंडउक्तः** । तत्रैव—बाणलिंगेचलेलैहेसिद्धलिंगेस्वयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनचं डोऽधिकृतोभवेत् । **आदित्यपुराणे**—लिंगेस्वायंभुवेचैवरत्नेतैजसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठितेचैवनचंडोधिकृतोभवेत् । तथा—अपसव्यंयतिः कुर्यात्सव्यंतुब्रह्मचारिणः । सव्यापसव्यंगृहिणोनित्यंशंभोःप्रदक्षिणम् । तृणैःकाष्ठैस्तथापर्णैःपाषाणैर्वेष्टकादिभिः । अंतर्धानंपुरःकृत्वासोमसूत्रं तुलंघयेत् । **तत्प्रमाणंतत्रैव**—प्रासादविस्तारसमानसूत्रंसोमस्यसूत्रेदिशिसोमसूत्रम् । सूत्राद्बहिर्लंघनतोनदोषःस्याद्दोषआभ्यंतरलंघनेन । **शिल्पशास्त्रे**—लिंगमस्तकमध्यात्तुसूत्रंस्यादाप्रणालकम् । लिंगप्रणालीपुष्टत्वंतात्त्वदेवप्रकीर्तितम् । **विशेषांतरंतत्रैव**—सोमसूत्रद्वयंय त्रयत्रवाविष्णुमंदिरम् । अपसव्यंनकुर्वीतकुर्वीतैवप्रदक्षिणम् । **केदारखंडे**—वृषभांतरितोभूत्वापीठकांतरमेवच । प्रदक्षिणंनकुर्वीतकुर्वन्किल्बिष माप्नुयात् । **कालिकापुराणे**—स्पृष्ट्वारुद्रस्यनिर्माल्यंसवासाआप्लुतःशुचिः । इदमशुचिविषयम् । निर्माल्यंयोहिमद्भक्त्याशिरसाधारयिष्यति । अशुचिर्भिन्नमर्यादोनरःपापसमन्वितः । नरकेपच्यतेघोरेतिर्यग्योनौचसंभवेदितिस्कांदादितिश्रीदत्तः । **अपास्तएवायंदोषःस्कांदे**— शिवनिर्माल्यभोक्तारःशिवनिर्माल्यलंघकाः । शिवनिर्माल्यदातारःस्पर्शस्तेषांहिपुण्यहृत् । शिवैकभक्तानांननिषेधः । पादोदकंचनिर्माल्यंभक्तै र्धार्यंविशेषतइत्यग्निपुराणात् ।—निर्माल्यंधारयेद्भक्त्याशिरसापार्वतीपतेः । राजसूयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिनिश्चितमित्यादित्यपुराणाच्च ।

लोभात्तुनधार्यम् । लोभान्नाधरयेच्छंभोर्निर्माल्यंनचभक्षयेत् । नस्पृशेदपिपादेनलंघयेन्नापिनारदेतिपाद्मात् । **अग्निपुराणे**—बाणलिंगेचले लौहेसिद्धलिंगेस्वयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोपोमाल्यधारणे । शालग्रामसंसर्गेतुनदोषः । अग्राह्यशिवनिर्माल्यपत्रपुष्पंफलजलम् । शालग्रामस्यससर्गात्सर्वंयातिपवित्रतामितिस्कांदवाराहोक्तेः । **अस्यार्थः**—पचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयौविहायसहैवपचानांपूजनेशालग्रामसंसर्गाच्छिवनैवेद्यभक्ष्यम् । यदाशिवेनैवेद्यपृथक्कृतदानभक्ष्यमिति ॥

अत्रपुरुषार्थप्रबोधेचतुर्धाव्यवस्थोक्ता—द्विजानांनिषेधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतांत्रिकविषयेत्यन्या । दीक्षितादीक्षितविषयेतितृतीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंगयःपूजयतिमानव. । तस्यनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेलिंगेबाणलिंगेस्वयंभुवि । रसलिंगेतथार्षेचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचंद्रकांतेचस्वर्णरूप्यादिनिर्मिते । शिवदीक्षावताभक्तेनेदंभक्ष्यमितीर्यते । इतिभविष्योक्तेः । तथा—बाणलिंगेस्वयंभूतेचंद्रकांतेहृदिस्थिते । चांद्रायणसमंज्ञेयंशंभोर्नैवेद्यभक्षणम् । यत्रचंडाधिकारोस्तिनभोक्तव्यंचमानवैः । चंडाधिकारोनोयत्रभोक्तव्यंतत्रभक्तितइतितत्रैवोक्तेः ।—निवेदितयद्देवेशेतच्छेषंचात्मशुद्धये । श्रद्धानोनलोभेनचंडायह्यनिवेदितमितिवायुपुराणाच्च ।—येवीरभद्रशपिताःशिवभक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुयेभक्तायेनदीक्षिताः । तेषामनर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्टयमितिशिवपुराणाच्चसामान्यविधिरेतत्परएव । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिषेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यत्तुशिवनिर्माल्यस्पर्शेप्रायश्चित्तंतदेतदन्यपरम् । यत्तुशिवनैवेद्यभक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वभक्षणादिनिषेधबाधकत्वमिति तत्रपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितविधिसद्भावाच्चेति**श्रीभट्टनारायणचरणाः** । **सिद्धांतशेखरे**—वराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान् । विहायशेषनिर्माल्यचंडेशायनिवेदयेत् । अन्यदन्नादिपानीयंतांबूलगंधपुष्पकम् । दद्याच्चंडायनिर्माल्यशिवभुक्ततुसर्वशः । आचार्यंशिवचंडानामाज्ञाभंगेतुलक्षकम् ।

धनस्यभक्षणेतेषांपादोनंलक्ष्मीरितम् । निर्माल्येभक्षितेपादलक्षतःशुद्धिरीरिता । दानंचभक्षणसमंतदर्धंतदुपेक्षणे । अकामाद्भक्षणेयद्वानिर्माल्यस्यज पेत्सुधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्धेनसहितंततः । कामतोभक्षणेदीक्षाप्रायश्चित्तंनचान्यतः । निर्माल्यलंघनेघोरंप्रजपेदयुतंततः । स्पर्शश्चविक्रयस मोविक्रयोभक्षणेनच । **स्मृत्यर्थसारे**—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणेचांद्रम् । अभ्यासेद्विगुणम् । मत्याभ्यासेपतनम् । अन्यनिर्माल्येप्यनापद्येव मिति । अत्र—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यंयस्तुधारयेत् । तस्यपापंमहच्छीघ्रंनाशयिष्येमहाव्रतेतिस्कांदादशुचिनानधार्यं किंतुस्नात्वेति **स्मार्ताः**। अनुपनीतेननधार्यमिति**श्रीदत्तः** । शिवदीक्षाहीनैर्नधार्यमिति**शैवाः** । **माघमाहात्म्येपाद्मे**–द्रव्यमन्नंफलंतोयंशिवस्वंनस्पृशेत्क चित् । निर्माल्यंलंघयेन्नैवकूपेसर्वंतुतत्क्षिपेत् । **हरनाथीयेस्मृत्यर्थसारे**—ब्रह्मांगलग्नविप्रेभ्योविष्णवेचप्रदीयते । रुद्रांगलग्नमग्नौचदहेत्सर्वं तुतत्क्षणात् । विप्रेभ्यस्त्वयतद्देयंब्रह्मणेयन्निवेदितम् । वैष्णवंसात्वतेभ्यश्चभस्मांगेभ्यश्चशांभवम् । सौरमृगेभ्यःशाक्येभ्यस्तापिनेयन्निवेदितम् । वाडवेभ्यस्तुतद्देयंगणेशायनिवेदितम् । भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तद्दीनेषुनिक्षिपेत् । मृगःशाकद्वीपीयोब्राह्मणइति**पंचायतनसारः** । **विष्णुः**— देव्यैनिवेदितंकुमार्यै । विष्णवेनिवेदितंसात्वताय ब्राह्मणायवेति । सात्वतो देवलकः । **पुराणे**—नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थसात्वतश्चेन्नलभ्यते । ग्रासमात्रंसमुद्धृत्यजलेग्नौवाक्षिपेदिति । यद्वासात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतपूज्यदेवतादत्तपरावा । यद्योनिरत्तिनैवेद्यंदा तुश्चानवधानतः । दातातद्योनिमाप्नोतितस्माद्देयंतदुत्तमेइति**विष्णुरहस्योक्तेः** उत्तमपदंहीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितंनीचजातिभ्यो नदद्यादित्यर्थंइति**पंचायतनसारः** । वस्तुतस्तुसात्वतपदंभक्तपरम् । निवेदितंतद्भक्तायदद्याद्भुंजीतवास्वयमिति**महापुराणात्** । सर्वमेत त्साधारणस्थावरप्रतिमादत्तपरं रागप्राप्तपरवेति **गोविंदराजः** । अतएव**जाबालोपनिषदि**—रुद्रभुक्तंभुंजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

१ तापिने बुद्धाय । २ वाटवेभ्य अनुपनीतब्राह्मणेभ्य ।

शिवनिर्माल्यंभक्षयंतीत्युक्तम्। अत्रब्राह्मणग्रहात्तदन्यस्यनिषेधः। अतएवपाद्मे—शिवस्यैवतुपूजापिभक्त्याधेयाद्विजातिभिः । **विष्णुनैवेद्यभक्षणमुक्तं गारुडे**—पादोदकपिबेन्नित्यंनैवेद्यभक्षयेद्धरेः। **पाद्मे**—गौरींप्रतिशिवः—अग्निष्टोमसहस्त्रैश्चवाजपेयशतैरपि। तत्फलंलभतेदेवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात्। **कौर्मे**—मध्याह्नेविधिवत्पूज्यःश्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः। नैवेद्यशिरसानत्वाश्लोकमेतमुदीरयेत्। यस्योच्छिष्टंहिवांञ्छति ब्रह्माद्याऋषयोऽमलाः। सिद्धाद्याश्चहरेस्तस्यवयमुच्छिष्टभोजिनः। इति।

अथविष्णुपूजा । **तदाधारश्चनरसिंहे**—अप्स्वग्नौहृदयेसूर्येस्थंडिलेप्रतिमासुच । पट्स्वेतेपुहरेःसम्यक्पूजनमुनिभिःस्मृतम् । सम्यगितिषण्णांप्राशस्त्यम्। एतच्चाधारपरिगणन **नारसिंहे**वक्ष्यमाणपूजाद्वये अर्चनवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात्। **वाराहे**—कुड्येलेख्येचमेकश्चित्पटेकश्चित्तुमानवः। पूजयेद्यदिवाचक्रेममतेजोशसंभवम्। चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे। तथा—पद्मेसंपूजनशस्तगस्तचैवतु स्थंडिले। सर्वत्रसप्रतिष्ठामिपूजामन्नस्त्वहंततः। **पाद्मे**—कृत्वाताम्रमयेपात्रेयोर्चयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोतिपूजायाःप्रत्यहंशतवार्षिकम्। **आधारविशेषेविधिविशेषमाह**—हविपाग्नौजलेपुष्पैर्मनसारविमंडले। ध्यानेनहृदयेचार्ह्यैर्गंधाद्यैःस्थंडिलादिषु। **शौनकः**—उत्तमा हरिपूजाप्सुमध्यमास्थंडिलेरवौ। अधमाप्रतिमादौतुपूजासात्रिविधामता । **भागवते**—सूर्योग्निर्ब्राह्मणागावोवैष्णवःखंमरुज्जलम्। भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे। सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम्। आतिथ्येनचविप्राग्र्येगोष्वगयवसादिना। वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया। स्थंडिलेमन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि। क्षेत्रज्ञसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम्। **पाद्मे**—अग्निहोत्रहुततेनदत्तापृथ्वीससागरा। येनार्चितोहरिश्चक्रेशालग्रामसमुद्भवे। शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः। तत्रदेवाःसुरायक्षाभुवनानिचतुर्दश। शालग्रामसमीपेतुक्रोशमात्रसमं

---

१ ग्रहणादुक्तप्रतिपत्तिस्तदन्यपरा। अतएवतन्नैवेद्यभक्षणमुक्तपुराणेपुगारुडेपि इतिपाठ।

ततः । कीटकोपिमृतोयातितद्विष्णोःपरमंपदम् । मनोधृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थिति· । अमूर्तौचेत्स्थिरानस्यात्ततोमूर्तिंविचिंतयेत् । चतुर्विंशतिमूर्तिःस्याच्छालिग्रामशिलास्थित· । द्वारकादिशिलासंस्थोध्येयःपूज्योथवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकंचप्रवालंचपद्माक्षंतुलसीमणीन् । जपपूजनवेलायांधारयेद्यःसवैदिकः । इति ।

अथकेशवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः । तत्र बोपदेवः—केविगोवादापुहृपेप्रजाच्युकृममात्रिना । वाधोनृहसानिश्रीपशाच्चगेत्रिगपे चपे । अस्यार्थः—केशवविष्णुगोविंदवामनदामोदरपुरुषोत्तमहृषीकेशउपेंद्रप्रद्युम्नजनार्दनाच्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रमनारायणवासुदेवाधोक्षजनृसिंहहरिसंकर्षणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयंते । तत्रकेशवे शातृशखात् चगेचक्रगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुंजेपद्ममर्थात्सिद्धम् । इदंदक्षिणोर्ध्वकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येनज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वकरक्रमादितिहेमाद्रिवचनात् । तथाचदक्षिणोर्ध्वभुजेशंखः । वामोर्ध्वभुजेचक्रं वामाधोहस्तेगदा दक्षिणाधःपद्मम् । विष्णौवामोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदेवामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामनेदक्षिणाधःप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि विपरीतगचेइत्यर्थः । दामोदरेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वेपांचजन्यमधस्तात्तुकुशेशयं । सव्योर्ध्वेकौमुदीदेवीहेतिराजमधःस्थितम् । अनिरुद्धस्यभेदोयंदामोदरइतिस्मृतइति हयशीर्षपंचरात्रात् । पुरुषोत्तमेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । हृषीकेशेवामाधःप्रभृतितानि । उपेंद्रेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । शातृगपेगदापद्मेइत्यर्थः । शिष्टेचक्रमर्थात् । प्रद्युम्नेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । जनार्दनेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । अच्युतेवामाधःप्रभृतितानि । कृष्णेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । विपरीतपगेइत्यर्थः । दक्षिणोपरिशंखंचचक्रंचाधःप्रदृश्यते । वामोर्ध्वेपंकजंयस्यगदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदननामायंभेदःसंकर्षणस्यचेतिहयशीर्षपंचरात्रात् । मधुसूदनेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशखपद्मगदाचक्राणि । माधवेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नारायणेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । शातृचपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टेगदा

ऽर्थात् । वासुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिंशखचक्रपद्मगदाः । अधोक्षजेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नृसिंहेवामाधःप्रभृतितानि । हरौदक्षिणाधःप्रभृतितानि । विपरीतपचेइत्यर्थः । संकर्षणोगदाशंखपद्मचक्रधरःस्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरक्रमादितिसिद्धार्थसंहितोक्तेः । सकर्षणेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशखपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धेवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः । अत्रमूलंहेमाद्रिकाशीखंडशिवार्चनचंद्रिकादौज्ञेयम् । **वाराहे**—शक्तित्रयंमत्स्यकूर्मवराहदशकंनच । अर्च्यमितिपूर्वेणसंबधः ।

पंचायतनपूजासारेपाद्मे—स्वमंत्रेणवुधैःपूज्यःस्वकैर्ध्यानैःस्वमुद्रया । शालग्रामेनायनियमइत्युक्तस्कांदे—पूज्यानिजनिजैरेवमंत्रैःस्वस्वेष्टमूर्तयः । शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते । **भारते**—यामेवदेवतामिच्छेदाराधयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसपूजयतुसद्विजान् । **लैंगे**—शालग्रामशिलाग्रेतुयच्छ्राद्धंक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मांतिकस्थानतृप्ताश्चपितरोदिवि । **पाद्मे**—स्कंधेकृत्वातुयोध्वानवहतेशिलनायकम् । तेनव्यूढंभवेत्सर्वंत्रैलोक्यसचराचरम् । कृतार्चनाहरेर्येनपित्रर्थमुनिसत्तम । गयायांपिंडदानंतुकृततेनपदेपदे । यमुद्दिश्यहरेःपूजाक्रियतेमुनिसत्तम । उद्धृतोनरकाद्दुःखात्सयातिपरमपदम् । पित्रर्थमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् । **स्कांदे**—शालग्रामनमस्कारःशाठ्येनापीहयैःकृतः । मद्भक्ताअपितेनैवमांनमस्यंतुमानवाः । **हलायुधेपाद्मे**—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चकावैश्यनैवयांतियमालयम् । शालग्रामोद्भवंदृष्ट्वान्यस्तंद्विजनाधिप । नैवेक्षितुंशक्नुवंतिसर्वेतेयमकिंकराः । **हयग्रीवपंचरात्रे**—चांडालमद्यपस्पर्शदूषितावह्निनाथवा । अपुण्यजनसस्पृष्टाविप्रक्षतजदूषिता । पुनःसंस्कार्यंतिशेषः । पुनःसस्कारःशालग्रामस्यमहापूजेतिशिष्टाः । **पदार्थादर्शेब्राह्मे**—खंडितेस्फुटितेदग्धेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनेपशुस्पृष्टेपतितेदुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्पर्शदूषिते । दशस्वेतेषुनोचक्रुःसंनिधानंदिवौकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । अर्चाभंगादावुपवासःकार्यः । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरार्चाविप्लवेतथेतिवि

१ तेपुनोचक्रुःसनिधानदिशेत्कचित् इतिपाठ ।

ष्णुधर्मोक्तेः। **सिद्धांतशेखरे**—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । **पंचरात्रे**—अंगादंगा दिसंघातेप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । **पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः**—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रंद्विरात्रमेकमासंवार्चनादिविच्छेदे शूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शेजलेऽधिवास्य श्वोभूतेद्वौकलशावधिवास्यैकंपंचगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथस्नपयेदष्टशतमष्टाविंशतिवाकलशैः पुरुषसूक्ते नमूलमंत्रेणच ततःपुष्पाणिदत्वायथासंभवसंपूज्यगुडौदननिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनादिविच्छेदेप्येवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्त्यर्थपूर्वप्रतिष्ठितस्ये त्युक्तम्। **बुद्धिपूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा**—द्रव्यवत्कृतशौचानांदेवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरितिशु**द्धिविवेकेविष्णूक्ते**रितिकेचित्। तन्न। तत्रापि**बौधायनो**क्तविधिसत्वात्। **विष्णूक्ति**स्तुमद्यादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिंगस्याप्युपलक्षणम् ॥

चंद्रिकायांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्पुरुषोत्तमपूजनम् । स्नात्वायथोक्तविधिनाप्राङ्मुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृ त्वाहुत्वाचैवाग्निहोत्रकम् । कुर्यादाराधनंविष्णोर्देवदेवस्यचक्रिणः । **बौधायनः**—अथातोमहापुरुषस्यपरिचर्याविधिंव्याख्यास्यामः । स्नात्वाशुचिःशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिंकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोंभूः पुरुषमावाह यामि । ॐ भुवःपुरुषमावाहयामि। ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्म हापुरुषइत्यथस्वागतेनाभिनंदयति स्वागतमनुचागतंभगवतेमहापुरुषायैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवान्महापुरुषइत्यत्र कूर्चंददातिभगवतेयं कूर्चोदर्भमयस्त्रिवृद्धरितस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैक० वनमालायैक० पश्चि मतः श्रीवत्सायगरुत्मते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्ट्यैतुष्ट्यै । अथसावित्र्यापात्रमभिमंत्र्यप्रक्षाल्यत्रिरपःपवित्रमानीयसहपवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमित्यादितस्तासांत्रीणिपदाविचक्रमेइतिपाद्यंप्रणवेनार्घ्यंमहाव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतोविष्वक्सेनायनमइत्यथैनंस्नपयत्यापोहिष्ठे

तितिसृभिर्ब्रह्मजज्ञानंवामदेव्यर्चायज्ञःपवित्रेणेत्येताभिःपङ्क्तिःस्नपयित्वाद्भिस्तर्पयति । केशवंतर्पयामि नारायणं माधवं गोविंदं विष्णु
मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभ दामोदरं । इत्यथैतानिवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेनव्याहृतिभिर्द
त्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकपरिषिच्येदंविष्णुरितिगधंतद्विष्णोरितिपुष्पंइरावतीत्यक्षताःसावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपदेवस्यत्वाहस्ताभ्यांभगवते
महापुरुषायजुष्टंचरुनिवेदयामीतिनैवेद्य । अथकेशवादिद्वादशनामभिर्नमोन्तैःपुष्पाणिदत्वा शंखायनमश्चक्रायनमोवनमालायैनम.श्री
वत्सायनमोगरुत्मतेनमःश्रियैनमःसरस्वत्यैनमः पुष्ट्यैनमस्तुष्ट्यैनमोऽथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणान्स्वमात्मानंचालंकृत्यैनमृग्यजुःसामाथर्वभिःस्तु
तिभिःस्तुवंति । ध्रुवसूक्त पुरुषसूक्तंचान्यांश्चवैष्णवमंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोंभगवतेमहापुरुषायचरुमुद्वासयामीतिचरूद्वासनकाले ॐ
भूःपुरुषमुद्वासयामि ॐ भुवःपुरुषमुद्वासयामि ॐ सुवःपुरुषमुद्वासयामि ॐ भूर्भुवःसुवःपुरुषमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयातुभगवान्महापुरुषो
नेनहविषातृप्तोहरिःपुनरागमनायपुनःसंदर्शनायचेतिप्रतिमास्थानेष्वग्नावावाहनविसर्जनेयाग्नावावाहनविसर्जनवर्जसमानं महत्स्वस्त्ययथानमित्याह
भगवान्बौधायनः । **ध्यानमुक्तंचंद्रिकायांनारसिंहे**—ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसिजासनसंनिविष्टः । केयूरवान्मक
रकुंडलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः । **शिवार्चनचंद्रिकायाम्**—ह्रीवेरचंदनंकुष्टमगरुकुंकुमंमुरम् । सेव्यकंचजटामांसीवैष्णव
तदुदीरितम् । ह्रीवेरंवालकम् । मुरंमोरहरीतिप्रसिद्धम् । **अथपुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे**—दशदत्वासुवर्णा
नियत्फललभतेनरः । तत्फलंलभतेविष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यःखादिरंपुष्पमुत्तमम् । खादिरात्पुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पविशि
ष्यते । शमीपुष्पसहस्राद्धिविल्वपत्रंविशिष्यते । विल्वपत्रसहस्राद्धिवकुलंपुष्पमुत्तमम् । वकुलात्पुष्पसाहस्रान्नंद्यावर्तविशिष्यते । नंद्यावर्तसहस्रे
भ्यःकरवीरविशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यःपालाशपुष्पमुत्तमम् । पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राद्धिवनमाला

विशिष्यते । वनमालासहस्राद्धिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवतीपुष्पसाहस्राद्गोजुकापुष्पमुत्तमम् । गोजुकापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसाहस्रात्सध्यारक्ततुपुष्पकम् । संध्यारक्त सहस्राद्धिकुंदपुष्पंविशिष्यते । कुदपुष्पसहस्राद्धिशतपत्रविशिष्यते । शतपुष्पसहस्राद्धिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसाहस्राज्जातीपुष्पं विशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेणयोमालांसंप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्यपुण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्वि ष्णुपुरे[1]श्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

अथद्वात्रिंशदपराधाः । वाराहे—भुक्त्वातुपरकीयान्नंतत्परस्तन्निवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंधर्मविज्ञायजायते १ अभुक्त्वादंतकाष्ठंच यस्तुमामुपसर्पति । अपराधोद्वितीयोयंधर्मविज्ञायजायते २ कृत्वामैथुनसयोगंयस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वार जस्वलांनारीमस्नात्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वातुमृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वातुमृतकंयश्चनाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंतंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममार्चनस्यकालेतुपुरीषंयस्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पया मिवसुधरे ७ त्यक्त्वातुममशास्त्राणिवाक्यमन्यत्प्रभाषते । अष्टमंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभाषते । नवम चापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेनमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंममचाप्रियकारकः १० सक्रोधोमेस्पृशेद्गात्रंचित्तंकृत्वा चलाचलम् । एकादशंचापराधंनसहिष्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुष्पाणियस्तुमामुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरक्तेनवस्त्रेणकौसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

[1] विष्णुपदे इति पाठ ।

वसुंधरे १४ यस्तुकृष्णेनवस्त्रेणममकर्माणिकारयेत् । पचदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १५ अधौतेनचवस्त्रेणयस्तुमामुपसर्पति.। षोडशंत्वपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १६ स्वयमन्नंचयोदद्यादज्ञानायचमाधवि । सप्तदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे१७ यस्तुमत्स्यांश्चमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति। अष्टादशापराधतंकल्पयामिवसुंधरे १८ जालपादंभक्षयित्वायस्तुमांप्रतिपद्यते। ऊनविंशापराधतकल्पयामिवसुंधरे १९ दीपंस्पृष्ट्वातुयोदेविममकर्माणिकारयेत् । विंशकंचापराधतंकल्पयामिवसुंधरे २० श्मशानंयस्तुवैगत्वामामेवप्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतकल्पयामिवसुंधरे २१ पिण्याकंभक्षयित्वातुयोमामेवाभिगच्छति । द्वाविंशंचापराधंतंकल्पयामिवसुधरे २२ यस्तुवाराहमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति । अपराधंत्रयोविंशंकल्पयामिवसुंधरे २३ सुरांपीत्वातुयोमर्त्यःकदाचिदुपसर्पति । अपराधंचतुर्विंशंकल्पयामिवसुंधरे २४ भुक्त्वाकुसुंभशाकचयस्तुमामुपसर्पति । अपराधंपचविंशकल्पयामिवसुंधरे २५ परप्रावरणेनैवयस्तुमामुपसर्पति। षड्विंशमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २६ नदेवान्नपितॄन्दिष्ट्वानवान्नंयस्तुभक्षयेत् । सप्तविंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे २७ उपानहौचप्रपदेतथार्चायांचगच्छति । अपराधमष्टाविंशंकल्पयामिवसुंधरे २८ शरीरंमंडयित्वातुयोमामाप्नोतिमाधवि। ऊनत्रिंशापराधतंत्वंविजानीहिमेदिनि २९ अजीर्णेनसमाविष्टोयस्तुमामुपसर्पति। त्रिंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३० गंधपुष्पाण्यदत्वातुयस्तुधूपंप्रयच्छति । एकत्रिंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे ३१ विनातूर्यादिशब्देनद्वारस्योद्घाटनंमम । महापराधंजानीयाद्द्वात्रिंशतंममप्रिये ३२ ॥ **कृष्णभट्टीये प्रकारान्तरेणद्वात्रिंशदपराधाः**–तिर्यक्पुण्ड्रधरोभूत्वाह्यकृत्वादेवतार्चनम् । याचितैःपत्रपुष्पाद्यैर्यःकरोतिममार्चनम् । अप्रक्षालितपादोयःप्रविशेन्ममंदिरम् । ममदृष्टेरभिमुखंतांबूलंचर्वयेच्चयः । ममार्चामासुरेकालेयःकरोतिविमूढधीः । अवैष्णवस्यपक्वान्नंयोमह्यंविनिवेदयेत् । अवैष्णवेषुपश्यत्सुममपूजांकरोतियः । दिनांतरितपक्वान्नंयन्मह्यंविनिवेदयेत् । अमौनीघर्मलिप्तांगोमत्पूजांविदधातियः । वातमूत्रनिरोधेनमत्पूजाविदधातियः । कृत्वावातमनाचम्यतथाप्रावृत्यकंबलम् । पीठासनोपविष्टःसन्पूजयेद्वानिरासनः।

मृन्मयेधूपदहनंदीपंयःकुरुतेर्चने । मत्पूजकोनकुरुतेतंतुपूजांचदामनीम् । मत्पूजकोशिवद्वेषीशिवभक्तश्चमांद्विषेत्। भूताष्टम्योर्नकुरुतेनक्तंनहरिवासरम्। अपूजयित्वाविघ्नेशमसंभाव्यकपालिनम् । क्रुद्धोयत्कर्मकुरुतेत्रिकालार्चनविघ्नकृत्। वामहस्तेचमांकृत्वास्नापयेद्यदिमूढधीः। इति प्रकारांतरेणद्वात्रिंशदपराधाउक्ताः। परवस्त्रं परपरीधानं। कुसुंभभुजिः कुरवकपुष्पभक्तिः। **एषुप्रत्येकंप्रायश्चित्तंतत्रैव**—संवत्सरस्यमध्येचतीर्थेसूकरकेमम। कृतोपवासःस्नानेनगंगायांशुद्धिमाप्नुयात्। मथुरायांतथाचैवसापराधःशुचिर्भवेत्। **स्कांदेअवंतीखंडे**—जागरेद्वादशीरात्रौपठेद्यस्तुलसीस्तवम्। द्वात्रिंशदपराधांश्चक्षमतेतस्यकेशवः। तुलसीस्तवोत्रतरलेज्ञेयः।

अथचिह्नविशेषेणशालग्राममूर्तयः। पाद्मे—चक्राकारेणरेखासायत्ररेखामयीभवेत्। ससुदर्शनइत्येवंख्यातःपूजाफलप्रदः। उपर्यधश्चचक्रेद्वेनातिदीर्घमुखेबिलम्। मध्येचरेखालंबैकासचदामोदरःस्मृतः। यस्यदीर्घमुखंपूर्वंकथितैर्लक्षणैर्युतम्। रेखाश्चकेशराकारानारसिंहोमतोहिसः। वाराहाकृतिराभुग्नश्चक्ररेखास्वलंकृतः। वाराहइतिसंप्रोक्तोवामनोबदरोपमः। गरुडःसतुविज्ञेयश्चतुश्चक्रैर्जनार्दनः। हयग्रीवोयथाद्वारारेखाढ्यायाशिलाभवेत्। तथासौम्याद्धयग्रीवःपूजितोज्ञानदोभवेत्। चतुश्चक्रःसूक्ष्मद्वारोवनमालांकितोदरः। लक्ष्मीनारायणःश्रीमान्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः। कूर्माकाराचचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकीर्तितः। एवंमत्स्यादयोज्ञेयाःशालग्रामामनीषिभिः। अनंतचक्रैर्बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः। अनंतःसतुविज्ञेयःसर्वपूजाफलप्रदः। चक्रंचकेवलंयत्रपद्मेनसहसंयुतम्। केवलावनमालावाहरिर्लक्ष्म्यासहस्थितः। विदिक्षुदिक्षुसर्वासुयस्योर्ध्वेदृश्यतेमुखम्। पुरुषोत्तमःसविज्ञेयोभुक्तिमुक्तिफलप्रदः। दृश्यतेशिखरेलिंगंशालग्रामसमुद्भवम्। सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांव्यपोहति। आरक्तंपद्मनाभाख्यंपद्मच्छत्रसमन्वितम्। तुलस्यापूजयेन्नित्यंदरिद्रस्त्वीश्वरोभवेत्। वामपार्श्वेतथाचक्रेरेखाचैवतुदक्षिणे। दक्षिणावर्तचक्राचवनमालाविभूषिता। याशिलाकृष्णसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा। **नारदः**—द्वारदेशेसमेचक्रेदृश्येतेनांतरीयके। वासुदेवःसविज्ञेयःशुक्लाभश्चातिशोभनः। नानाव

र्णोह्यनंतःस्यान्नागभोगेनचिह्नितः । अनेकमूर्तिसंयुक्तःसर्वकामफलप्रदः । प्रद्युम्नःसूक्ष्मचक्रस्तुपीतदीप्तिस्तथैवच । शिखरछत्रवहुलंदीर्घाकारं
तुयद्भवेत् । अनिरुद्धस्तुनीलाभोवर्तुलश्चातिशोभनः । रेखात्रयंतुतद्द्वारेपृष्ठंपद्मेनलांछितम् । शिवनाभिरितिख्यातंयत्रदेशेव्यवस्थितम् । तच्चैव
विष्णुवत्तीर्थंशालग्रामसमुद्भवम् । नाभौलिंगेनयुक्तावागर्तेनचतथापुनः । शिवनाभिरितिख्याताभुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमात्रंतुगर्तस्याद्यवा
र्धलिंगमुच्यते । वासुदेवमयक्षेत्रंलिंगंशिवमयंशुभम् । तस्मात्तद्धारितेक्षेत्रेपूजयेच्छंकराच्युतौ । पांचजन्यांकितायातुपद्मेनगदयायुता । तत्र
श्रीःप्रत्यहंतिष्ठेत्सदासंपदमादिशेत् । शालग्राममयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् । वाराणस्यायवाधिक्यंसमंताद्योजनत्रयम् । एकमूर्तिर्नवपूज्या
गृहिणावृद्धिमिच्छता । अनेकमूर्तिसपन्नासर्वकामफलप्रदा । अन्येपिभेदाग्रंथगौरवान्नोक्ताः । **गोविंदराजीयेस्कांदे**—स्निग्धासिद्धिकरी
मंत्रेकृष्णाकीर्तिंददातिच । पांडुरापापदहनीपीतापुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशतेलक्ष्मींरक्तारोगप्रदायिनी । रूक्षाचोद्वेगदानित्यवक्रादारिद्र्यदा
यिका । दुःखदासातुविज्ञेयानारसिहीतथैवच । वहुचक्रा मुखंविनावहुचक्रा । अन्यथात्रिविक्रमानंतपूजानिरुध्येत । यथायथाशिलासूक्ष्मात
थातथामहत्फलम् । तथाचामलकीतुल्यासूक्ष्माचातीवयाभवेत् । तस्यामेवशिलायांतुश्रियासहवसेद्धरिः । कपिलोनारसिंहश्चपृथुचक्रःसुशोभनः ।
ब्रह्मचर्येणपूज्यस्तुअन्यथाविघ्नदोभवेत् । इदसकामपरम् । निष्कामेनशालिग्रामशिलामात्रपूज्यम् । येकेचिच्चैवपापाणाविष्णुचक्रेणमुद्रिताः ।
तेषांस्पर्शनमात्रेणमुच्यतेसर्वकिल्बिपैरितिवा**राहात्** । खंडितंत्रुटितभग्नपार्श्वेभिन्नसुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतशैलंदोपावहनहीतिपाद्मोक्तेः ।
शालग्रामशिलाभग्नापूजनीयासचक्रकेति**वाराहाच्च** । यत्तुलग्नंभग्नंनपूजयेदिंतितत्रलग्नंलग्नचक्रम् । भग्नंभग्नचक्रम् । चक्रेतरप्रदेशभग्नस्यापिपू
ज्यत्वम् । शिलारूपीरमाप्रोक्ताचक्ररूपीजनार्दनइति**विष्णुपुराणे** चक्ररूपेणहरिसान्निध्योक्तेः ।

पूज्यशालग्रामसंख्योक्ता हेमाद्रौ । साकाम्येतिकश्चित् । ततःकामनाश्रवणात् । **मानसोल्लासेपाद्मवाराहयोः**—यःपुनः

पूजयेद्भक्त्याशालग्राममशिलाशतम् । उषित्वासहरेर्लोकेचक्रवर्तीहजायते । शिलाद्वादशभोवैश्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजितायेनतस्य पुण्यंवदामिते । कोटिद्वादशलिंगैस्तुपूजितैःस्वर्णपंकजैः । यत्स्याद्वादशकल्पेषुदिनेनैकेनतद्भवेत् । **स्कांदे**—प्रत्यहंद्वादशशिलाःशालग्रामस्ययो र्चयेत् । द्वारावत्याःशिलायुक्ताःसवैकुंठेमहीयते । **लैंगे**—ततोवह्वीरर्चयतिशालग्रामशिलास्तुयः । नहिब्रह्मादयोदेवाःसंख्यांजानंति तत्फले । **स्मृत्यंतरे**—शालग्रामाःसमाःपूज्याविषमानकदाचन । समेषुनद्वयंपूज्यंविषमेष्वेकएवहि । विषमेष्वेकएवेज्यःसमेद्वेषट्वि वर्जयेत् । **प्रयोगपारिजातेस्कांदे**—एवंलक्षणसंपन्नामध्यमायाचिताधमा । उत्तमासातुविज्ञेयापारंपर्यक्रमागता । फलपुष्पैश्चतत्स्थानंशा लग्रामोद्भवंहरिम् । ऐहिकामुष्मिकार्थायममदेहिगुरूत्तम । इत्युक्त्वापादयोःपुष्पंदत्वाचप्रणिपत्यच । गुरुःपुष्पफलैःसार्धंगृहीत्वापूजितंहरिम् । दत्वापुष्पांजलिंब्रूयाच्छांतिरस्तुशिवंत्विति । **स्कांदे**—शालग्रामशिलायास्तुमूल्यंयःकुरुतेनरः । विक्रेताचानुमंताचयःपरीक्षानुमोदकः । सर्वेते नरकंयांतियावदाभूतसंप्लवम् । **त्याज्याःशिलाउक्तास्तत्रैव**—तिर्यक्चक्रापरित्याज्याबद्धचक्रातथैवच । क्रूरापिसंपरित्याज्यास्फोटारूक्षात थैवच । कुरूपानिष्ठुरास्याचकरालविकरालिका । कपिलावेपमानाचवृत्तास्याकर्बुरातथा । आसनेचलनाभग्नामहास्थूलाविगर्हिता । आस नेमुष्टिरस्यास्तुचक्रेणैकेनसंयुता । दर्दुरावहुचक्राचलग्नचक्राप्यधोमुखी । छिद्रादग्धासुरक्ताचबृहच्चक्रातिभीषणा । वहुरेखासमायुक्ताभ ग्नचक्रातथैवच । दीर्घचक्रापरित्याज्यापृष्ठचक्राविशेषतः । मस्तकास्याद्यचक्राचवर्ज्यांह्येताःसदाबुधैः । क्रूरदंष्ट्रासमायुक्तास्फोटाबुद्बुदसं युता । अचिराच्छुष्कतांयातियस्यालिसंतुचंदनम् ॥ इति ॥

अथद्वारवतीचक्रमहिमा । **प्रह्लादसंहितायांहलायुधेच**—शालग्रामशिलायत्रयत्रद्वारवतीशिला । उभयोःसंगमोयत्रमुक्तिस्त त्रनसंशयः । शिलेतिविशेषोक्तेर्नास्थिचक्राणांपूज्यता । **प्रयोगपारिजातेस्कांदे**—संवत्सरंतुयःकुर्यात्पूजास्पर्शनदर्शने । विनासांख्येनयो

गेनमुच्यतेनात्रसंशयः । चक्रसंख्यायास्तन्नामानिप्रह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्वाभ्यांलक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभिस्त्रिविक्रमोनामचतुर्भिश्चजनार्दनः । पंचभिर्वासुदेवःस्यात्पड्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्बलदेवश्च अष्टाभिःपुरुपोत्तमः । नवभिश्चनवव्यूहोदशभिर्दशमूर्तिकः । एकादशाऽनिरुद्धोवैद्वादशद्वादशात्मकः । अतऊर्ध्वपरमात्मासुखंयच्छतिपूजितः । **अग्निपुराणे**—चक्रैर्द्वादशभिर्युक्तोह्यपीकेशउदाहृतः । अतऊर्ध्वमनंतःस्यात्पूजितोनंतकामदः । श्वेताःस्निग्धाःशिलाःपूज्याअच्छिद्राश्चसुसंयताः । सुखदाःसमचक्राश्चविपमादुःखदाःस्मृताः । सुदर्शनाद्यास्तुशिलाःपूजिता.सर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । **गालवः**—वर्तुलाचतुरस्राचनराणांचसुखप्रदा । **प्रह्लादसंहितायाम्**—कृष्णामृत्युप्रदानित्यकपिलाचभयावहा । रोगार्तिकर्बुरादद्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्राभावित्तनाशायभग्नाभार्याविनाशिका । सच्छिद्राचत्रिकोणाचतथाविपमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतिर्यातुपूज्यास्तानभवंतिहि । **एकचक्रविपयेविशेपउक्तस्तत्रैव**—एकचक्रेविशेपोस्तितंविशेपंतुवच्म्यहम् । शुक्लनीलतथारक्तद्विवर्णंचत्रिवर्णकम् । यद्येकचक्रेस्युरेवंतेपांसंज्ञानिबोधमे । पुंडरीकःप्रलम्बघ्नोरामोवैकुंठएवच । विष्वक्सेनइतिब्रह्मन्तेपांपूजाफलंशृणु । मोक्षंमृत्युंविवादंचदारिद्र्यमक्षतंतथा । **पाद्मवाराहयोः**—द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा । **विष्णुधर्मे**—चक्राकमिथुनंपूज्यंनैकंचक्रांकमर्चयेत् । इति ।

तज्जलादिमहिमास्कांदे—शालग्रामोद्भवोदेवोयत्रद्वारवतीभवः । उभयोःस्नानतोयेनब्रह्महत्यानिवर्तते । **हेमाद्रौस्कांदे**—कुंकुमंचदनंपत्रंनैवेद्यंचफलंजलम् । शालग्रामशिलालग्नंतीर्थंकोटिशताधिकम् । **पाद्मे**—सस्नातःसर्वतीर्थेपुसर्वयज्ञेपुदीक्षितः । शालग्रामशिलातोयैर्योभिपेकसमाचरेत् । **गौतमांबरीषसंवादे**—हरेःस्नानीयशेपंतुजलंयस्योदरेस्थितम् । अंबरीपप्रणम्योच्चैःपादपांसुप्रगृह्यताम् । जन्मप्रभृतिपापानांप्रायश्चित्तंयदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिपेव्यताम् । येतुद्वादश्यल्पत्वेतीर्थपानाम्नानाद्भोजनस्थानीयंतन्मत्वोपवासदिनेश्राद्धादे

श्वप्रोक्तन्नेच्छंतितेभ्रांताः । तस्यशरीरशुद्ध्यर्थत्वात् । **गारुडे**—जलंनयेषांतुलसीविमिश्रंपादोदकंचचक्रशिलासमुद्भवम् । नित्यंत्रिसंध्यंप्लवतेहगा त्रंखगेंद्रतेधर्मबहिष्कृतानराः । **आह्निकप्रदीपे**—सूतकेमृतकेवापिआशौचंनैवविद्यते । येषांपादोदकंमूर्ध्निप्राशनंयेचकुर्वते । अंतकालेपियस्ये हदीयतेपादयोर्जलम् । सोपितद्गतिमाप्नोतिसदाचारैर्बहिष्कृतः । **वाराहेविष्णुपूजाप्रकरणे** शूद्रंप्रकृत्य—चरणामृतपानेनसर्वपापक्षयोभवेत् । अत्रकेचिच्छालग्रामोदकमेवग्राह्यंनचक्रांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकंयस्यमुखेशिरसिविग्रहे । इतिन्नृसिंहपुराणात् । शालग्रा मशिलातोयमस्थिचक्रशिलाजलम् । मिश्रितंतत्पिबेद्यस्तुदेहेशिरसिधारयेत् । तस्यचक्रांकितोदेहोभवत्येवनसंशयः । **तीर्थपानविधिर्गारुडे**— शालग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तुमस्तके । प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यासमंस्मृतम् । शालग्रामशिलातीर्थंपिबेत्तोयंकरेणतु । अज्ञानादैंदवंप्रोक्तंज्ञाना द्द्वंदंसमाचरेत् । विष्णोःपादोदकंपीत्वाकोटिजन्माघनाशनम् । तदेवाष्टगुणंपापंभूमौबिंदुनिपातनात् । **भक्तिचंद्रोदये**—आयसेचतथाकां स्येकाष्ठेवालाबुकेतथा । उद्धृत्यपादसलिलंकरेकृत्वामुखेक्षिपेत् । अदत्वातुपिबेत्तोयंरौरवेनरकेवसेत् । करेणतीर्थपानंतत्पानोत्तरंचजलपानंनकार्य मित्यर्थः । **विप्रपादोदकग्रहणमुक्तंकाशीखंडे**—निःस्पृहाःसोमपायेवैविप्रपादोदपाश्रये । तएतेमत्प्रियाभक्तास्त्यक्ततीर्थप्रतिग्रहाः । श्रद्धाबीजोविप्रपादांबुसिक्तइति । तत्रपूर्वंविप्रपादोदकंग्राह्यं ततःशालग्रामशिलोदकमितिशिष्टाः । **स्कांदे**—कृत्वापादोदकंशंखेवैष्णवानां महात्मनाम् । यद्ददातितिलैर्मिश्रंचांद्रायणफलंलभेत् । **ग्रहणमंत्रोहलायुधे**—अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोःपादोदकं पीत्वाशिरसाधारयाम्यहम् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपूजाविधिः ।

अथवैश्वदेवः । तत्राधिकारिणआह **चंद्रिकायांसंवर्तः**—ततःपंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततोविवाहानंतरमितिमदनपा रिजातः । **शंखः**—पंचयज्ञविधानंचगृहीयज्ञंनहापयेत् । शूद्रस्याप्यधिकारइत्युक्तंप्राक् । नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञइतियाज्ञवल्क्योक्तेः,

नस्त्रीजुहुयान्नानुपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च स्त्रीणांनाधिकारः । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—स्त्रीबालश्चकारयेदिति तद्विधवापरम् । यदपिस्मृतिसारे—स्नातकोब्रह्मचारीपृथक्वैश्वदेवंकुर्यादिति । तन्न । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यमितिमनूक्तेर्ब्रह्मचारिणःपाकाभावात् पंचमहायज्ञाधिकारेगृहीतिपदश्रवणाच्च नत्वेनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुंज्यादिति । शौनकः—स्नातकेनापितत्कार्यंपृथक्पाकोभवेद्यदि । वानप्रस्थस्याप्यधिकारः । अत्र वैश्वदेवमकृत्वैवश्राद्धंकुर्यादनग्निकइतिविशिष्टोक्तेरनग्नेरप्यधिकारः । शौनकः—पुत्रोभ्राताथवापत्नीशिष्योदासोबलिहरेत् । मदनरत्नेऽत्रिः—पुत्रोभ्राताथवाऋत्विक्शिष्यश्वशुरमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चदृष्टास्तेबलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोबलावेवप्रतिनिधिरिति मदनरत्ने । बलिपदंवैश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्पृशन्द्विजः । सूतकाद्यैस्त्वशुद्धात्मानकुर्यान्नचकारयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतत्प्रवासादिपरमिति चंद्रिकामदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यात्साग्निकपरमित्याचारादर्शः । नस्त्रीजुहुयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीबलिकुर्यान्नहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रबलिंहरेदितिमनुस्मृतेरुपलक्षणत्वात्पत्न्या अपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयत्वेवैतान्यावद्गृहेवसन्बलिंहरेदपिवान्योब्राह्मणइति गोभिलोक्तेः । निरग्नेस्तुसदास्वकर्तृकत्वमेववैश्वदेवइत्याचारादर्शः । बौधायनः—प्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानविद्यते । पंचानांमहतामेषांसयज्ञैःसहगच्छति । प्रवासेकुरुतेचैतद्यदन्नमुपपद्यते । नचेदुत्पद्यतेन्नंतुअद्भिरेतान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—भ्रातॄणामविभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेस्वानुमतंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतम् । द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेवकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहेगृहे । आश्वलायनः—वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिप्रभुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् । वाग्यज्ञपूर्वकानित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः ।

अतएवचतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकश्चित् तत्र अस्यविभक्ताविभक्तस्यसाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसं कोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेषुसंसृष्टेष्वेकेनापिकृतंतुवेति**व्यासोक्तेश्च** । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदेभे दापत्तिः । वसतामित्यनेनबहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेबहुधान्नंपच्येत गृहपतिमहानसादेवतद्बलितंत्रंकुर्वीतेति**गोभिलोक्तेश्च** । यत्त्वविभक्तस्यभ्रात्रधिकारे**गोभिलः**—यस्त्वेषामग्रतोन्नंसिद्ध्येत्सतियुक्तमग्नौकृत्वाग्रंब्राह्मणायदत्वाभुंजीतेतितत्कनिष्ठभ्रातुःकदाचित्पाकभेदे ज्ञेयमिति**पृथ्वीचंद्रः** । नियुक्तंभोज्यमन्नं । अग्नौकृत्वाहुत्वेत्यर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्ठेनकृतेवैश्वदेवेपश्चात्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वै वभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तूष्णीमित्युक्तं **चंद्रोदये** । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकपाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावा पृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने । इति **प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः** । भ्रातॄणामविभक्ता नांपृक्पाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचेदंनिर्मूलम् । **अन्येतु**–वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांड प्रमाणकम् । अन्नमग्नौसंप्रदद्यात्किल्बिषात्तुप्रमुच्यते इति**जीवत्पितृकनिर्णये**कुक्कुटांडप्रमाणान्नप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादाव विभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंपृथग्भवेदिति**प्रयोगपारिजातेआश्व लायनोक्तेः** । यत्तु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनमेकमिति तत्रदेवार्चनंवैश्वदेवइति**पृथ्वीचंद्रः** । भ्रातॄणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवे द्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचेदंनिर्मूलं।एकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनिचयेनविभक्तानामपि पाकभेदेपंचयज्ञभेदानुक्तेरविभक्तानामपिपाकभेदेपंचयज्ञभेदोक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांपाकभेदस्यैवपंचयज्ञभेदानुष्ठानेप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तवचननि चयविरोधाभावाच्च । यत्त्वेकेनापीतितत्पाकभेदेइतिवयंप्रतीमः । पूज्यदेवतामूर्तिभेदेइतिवयम् ।

अथ वैश्वदेवकालः। तत्रनिरग्निनानित्यश्राद्धोत्तरंसकार्यः। दद्यादहरहःश्राद्धं० इत्युक्त्वावैश्वदेवश्चगृह्येग्नौविधिपूर्वकमितिमनूक्तेः। पितृभ्योथमनुष्येभ्योदद्यादहरहर्द्विजइतिकात्यायनेनश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञोक्तेर्वैश्वदेवोत्तरनित्यश्राद्धमितिपक्षद्वयचंद्रोदयेउक्तं। आहिताग्निनाश्राद्धात्प्राक्कार्यइत्युक्तं मदनरत्ने। श्राद्धांतरेतुवृद्धगौतमः—पितृश्राद्धमकृत्वातुवैश्वदेवंकरोतियः। आसुरतद्भवेच्छ्राद्धपितॄणांनोपतिष्ठते। एतदनग्निकपरम्। श्राद्धात्प्रागेवकुर्वीतवैश्वदेवचसाग्निकः। एकादशाहिकमुक्त्वातनद्येतद्विधीयतेइति। एकादशाहिकपदमत्रश्राद्धोपलक्षणमिति मदनरत्नेबह्वृचपरिशिष्टे। स्मार्ताग्निरनग्निश्चाग्नौकरणोत्तर ब्राह्मणविसर्गोत्तरंवाकुर्यात्। आद्यउक्तोहेमाद्रौ ब्रह्मांडे—वैश्वदेवाहुतेरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात्। जुहुयाद्भूतयज्ञादिश्राद्धंकृत्वातुतत्स्मृतम्। भूतयज्ञोबलिः। श्राद्धंप्रक्रम्यमनुः—ततोगृहबलिंकुर्यादितिधर्मोव्यवस्थितः। बलिपदंवैश्वदेवोपलक्षणार्थमितितुकर्कः। काकादिबलिपरमितिदिवोदासः। विकिरमित्यन्ये। द्वितीयउक्तोहेमाद्रौभविष्ये—पितॄन्संतर्प्यविधिवद्बलिंदद्याद्विधानतः। वैश्वदेवंततःकुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम्। बलिंयेअग्निदग्धाइतिदीयमानम्। तृतीयोप्युक्तस्तत्रैव—कृत्वाश्राद्धंमहाबाहोब्राह्मणांश्चविसृज्यच। वैश्वदेवादिककर्मततःकुर्यान्नराधिप। एतदनग्निपरम्। यदाश्राद्धंपितुःकश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निमान्। वैश्वदेवंतदाकुर्यान्निवृत्तेश्राद्धकर्मणि। वृद्धावादौक्षयेचान्तेमध्येजुहुतिपार्वणे। एकोद्दिष्टेतथाचांतेवैश्वदेवोविधीयतइतिहेमाद्रौस्मृतिसारात्। मेधातिथिरप्येवं। वृत्तिकृनाविसर्जनांतंश्राद्धमुक्त्वा उच्छेपणत्वितिमनुवाक्योदाहरणाद्बह्वृचानांश्राद्धांतेएववैश्वदेवः। मध्यपक्षस्तुयच्छाखायामुक्तस्तच्छाखीयपरइतित्रोपदेवः। स्मृतिसारे—बलिकारादयोपिबहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषांविसर्जनांतेवैश्वदेवइतिमेनिरे। साग्नितैत्तिरीयाणांतुसर्वत्रादौवैश्वदेवः। पंचयज्ञाश्चादावंतेचेतिसुदर्शनभाष्येदिवोदासीयेस्मृतिः—याजुषाःसामगाःपूर्वंमध्येश्राद्धंतुबह्वृचाः। अथर्वापाकशेषेणवैश्वदेवेविधिःस्मृतः। याजुषसामगौसाग्नी। इतरौनिरग्नी। सर्वशाखि

नामनग्निकानामपिप्रागेवेतिदिवोदासः। तत्रपिंडदानात्पूर्ववैश्वदेवपक्षेभिन्नः। पितृपाकात्समुद्धृत्यवैश्वदेवंकरोतियः। आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठतइतिपैठीनसिस्मृतेः। पितृसंबंधश्चापिंडदानात्। श्राद्धोत्तरंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणच—श्राद्धंनिर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवादिकंततः। कुर्याद्भिक्षांततोदद्याद्धंतकारादिकंतत इतिपैठीनसिस्मृतेः। द्वितीयस्ततःशब्दःश्राद्धशेषपरइतिहेमाद्रिः। नित्यश्राद्धंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणवा। ततोनित्यक्रियांकुर्याद्भोजयेच्चततोऽतिथीन्। पृथक्पाकेननैत्यकमितिहेमाद्रौमार्कंडेयपुराणात्। एकादशाहश्राद्धेतुपृथक्पाकेनैव। एकोद्दिष्टेतुशेषेणब्राह्मणेभ्यश्चउत्सृजेदितिदेवलोक्तेः। एकोद्दिष्टंमहैकोद्दिष्टमितिहेमाद्रिः। दार्शवैश्वदेवयोरेकःपाकइतिकर्कहरिहरौ। तन्न। पित्रर्थंनिर्वपेत्पाकंवैश्वदेवार्थमेवच। वैश्वदेवोनपित्रर्थंनदार्शंवैश्वदेविकम्। दार्शशब्देनतद्विकृतयोयुगादिमन्वादयइतिहेमाद्रिः॥ ॥

अथपाकः। सस्वयंपत्न्यावाकार्यः। आश्रमधर्मविरोधेनतंडुलान्वाप्रातःपत्न्यैदद्यात्स्वयंवाधिश्रयेदिति चंद्रिकायांशंखलिखितोक्तेः। आपस्तंबः—आर्याःप्रयतावैश्वदेवान्नकर्तारइतिछंदोगपरिशिष्टे। पत्नीभूतप्रवचनेयद्यसंनिहिताभवेत्। रजोरागादिनातत्रकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः। महानसेनवाकुर्यात्सवर्णांतांप्रवाचयेत्। प्रणवाद्यपिवाकुर्यात्कात्यायनवचोयथा। शातातपः—नैवेद्यार्थंपृथग्भांडेस्नातापत्नीपचेत्तथा। वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन्व्यंजनानिपृथक्पृथक्। एकस्मिन्वाप्यशक्तौचेत्पूर्वंविष्णुनिवेदनम्। वैश्वदेवंततःशिष्टाद्ध्यासस्यवचनंयथा। विष्णुपदंयजनीयोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः। माधवीयेपिनारसिंहकौर्मयोः—पौरुषेणचसूक्तेनततोविष्णुंसमर्चयेत्। वैश्वदेवततःकुर्याद्बलिकर्मतथैवच। चंद्रिकामाधवभागवतटीकासुचैवं। इदंबह्वृचभिन्नपरम्। तमेवंवैश्वदेवशेषेणकुर्यान्नास्यशेषेणवैश्वदेवंकुर्यादितिबह्वृचपरिशिष्टात्। केचित्सर्वैतुपूर्ववदितिमार्कंडेयपुराणात् देवयज्ञादीनामेकःपाकइतिहेमाद्रिः। मदनरत्नेतुसर्वेषांपृथक्पाकः। पितृयज्ञस्यवापृथक्पाक

इत्युक्तम् । **मनुः**—वैवाहिकेऽग्नौकुर्वीतगार्ह्यकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपक्तिंदैनदिनीमपि । **काशीखंडेप्येवम्** । **मदनरत्नेपरिशिष्टे**—प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नौभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुतत्रवै । **शातातपः**—लौकिकेवैदिकेवापिहुतोत्सृष्टेजलेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुकर्तव्यःपंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्न्यसंभवेभूम्यादावितिवृद्धपराशरः । अभावादग्निहोत्रस्यतथाचावसथस्यच । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतत्रहोमोविधीयते । सर्वाधानिपरमिदमितिचंद्रिका । **आपस्तंबः**—औपासनेपचनेवापड्भिराद्यैःप्रतिमंत्रंहस्तेनजुहुयादिति । पचनःसर्वाधानिपरइत्युक्तंतद्भाष्ये**अंगिराः**—शालाग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः । **माधवीयेदेवलः**—चांडालाग्नेरमेध्याग्नेःसूतिकाग्नेश्चकर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्चनशिष्टैर्ग्रहणंस्मृतम् । अत्रायंनिष्कर्षः—आपस्तंबस्यस्मार्तेलौकिकेवापिपाकेस्मार्तएवहोमस्तदभावेलौकिके । बह्वृचस्यतुपचनेलौकिकेवापाकः । स्मार्तेपचनेलौकिकेवाहोमइतिवृत्तिः । देशांतरस्थितौवाशाकलहोमः । छंदोगानामप्येवम् ।

स्मार्तेपाकपक्षेविशेषःकर्मप्रदीपे—प्रातर्होमंचनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनम् । शेषंमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचारेत् । तमग्निंपुनराहृत्यशालाग्नावेवनिक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादतन्द्रितः । शूद्रेणवैश्वदेवोलौकिकेऽग्नौकार्यइत्यपरार्के**मेधातिथिः**—**शूद्राचारशिरोमणौतु** त्रैवर्णिकानामग्न्यभावेजलादेरुक्तत्वाच्छूद्रस्यापिजलादावित्युक्तम् । एतत्सायंप्रातश्चकार्यम् । सायंप्रातर्वैश्वदेवःकर्तव्योबलिकर्मच । अनश्नतापिसततमन्यथाकिल्बिषीभवेदितिचं**द्रिकायांकात्यायनोक्तेः** । प्रातःशब्दोमध्याह्नपरः । पूर्वाह्णेवैदेवानांमध्याह्नोमनुष्याणामितिश्रुतेः । अनश्नतापीत्युक्तेरेकादश्यादावपिपक्वंचेदंकार्यमिति **नारायणवृत्तिः** । इदमपिबह्वृचपरम् । अन्येषांतुतंडुलादिनातदभावेजलेन । नचेदुत्पद्यतेन्नंतुअद्भिरेतान्समापयेदितिबो**धायनोक्तेः** । दधिघृतादितुबह्वृचान्यपरम् । पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानोपधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतंवापिकंदमूलफलानिच । योजयेद्देवयज्ञादौजलेवाप्स्तुवाजलमितिचं**द्रोदयेवचनात्** । पक्वाभावइतिशुद्धोपवासपरमितिचंद्रोदयः ।

एतेनैकादश्यांवैश्वदेवोनकार्यइतिवदंतःपरास्ताः । अत्रकेचित्—स्नात्वागृहंसमागत्यवैश्वदेवंसमाचरेत् । प्रातरेवद्विरावृत्त्याकुर्याद्वासहतद्विजः । सायंवायदिभुंजीयात्तत्कृत्वाजात्वपिस्वयमितिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृतेः । द्वितीयभोजनाभावेपिसायंकालिकवैश्वदेवस्यसायंवानुष्ठानंप्रातर्वेत्याहुः । पितृचरणास्तुआश्वलायनवाक्येयदिभुंजीयादित्युक्तेःसायंवैश्वदेवोद्वितीयभोजनेसत्येवप्रातर्द्विरावृत्तिस्तुप्रातःपाकेनैवसायंपुनर्भोजने । यदिभुंजीयादित्यस्यतत्रापिसंबंधात् । पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तंवैपत्न्यासार्धंबलिंहरेत् । तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनमितिविष्णुपुराणाच्च । वैश्वदेवंतथारात्रौकुर्याद्बलिहृतिंतथा । महतःपंचयज्ञांस्तुदिवैवेत्याहधर्मविदितिमदनपारिजातेजमदग्निवाक्ये—तदासायंचप्रातश्चजुहोतीत्यादिवत्समुच्चयबोधकत्वशब्दाद्यभावाच्च सायंप्रातरितितुकातीयपरमित्याहुः । वस्तुतस्तुनित्यवच्छ्रुतस्यसूत्रोक्तस्यसायंकालिकस्यकादाचित्कत्वेमानाभावात् वैश्वदेवद्वयाकरणेप्रायश्चित्तश्रवणात् दिवाचारिभ्यइतिलिंगाच्च दिवास्यप्रारंभइतिवृत्तेश्च यथाकथंचित्सायंप्रातरनुष्ठानंयुक्तं । असतिबाधकेऽतिसंकोचस्यायुक्तत्वादितियुगपद्वैश्वदेवपक्षेसहपदश्रवणात्प्रातस्तनंसंपूर्णवैश्वदेवंकृत्वासायंकालिकवैश्वदेवकरणेसहपशूनालभतइतिवत्सहत्वबाधात् पूर्वंहोमौततोबलीततःपितृयज्ञाविति । आपस्तंबानांवैश्वदेवप्रथमारंभेविशेषउक्तोधर्मप्रश्नेवैश्वदेवंचतुर्दशमहोभवतीतिज्ञात्वादंपत्योर्द्वादशाहमधःशय्याब्रह्मचर्यंक्षारलवणवर्जनंत्रयोदशेहन्युपवासश्चतुर्दशेहनिवैश्वदेवःस्थालीपाकंकृत्वागृहपाकाद्वाहविष्यान्नमादायजुहुयादितिचंद्रोदयेबृहत्पराशरेणान्नसंस्कारोक्तेः, अहरहःकुर्यादितिपुरुषार्थत्वावगतेश्च । अन्नस्यचात्मनश्चैवसंस्कारार्थंतदिष्यतइतिमदनरत्नेशौनकोक्तेश्च । यत्तुचंद्रिकायांपरिशिष्टम्—प्रोषितोप्यात्मसंस्कारंकुर्यादेवाविचारयन्नितितदुभयार्थत्वेप्यविरुद्धम् । आश्वलायनवृत्तौमदनरत्नेस्मृत्यर्थसारेचैवम् । तत्रस्विष्टकृद्वत्प्रक्षेपांशेऽन्नसंस्कारता । यत्त्वग्नौहूयतेनैवेत्युक्तेः त्यागांशेपुरुषार्थता । चंद्रिकामिताक्षरयोस्तुपुरुषार्थत्वमेवो

त्कंतद्वचनविरोधाच्चिंत्यम् । **व्यासः**—वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितंततः । संस्कृतान्नैश्चविविधैर्हविष्यैर्व्यंजनान्वितैः । इदंचवृत्त्यान्यपरं । वर्जयि त्वाविशेषान्नंशुद्धेनान्नेनकेवलमितिशौनकोक्तेः, हविष्याहविष्यपाकेहविष्येणैवसिद्धस्यहविषस्तजुहुयादित्याश्वलायनोक्तेः । हविष्या णिटोडरानंदेस्मृतौ—हैमंतिकसितास्विन्नंधान्यंमुद्गास्तिलायवाः । कलायकंगुनीवारावास्तुकंहिलमोचिका । षष्टिकाःकालशाकंचमूलकंकेमुकेत रत् । कंदःसैंधवसामुद्रेलवणेदधिसर्पिषी । पयोनुद्धृतसारंचपनसाम्रहरीतकी । पिप्पलीजीरकंचैवनागरंचैवतिंतिणी । कदलीलवलीधात्रीफलान्य गुडमैक्षवम् । अतैलपक्कंमुनयोहविष्याणिप्रचक्षते । सर्पिःपयश्चात्रगव्यम् । अतैलपक्कमित्युक्तानामेवविशेषणमितित्रतहेमाद्रिः । हैमंतिकमि तिवार्षिकव्यावृत्तिः । सितमितिश्यामव्यावृत्तिः । अस्विन्नमितिस्विन्नव्यावृत्तिः । युगपत्क्रमेणवाहविष्यद्वयपाकेन्यतरेण । यद्येकस्मिन्काले व्रीहियवैःपच्येतान्यतरस्यहुत्वाहुतंमन्येत । यद्येकस्मिन्कालेपुनःपुनरन्नंपच्येतसकृदेववलिंकुर्वीतेतिगोभिलोक्तेः । अहविष्यान्नमात्र पाकेफलादिनावैश्वदेवःकार्यः । अहविष्यंत्वसंस्कृतमेवभोज्यमितिकेचित् । बोपणभट्टस्तु गृहमेधिनोयदशनीयंतस्यहोमावलयश्चस्वर्गपुष्टि संयुक्ताइत्यापस्तंबोक्तेरहविष्येणापिहोममाह । शृतफलाहारेतेनैववैश्वदेवोनतंडुलादिना ।—अजानन्योद्विजोनित्यमहुत्वात्तिशृतहविः । पितृदेवमनुष्याणामृणयुक्तःसयात्यधइतिचंद्रोदयेवृद्धपराशरोक्तेः, अशृतफलाहारेतेनैवपूर्वोक्तापस्तंबोक्तेः । शुष्कोपवासेतंडुलादिना । —पक्काभावेप्रवासेचतंडुलानौषधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतंचापिकंदमूलफलानिवा । योजयेद्देवयज्ञादौजलेवापस्तुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्काभावइतिशुद्धोपवासपरम् । प्रवासेत्वनियमः । क्षारादिमिश्रहविष्यपाकेतुबोधायनः—अंगारान्भस्ममिश्रांस्तुनिरुह्योत्तरतोत्रतु । जुहुयाद्वैश्वदेवार्थयदिक्षारादिमिश्रितम् । **वृद्धपराशरः**—स्वगृह्योक्तविधानेनजुहुयाद्वैश्वदेविकम् । हविष्यस्यद्विजोऽभावेयथालाभंशृतं हविः । फलंवायदिवामूलंरसंवायदिवापयः । पक्कान्नप्रतिग्रहेपितेनैववैश्वदेवः । तस्यपाकाप्रयोजकत्वात्वृत्तिकृत्पाकप्रयोजकतामाह ।

शूद्रलब्धेनवैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशूद्रस्ययत्किंचिच्छ्राद्धिकंप्रतिगृह्यते । तत्सर्वंभोजनायालंनित्येनैमित्तिकेनचेतिषट्त्रिंशन्मतात् । वृद्धपराशरः—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंगव्येनपयसापिवा । क्रीतेनगोविकारेणतिलतैलेनवापुनः । संप्रोक्ष्यपयसावापिनानक्तंजुहुयादपि । अक्षारलवणेहायवगोधूमशालयोहवनीयकाः । इति ।

वैश्वदेवेनिषिद्धद्रव्यमुक्तंकाशीखंडे—निष्पावान्कोद्रवान्माषान्कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । तैलपक्वंचपक्वान्नंसर्वंलवणयुक्त्यजेत् । आढकीचमसूरांश्चवर्तुलान्बदरांस्तथा । भुक्तशेषंपर्युषितंवैश्वदेवेविवर्जयेत् । निष्पावा वल्लाः । आपस्तंबः—नक्षारलवणहोमोविद्यते तथापरान्नसंसृष्टस्येति । क्षारलवणमूषरलवणमितिकल्पतरुः । व्यासः—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंतैलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—तिलमुद्गादृतेशिम्ब्यंसस्येगोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यंचशमीधान्यंतथैक्षवम् । स्विन्नधान्यंतथार्षेयंमूलंक्षारगणःस्मृतः । जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्ज्यमन्नंहुताशने । व्यंजननिषेधोहविःपरःकेवलव्यंजनपरोवा । हविष्यव्यंजनान्वितैःपूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशतिमते—पयोदधिघृतैःकुर्याद्वैश्वदेवंस्रुवेणतु । हस्तेनान्नादिभिःकुर्यादद्भिरंजलिनाजले । अत्रभूसंस्कारादिनभवतीतिवृत्तिःकर्कश्च । मार्कंडेये—संपूजयेत्ततोवह्निंदद्याच्चाहुतयःक्रमात् । हविःपरिमाणमुक्तंप्राक् । चंद्रोदयेस्मृतिः—उत्तानेनतुहस्तेनअंगुष्ठाग्रेणपीडितम् । संहतांगुलिपाणिस्तुवाग्यतोजुहुयाद्धविः । बह्वृचपरिशिष्टे—नात्रपाकतंत्रंसिद्धंहविष्यमधिश्रित्याद्भिःप्रोक्ष्योदगुद्वास्याग्नेःप्रत्यग्दर्भेषुनिधायसव्यपाणितलंहृदयेन्यस्यसकृदवदायजुहुयादंतेचपरिसमुह्यपर्युक्ष्यपर्यूहनोक्षणेअपिवानकुर्वंतीति । शौनकः—त्रिधाविभज्यसिद्धान्नंत्रिःप्रो

१ पाकतन्त्रइध्माबर्हिरित्यादि । २ अधिश्रित्याग्नेरपरिकृत्वा ।

क्ष्यपुरतःस्थितम् । **काशीखंडे**—पृष्ठोदिवीतिमंत्रेणपर्युक्षणमथाचरेत् । एपोहिदेवमंत्रेणकुर्याद्वर्हिंचसंमुखम् । तथादेवकृतस्याद्याज्जुहुयाच्चषडाहुतीः । यमायतूष्णीमेकांचतथास्विष्टकृदाहुतिम् । **अत्रिः**—साग्निकःपितृयज्ञान्नाद्वलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निर्हुतशेपेणवलिंकाकवलिहरेत् । नरयज्ञाद्दतेनास्तिनिरग्नेस्तुमहामखः । हुत्वाकाकवलिरिव । **वसिष्ठः**—अनग्निकस्तुयोविप्रःसोऽन्नंव्याहृतिभिःस्वयम् । हुत्वाशाकलमंत्रैश्चशिष्टाद्भूतवलिंहरेत् । **व्यासः**—शाकलेनविधानेनजुहुयाल्लौकिकेऽनले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिःसमस्ताभिस्ततःपरम् । षड्भिर्देवकृतस्येतिमंत्रवद्भिर्यथाक्रमम् । अयविधिःकातीयपरइतिकेचित् । निरग्नेरपितस्यसूत्रोक्तएवहोमः । **जयंतकृष्णभट्टीययोस्तु**व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्जुहुयादित्युक्तम् । **मनुः**—वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृह्येऽग्नौविधिपूर्वकम् । आभ्यःकुर्याद्देवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम् । अग्नेःसोमस्यचैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः । विश्वेषांचैवदेवानांधन्वंतरयएवच । कुह्वैचैवानुमत्यैचप्रजापतयएवच । सहद्यावापृथिव्योश्चतथास्विष्टकृदाहुतिः । **विष्णुपुराणे**—अपूर्वमग्निहोत्रंचकुर्यात्प्राग्ब्रह्मणेततः । प्रजापतिंसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमादरात् । गृह्येभ्यःकश्यपायाथततोनुमतयेक्रमात् । अयमेववैश्वदेवःशूद्रस्येति**शूद्राचारशिरोमणिः** । मनूक्तइति**कौमुदीराघवानंदतीर्थौ**च । शूद्रस्यशाकलमंत्रोक्तदेवतानाम्नाहोमइति**गोविंदराजः**। पाकयज्ञैःस्वयंयजेतेत्येकेइति**गौतमोक्तेः** स्वयंकरणविकल्पःशूद्रस्येति**हरिहरः**। **पाकयज्ञः प्रयोगपारिजातेहेमाद्रौ**च । आसुरेभ्यःप्रहीणेभ्यःशिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंनतत्कुर्याच्छ्राद्धार्थंयच्चपच्यते । इति ।

अथभूतयज्ञः । **मनुः**—एवंसम्यग्घविर्हुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इन्द्रांतकाप्पतीदुभ्यःसानुगेभ्योवलिंहरेत् । मरुद्भ्यइतितुद्वारिहरेदप्स्वद्भ्यइत्यपि । वनस्पतिभ्यइत्येवंमुसलोलूखलेहरेत् । उच्छीर्षकेश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्यैतुपादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांतुवास्तुमध्येवलिंहरेत् ।

---

१ सस्कृतमितिपाठ । २ अग्नीपोमाभ्यामिति । ३ अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेति ।

विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योबलिमाकाशउत्क्षिपेत् । दिवाचारिभ्योनक्तंतुनक्तंचारिभ्यएवच । पृष्ठवास्तुनिकुर्वीतबलिंसर्वानुभूतये । पितृभ्योबलिशेषंतुसर्वंदक्षिणतोहरेत् । शुनांचपतितानांचश्वपचांपापरोगिणाम् । वायसानांकृमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् । वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते । यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधौपत्नीबलिंहरेदितिकल्पतरुः । द्वंद्वंचमुसलोलूखलयोः । मुसलोलूखलेक्षिस्वातंत्र्यैकोबलिरितिसर्वज्ञनारायणः । युक्तंचैतदेवलाघवात् । मुसलोलूखलोद्देश्यत्वात्प्रत्युद्देश्यंबलिक्षेपविधेर्बलिद्वयमितिमेधातिथिः । उलूखलइत्येकवचननिर्देशादितरेतरयोगः । द्वंद्वेद्विवचनापत्तेः समाहारद्वंद्वाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूखलमितिवा समासाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूखलमित्येकत्वम् । उच्छीर्षकं शय्याशिरःवास्तुशिरोवा । पादतः शय्यायावास्तोर्वा । पृष्ठवास्तूपरिगृहमितिमेधातिथिः । पश्चाद्ब्रह्मकाशीखंडे । निर्णेजनोदकातंतुपावन्यां (?) यक्ष्मणेर्पयेत् । कात्यायनः—अमुष्मैनमइत्येवंबलिदानंविधीयते । स्वधाकारःपितृणांचहंतकारोनृणांकृतः । नारायणवृत्तौतुबलिदानेस्वाहाकारउक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रस्यनमइत्येव । आशार्के—स्वधाकारेणनिनयेत्पित्र्यंबलिमतःसदा । तदप्येकेनमस्कारंकुर्वतेनेतिगौतमः । तत्रनेत्यर्थः । मार्कंडेये—स्वधानमइतिह्युक्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे । हुतावशेषमन्नंवैतोयंदद्याद्यथाविधि । विष्णुपुराणे—तच्छेषमणिकेपृथ्वीपर्जन्याब्ध्यः क्षिपेत्ततः । द्वारेधातुर्विधातुश्चमध्येचब्रह्मणःक्षिपेत् । गृहस्थपुरुषंचैवदिग्देवानांचमेशृणु । इंद्रायधर्मराजायवरुणायतथेंदवे । प्राच्यादिषुबुधोदद्याद्धुतशेषात्मकंबलिम् । प्रागुत्तरेचदिग्भागेधन्वंतरिबलिंबुधः । वायव्यांवायवेदिक्षुसमस्तासुततोदिशम् । ब्रह्मणेचांतरिक्षायवायवेचक्षिपेद्बलिम्[1] । विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्ततोविश्वपतीन्पितृन् । यक्ष्माणंचसमुद्दिश्यबलिंदद्यान्नरेश्वर । ततोन्यदन्नमादायभूमिभागेशुचौबुधः । दद्यादशेषभूतेभ्य स्वेच्छयातत्समाहितः । देवामनुष्याःपशवोवयांसिसिद्धाश्चयक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्नमिच्छंतिमयाप्रदत्तम् । पिपीलिकाःकीटपतंगकाद्याबुभुक्षिताःकर्मनिबंधबद्धाः । प्रयांतु

१ निक्षिपेद्बलिम् ।

तेतृप्तिमिदंमयान्नंतेभ्योविसृष्टंसुखिनोभवंतु । येषांनमातानपितानबंधुर्नचान्नसिद्धिर्नतथान्यदस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिभवायतेषाम् । चतुर्दशोभूतगणोपियस्तुतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः । तृप्त्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टंतेषामिदंतेमुदिताभवंतु । इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नंश्रद्धासमन्वितः । भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः । श्वचांडालविहंगानांभुविदद्यात्ततोनरः । येचान्येपतिताःकेचिदपुत्राभुविमानवाः । इदमेवबलिदानंशूद्रस्येत्युक्तंशूद्राचारशिरोमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

बलिदेशसंस्कारः । आपस्तंबः—बलीनांदेशस्यसंस्कारोहस्तेनपरिमृज्यावोक्ष्यन्युप्यचेति । **छंदोगपरिशिष्टे**—नावराध्यांबलयोभवंतिमहामार्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेदविकृष्टाभवंतिइतरेतरमसंसक्ताश्चेदिति । नानास्थानेबलिदानासंभवे अविकृष्टा अव्यवहिताः । **शौनकः**—बदरीफलमात्रान्नमंगुल्यग्रैर्विनिक्षिपेत् । **बलिहरणेविशेषोबह्वृचपरिशिष्टे**—अथगृहबलिदेवतानांकीर्तयिष्यामोयत्रयत्रवसंतिताः । द्वारेपितामहंविद्यात्प्रकीलेतुउमापतिम् । आग्नेय्यामित्यग्रेदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेय्यांबलभद्रंचयमंविष्णुचदक्षिणे । नैर्ऋत्यांस्कंदवरुणौसोमंसूर्यंचपश्चिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रईशान्यां । नैर्ऋत्यांस्कंदं । वरुणसोमौपश्चिमे । सूर्योवायव्यामित्यर्थः । नक्षत्रेदुग्रहाःपूर्वांदिशमाश्रिताः । गृहमध्येब्रह्माणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्वृद्धिःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिक्ष्वित्यर्थः । निष्क्रम्यगृहनिवेशनात्प्राङ्मुखःप्रोक्ष्यबलीन्निनयेत् । निवेशनंमुख्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्यायाम्यानैर्ऋतास्तथा । तेकाकाःप्रतिगृह्णंतुभूम्यांपिंडंमयार्पितम् । **इतिकाकबलिः** । द्वौश्वानौश्यामशबलौवैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यातामेतावहिंसकावितिश्वबलिः । येभूताःप्रचरंतिदिवानक्तंबलिमिच्छंतोविदुरस्यप्रेष्ठाः । तेभ्योबलिंपुष्टिकामोददामिमयिपुष्टिंपुष्टिपतिर्ददात्वितिभूतबलिः । प्रक्षाल्यपाणिपादौगृहंप्रविश्यजपेत् शांतापृथिवीशिवमंतरिक्षंद्यौर्नोदेव्यभयंनोअस्तु । शिवादिशःप्रदिशउद्दिशोनआपोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशांतिः ३ ॥

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेःयजतिजुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा न्यथानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पवन्मन्वादिष्विंद्रादिषुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याअत्रापिहरतेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारंकुर्यादग्निसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारंबलिहरेत् । आयुरारोग्यकामोवाध्वजाकारंबलिहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारंबलिंहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशूनपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थीचक्राकारंबलिंहरेत् । पंचस्वेतेषुविप्राणांमुख्याचक्राकृतिर्भवेत् । बह्वृचानांनराकारोमुख्यइतिकृ**ष्णभट्टीयेजयंतवृत्तौनारायणवृत्तौच** । यत्तु व्यजनाकारंबलिमापस्तंबाहरंतितत्रमूलंमृग्यम् । **पृथ्वीचंद्रोदये**—अनुद्धृत्यबलीनश्नन्प्राणायामान्षडाचरेत् । स्वयमुद्धरणेचैवप्राजापत्यंसमाचरेत् । बलिप्रतिपत्तिमाह**कात्यायनः**—पिंडवच्चपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राग्न्यंबुषुतथाश्वादिबलिभिन्नबलीनामित्यर्थः । **चंद्रिकायांकात्यायनः**—वैश्वदेवंचपित्र्यंचबलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकबलेःसमम् । **अग्निस्मृतौ**—वैश्वदेवबलेःशेषंनाश्नीयाद्ब्राह्मणोगृही । काकादिभ्यस्तुतद्देयंविप्रेभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्वेधाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योबलिरथापिवेति**कात्यायनोक्तेः** । द्विविधोपिबल्युत्तरंकाकबलेःपूर्वकार्यः । भूतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंप्रातर्यथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितॄनुद्दिश्ययत्नतः । पूजयेदतिथिंनित्यंनमस्येदर्चयेत्तथेति **कौर्मात्** । भूतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथेति **शातातपोक्तेः** । अदत्वावायसबलिंनित्यश्राद्धंसमाचरेदिति**काशीखंडाच्च** । **वसिष्ठेनतु** मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रंदत्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यादिति । एतद्बल्युत्तरंश्रोत्रियादेरुपस्थितावित्या**चारादर्शः** । **मनुस्मृतौ** वैश्वदेवात्पूर्वंनित्यश्राद्धमुक्तम् । **श्रुतौतु** देवयज्ञःपितृयज्ञोभूतयज्ञोमनु

ध्ययज्ञोब्रह्मयज्ञइतिक्रमउक्तः । अपवर्गेतुसर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमिति**शातातपोक्तेः** वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमिति**गोविंदराजः** ।

अथनित्यश्राद्धम् । **मनुः**—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा । पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन् । **कात्यायनेन**तर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । **बौधायनोपि** अपिवाअपस्तर्पयेत्पितृयज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइति**कर्कः** । शक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यबलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः **मनुमार्कंडेयपुराणादि**पूभयोर्नित्यत्वावगतेरित्युक्तं**मदनरत्ने** । **प्रयोगपारिजाते**तुपित्र्यबलेर्दैवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धस्यमनुष्यपित्र्यर्थत्वादुभयोःसमुच्चयउक्तः । तन्न । देवताभेदेमानाभावात् । **नारायणवृत्तिकृत्तुबह्वृचा**नांपित्र्यबलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । **तदयमर्थः**—शक्तस्यनित्यश्राद्धंबलिश्च । श्राद्धाशक्तावुद्धृतान्नदानंबलिश्च । तदसंभवेबलिमात्रं । उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्च**कौर्मे**—उद्धृत्यवायथाशक्तिकिंचिदन्नंसमाहितः । वेदतत्वार्थविदुषेद्विजायैवोपपादयेत् । पित्र्यबलेर्नित्यश्राद्धत्वेतत्रगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपित्र्यबलौस्वधापितृभ्यइतिमंत्राम्नानंतेषांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचअमादौप्रसंगसिद्धेःपृथङ्नकार्यम् । नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तन्नहापयेदितिहे**माद्रौनागरखंडात्** । यत्रद्रव्यकर्त्रैक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयमिति**जाबालिस्मृतेश्च** । **त्रिस्थलीसेतौतु**—आमेनहेम्नावातीर्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमात् । यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहे**माद्रिरू**चेतत्तीर्थश्राद्धस्यान्नेनकरणेज्ञेयमित्याहु**र्भट्टपादाः** । अस्यदिवाकरणेलोपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनात्किंतुप्रायश्चित्तमेवेत्युक्तं**मदनरत्नेगोविंदार्णवेप्रयोगपारिजातेच** । **अत्रकेचित्**—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादि**बृहन्नारदीयात्** । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंग्रहाच्च । नचैवंदार्शिकाद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यम् । तिथिसंबधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाअप्येवम् । तन्न ।—संध्यारात्र्योर्नकर्तं

व्यंश्राद्धंखलुविचक्षणैरितिविष्ण्वादिवचनैर्नित्यश्राद्धस्यापिरात्रौनिषेधात् । नचेदममावास्यादितिथिसंबंधिश्राद्धपरम् । संकोचेमानाभावात् । तस्याप्यपराह्णसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वाच्च । नचैवमल्पद्वादश्यामपररात्रेनित्यश्राद्धंनस्यादितिवाच्यम् । इष्टापत्तेः अपकर्षविधेर्बलीयस्त्वाद्रातत्करणम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—नित्यश्राद्धेन्नदेशकालनियमोनास्तीतितदप्यपराह्णनियमोनास्तीत्येतत्परंनतुरात्रिप्राप्तिपरम् । अतएवतीर्थद्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेदितिदेवलोक्तावपराह्णनियमएवोक्तोनतुरात्रिग्रहणमपीत्युक्तम् । नत्वत्र—श्राद्धंसायाह्नदत्तंहिराक्षसैर्विप्रलुप्यते । ग्रहोपरागसंक्रांतितीर्थश्राद्धादिकंचनेतिग्रहादिवादिवेतिस्पष्टंरात्रिविधेरात्रावनुष्ठानंयुक्तम् । नत्वत्र—श्राद्धंसायाह्नदत्तंहिराक्षसैर्विप्रलुप्यते । शूलपाणिनातीर्थश्राद्धे—रात्रौवायदिपर्युदासेनरात्रौश्राद्धनिषेधप्रतीतेश्च । अन्यथापरिगणनवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तुत्रिमुहूर्तंतुसायाह्नस्तत्रश्राद्धंविवर्जयेदितितन्ननित्यश्राद्धपरम् । स्वकालातिक्रमेकुर्याद्रात्रेःपूर्वतयाविधिरितिकालमाधवीयेव्यासोक्तेः । पित्र्यबलेर्नित्यश्राद्धेपिनरात्रौनिषेधः । प्रतिनिधौनिषेधाप्रवृत्तेः । समुच्चयपक्षेस्थानापत्त्यभावाच्च । नित्यश्राद्धंशक्तस्याप्यनग्न्यादेरामेन । अनग्निश्चप्रवासीचयस्यभार्यारजस्वला । आमश्राद्धंप्रकुर्वीतमाससंवत्सरादृतइतिमरीच्युक्तेः । नचनित्यश्राद्धेवृद्धिश्राद्धेचभोजनमेवप्रधानमित्याशार्कोक्तेर्नामप्राप्तिरितिवाच्यम् । वृद्धिश्राद्धेपितदभावापत्तेरितिकेचित् । हेमाद्रिस्त्वनग्न्यादेरपिपाकासंभवएवामेनेत्यूचे । युक्तंचैतत् । इंगुदैर्बदरैर्बिल्वैरामस्तर्पयतेपितॄन् । यदन्नःपुरुषोलोकेतदन्नास्तस्यदेवताइतिरामायणात् । नित्यश्राद्धेततोदद्याद्भुक्तेयत्स्वयमेवहीतिब्रह्मांडाच्च । नित्यश्राद्धस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमादितिपितामहोक्तेश्च । अतः प्रवासादावपिपक्वेनैवेदम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे अन्ननियमोनास्तीतितदप्यन्यश्राद्धवद्घृतपक्वादिनियमोनास्तीत्येतत्परं नतुपक्वानियमपरम् । अस्मादेववचनद्वयान्नित्यश्राद्धंनिषिद्धद्रव्येणापितैलादिनाकार्यमित्युक्तंहेमाद्रौचंद्रिकायांदिवोदासीयेच । श्राद्धहेमाद्रौयमः—सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्जयेत् । निर्णयदीपेगार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानं

शीतोदकेनच । अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच । ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलंघनम् । उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच । नैवकुर्युः सपिंडाश्वमडपोद्वासनावधि । एतद्वर्षपर्यंतमावश्यकमूर्ध्वंकृताकृतम् । नित्यश्राद्धप्रक्रम्य—एवंसंवत्सरमित्युक्त्वाकृताकृतमतऊर्ध्वमित्यापस्तंबोक्तेरितिशूद्राचारशिरोमणिः कल्पतरुश्च । तन्न । आपस्तंबोक्तनित्यश्राद्धस्येतिकर्तव्यताभेदेनस्मृत्युक्तनित्यश्राद्धभेदात् । नित्यक्रियांपितृणांतुकेचिदिच्छंतिसत्तमाइति मार्कंडेयपुराणान्नित्यश्राद्धेविकल्पः। सचपट्पुरुषश्राद्धोत्तरंनित्यश्राद्धंनकार्यं श्राद्धोत्तरंतुकर्तव्यमितिव्यवस्थितइतिपितृभक्तिःश्रीदत्तः । नित्यश्राद्धाकारणेनदोषः करणेतुमहाफलमितिकल्पतरुः । तन्न नित्यसंयोगविरोधात् फलाश्रवणाच्च अकरणेप्रायश्चित्तोक्तेः । हेमाद्रौदेवलः—अनेनविधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंसकृत् । द्विश्चतुर्वायथाश्राद्धंमासेमासेदिनेदिने । अत्यहमनुष्ठानाशक्तौमासेमासे तत्राप्यशक्तोवर्षमध्येद्विश्चतुर्वासकृद्वाकार्यमितिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । नेदंनित्यश्राद्धपरम् । अनेनविधिना श्राद्धंत्रिशुद्धस्येहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासुपांचयज्ञियमन्वहमितिमनूक्तेः । मात्स्ये—पूर्वोर्धतदेव । कन्याकुंभवृषस्थेर्केकृष्णपक्षेषुसर्वदेति । सकृदितिकन्यास्थार्कपरम् । अतःसर्वामावास्याश्राद्धाशक्तौसर्वकृष्णपक्षेषुश्राद्धाशक्तौचेदमितिश्राद्धशूलपाणिः । युक्तंचैतदेव ॥

अथविधिः । व्यासः—नित्यश्राद्धेश्गगंधाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्यशक्तितः । सर्वान्पितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्यभोजयेत् । नावाहनंस्वधाकारंपिंडाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमोविश्वेदेवास्तथैवच । नित्यश्राद्धेत्यजेदेतान्भोज्यमन्नंप्रकल्पयेत् । दद्यात्तुदक्षिणांशक्त्यानमस्कारैर्विसर्जयेत् । ब्रह्मचर्यभावेदातृभोक्रोः भोक्तारंप्रतिदातारंव्रतंतत्रनविद्यतइतिदेवलोक्तेः मात्स्ये—नित्यंतावत्प्रवक्ष्येहमर्घावाहनवर्जितम् । अर्घ्यपात्रमेवनिषिद्धंनार्घ्यदानम् । नैत्यकेपितरएतद्वोर्घ्यमितिपाणिनैवार्घ्यंदद्यादितिगृह्यांतरादितिदिवोदासः । प्रचेताः—नामंत्रणंनहोमश्च नावाहनविसर्जने । नपिंडदानंनसुरान्नित्येकुर्याद्द्विजोत्तमः । उपवेश्यासनंदत्त्वासंपूज्यकुसुमादिभिः । निर्दिश्यभोजयित्वातुकिंचिद्दत्वाविसर्ज

येत् । वाजेवाजेइतिमंत्रविशिष्टविसर्जननिषेधोनकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिश्राद्धहेमाद्रिः । आसनादित्वोक्तेर्नपाद्यमिति स एव । किंचिद्दत्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः । यत्तुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरजतंताम्रंतंदुलाधान्यमेवच । नित्यश्राद्धंदेवपूजासर्वमेतदद क्षिणमिति । यदपिव्यासः—तत्तुषाट्पुरुषंज्ञेयदक्षिणार्पिंडवर्जितमिति । यदप्यपरार्केप्रचेताः—नावाहनाग्नौकरणेनपिंडानांविसर्जनम् । अनुव्रज्योदक्षिणाचत्रिभ्यश्चातिथिकल्पनमिति । तत्रदक्षिणाभावोद्विजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः । त्रिभ्योधिकस्यननित्यश्राद्धेभोजनं किंत्वतिथिकल्प्यमित्यर्थः । षण्मुख्याइतिदिवोदासः । दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेमात्स्ये—यद्येकंभोजयेद्विप्रंत्रीनुद्दिश्यपितॄंस्तथा । छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्विप्रंपित्रर्थंपांचयज्ञिके । शौनकः—आचेन्नत्रजपेन्मंत्रंदशवारंसदाबुधः । नित्यश्राद्धंयदान्यूनंकुरुते नात्रसंशयः । नित्यश्राद्धाशक्तौमनुः—भिक्षांवापुष्कलंवापिहंतकारमथापिवा । असंभवेसदादद्यादुदपात्रमपिद्विजे । इति ।

अथप्रयोगः । आचम्यप्राणानायम्यापवित्रःपवित्रोवेतिपुंडरीकाक्षंस्मृत्वागायत्रींपठित्वाप्राङ्मुखोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणामुखःप्राचीनावीती सव्यंजान्वाच्यास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणांसपत्नीकानांमातामहानांचैवंविधानांनित्यश्राद्धमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य संकल्पोत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः । पित्रादीनांमातामहादीनांचेदमासनमितिद्विगुणभुग्नंकुशंवामतोदत्वागंधादिदत्वामंडलेनिहितंभस्मादिनावेष्टयपरिविष्यगायत्र्याभ्युक्ष्यपात्रमालभ्यपृथिवीतइतिपठित्वेदंविष्णुरितिपंचभिर्द्विजांगुष्ठंहविषिनिवेश्यवामेनपाणिनापात्रमालभ्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यःसपत्नीकेभ्यइदमन्नंयथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वधासंपद्यतांकव्यंनममेतित्यजेत् । एवंमातामहेभ्योपि । कल्पतरुरप्येवम् । त्रेधाविभज्यान्नंयुष्मभ्यंनमइतिविशेषमाह । इदमन्नंतुभ्यस्वधेतिप्रत्येकंषड्भ्योनमःपितृभ्यइतिषड्भ्यःसकृद्वात्यजेदितिश्रीदत्तः । गायत्रीमध्वितिजपित्वापोशनंदत्वागायत्रींपठित्वाभोजनोत्तरंतृप्तान्पृष्ट्वोत्तराचमनंदत्वासुप्रोक्षितादिकृत्वादक्षिणांदत्वाअ

दत्वावाविसर्जयेत् । भोक्तृभावेन्नंभिक्षवेगोभ्योवादद्यात् अग्नौजलेवाक्षिपेत् । **दिवोदासीयेगृह्यांतरे**—सहचेदश्नीयात्पूर्वमेवस्वधाक्षय्यं स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसहाशनंनमुख्यम् इतिनित्यश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसूत्रात् । नियुज्यैकमनेकंवाश्रोत्रियंप्राङ्मुखं सदा । निवीतीतद्गतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति **चंद्रिकायांनारायणोक्तेः** । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं मुख्यम् । **यत्तयाज्ञवल्क्यः**—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवानितितदतिथिभोजनोत्तरमपिपंक्तौसख्यादयोभोज्याइत्येतदर्थं । मनुष्ययज्ञार्थमथितिंभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदितिवसिष्ठस्मृतेर्नित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्या **चारादर्शः**। **कल्पतरौमदनरत्नेचैवम्** । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइति**दिवोदासः**। अतिथ्यभावेन्येनापिब्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योदद्यान्मूलफलशाकेभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञमाप्नोतीति**बौधायनोक्तेः** । तत्राशक्तौ**चंद्रिकायांनारायणः**—अशक्तावन्नमुद्धृत्यहतेत्येवंप्रकल्पयेत् इति ॥ ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽ**तिथिभोजनमावश्यकम्**—अतिथिर्गृहमभ्येत्ययस्यप्रतिनिवर्तते । असत्कृतोनिराशश्चससद्योहंतितत्कुलमिति**माधवीयेदेवलोक्तेः** । **विष्णुपुराणे**—ततोगोदोहमात्रंवैकालतिष्ठेद्गृहांगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्वंवायथेच्छया । अतिथितत्रसंप्राप्तंपूजयेत्स्वागतादिना । **अतिथिलक्षणं व्यासः**—मुहूर्तस्याष्टमंभागमुद्वीक्ष्योह्यतिथिर्भवेत् । दूराच्चोपगतंश्रांतंवैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । **मनुः**—एकरात्रंतुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिविप्रंसांगतिकतथा । उपस्थितंगृहेविद्याद्भार्यायत्राग्नयोपिच । **शातातपः**—अचिंतितमनाहूतदेशकाल उपस्थितम् । अतिथितंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । **यमः**—तिथिपर्वोत्सवाःसर्वेत्यक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानांशेषानभ्यागतान्विदुः । व्रतीयतिर्वैकरात्रंनिवसन्नुच्यतेऽतिथिः । **श्राद्धहेमाद्रौशातातपः**—प्रियोवायदिवाद्वेष्योमूर्खःपंडितएववा । प्राप्तस्तुवैश्वदे

वांतेसोऽतिथिःस्वर्गसंक्रम[1]। **चंद्रोदयेपाद्मे**—देशंनामकुलंविद्यांपृष्ट्वायोऽन्नंप्रयच्छति। नसतत्फलमावाप्नोतिदत्त्वास्वर्गंनगच्छति। **मनुः**—ब्राह्मणस्यनत्वतिथिर्गृहेराजन्यउच्यते। वैश्यःशूद्रःसखाचैवज्ञातयोगुरुरेवच। यदित्वतिथिधर्मेणक्षत्रियोगृहमाव्रजेत्। भुक्तवत्सुचविप्रेषुकामंतमपिभोजयेत्। वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुंबेतिथिधर्मिणौ। काममिच्छया नत्ववश्यं। कुटुंबेतद्वदितिगृहे नप्रवासादौ। **आपस्तंबः**—शूद्रमभ्यागतंकर्मणिनियुंज्यादथास्मैदद्यांद्दासावाराजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रंपूजयेयुरिति। राजकुलं स्वस्वामिगृहम्। **पूजामंत्रमाहपराशरः**—अतिथेऽमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः। संसारपंकमग्नंमामुद्धरस्वाघनाशन। अतिथिबहुत्वेविशेषमाहतु**र्बौधायनशंखौ**—ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्यापूजयद्यदिबहूनांनशक्नुयादेकस्मैगुणवतेदद्याद्योवाप्रथममागतःस्याच्छ्रोत्रियस्तस्माइति। **आपस्तंबः**—अतिथिंनिराकृत्योपोष्यश्वोभूतेयथामनसंतर्पयित्वासंसाधयेदिति। संसाधयेत्प्रेषयेत्। **पराशरः**—यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभौ। तयोरन्नमदत्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत्। दद्याच्चभिक्षात्रितयंपरिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्। इच्छयावाततोदद्याद्विभवेसत्यवारितम्। **कौर्मे**—भिक्षांचभिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे। **भिक्षूनाहव्यासः**—ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुपोषकः। अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चषडेतेभिक्षुकाःस्मृताः। वैश्वदेवात्पूर्वमप्येतेपूज्याः। अकृतेवैश्वदेवेतुभिक्षुकेगृहमागते। वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यभिक्षांदत्त्वाविसर्जयेत्। वैश्वदेवकृतंदोषंशक्तोभिक्षुर्व्यपोहितुम्। नतुभिक्षुकृतंदोषंवैश्वदेवोव्यपोहतीतिव्या**सोक्तेः**। **चंद्रोदयेशातातपः**—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाचतुर्ग्रासंतुपुष्कलम्। पुष्कलानिचचत्वारिहंतकारःप्रकीर्तितः। **मदनरत्नेप्रकारांतरम्**—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाअग्रंग्रासचतुष्टयम्। अग्रंचतुर्गुणीकृत्यहंतकारोविधीयते। मयूरांडप्रमाणोग्रासइति**मिताक्षरा**। **गौतमस्तु**—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति। कुक्कुटांडार्द्रामलकप्रमाणमप्युक्तंस्मृत्यंतरे। **शातातपेनप्रकारांतरमु**

१ तस्यदासा स्वस्वामिगृहादागत्य।

क्रम् । यावन्मात्राशनोवास्याद्भुताशीस्नातकोद्विजः । तस्यान्नस्यचतुर्भागंहंतकारंविदुर्बुधाः । हंतकारादिदानंमनुष्यभोजनेकृतेपिनित्यमितिकेचित् । मनुष्यभोजनाशक्ताविल्यन्ये । **ब्राह्मे**—यःपात्रपूर्णीभिक्षांयतिभ्यःसंप्रयच्छति । विमुक्तःसर्वपापेभ्योनासौदुर्गतिमाप्नुयात् । **व्यासः**—यतिहस्तेजलदद्याद्भैक्षंदद्यात्पुनर्जलम् । तद्भैक्षंमेरुणातुल्यतज्जलसागरोपमम् । पाखंडेभ्योपिभिक्षांदद्यादित्युक्तंचंद्रोदयेब्राह्मे—तेभ्योदेयं[2] गृहाद्बहिरिति । **विष्णुः**—भिक्षुकाभावेऽन्नंगोभ्योदद्यादग्नौवाक्षिपेदिति । **प्रोषितभर्तृकायाःपराशरः**—भार्याभोजनवेलायांभिक्षाःसप्त थपचवा । दत्वाशेषंसमश्नीयात्सायंसाभृत्यकैःसह ॥

अथगोग्रासः । सचशिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमितिमदनरत्ने । **प्रभासखंडे**—तृणान्नाद्यपरागावःकर्तव्याभक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वास्व यमाहारंकुर्वन्प्राप्नोतिदुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेनप्रत्यहंगोषुदीयते । आत्माहारप्रमाणान्नाशक्तौचंद्रोदयेब्रह्मांडे—सौरभेय्यःसर्वहिताः पवित्राःपुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतुमेग्रासंगावस्त्रैलोक्यमातरः । दद्यादनेनमंत्रेणगवांग्रासंसदैवहि । सदैवेत्युक्तेरकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्चायंनित्यइत्या **चारादर्शः** । **प्रभासखंडे** मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेयीजगत्पूज्यादेवीविष्णुपदेस्थिता । सर्वदेवमयीग्रासमयादत्तंप्रतीक्षतु । अयंकाम्यश्च—तृणोदकेनसंयुक्तंयःप्रदद्याद्गवाह्निकम् । कपिलाशतदानस्यफलंविंद्यान्नसंशयइतिचंद्रोदयेभविष्यात् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजसूरिराम कृष्णभट्टसूनुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेपचमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथभोजनविधिः । **वसिष्ठः**—वारुण्यांभोजनगृहंनैर्ऋत्यांसूतिकागृहम् । इति । **याज्ञवल्क्यः**—बालःसुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरक न्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषं[3]भोजनम् । कन्यानूढा । **मनुविष्णू**—सुवासिनीकुमारांश्चरोगिणोगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योग्रएवै

१ चतुर्थांशम् । २ तेभ्योदद्याद्गृहात् । ३ इदंभोजनंभृत्यादिवर्गेभुक्तेपश्चादेकातेविवेय–दंपत्यो शेषभोजनमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । आहारनिर्हारविहारयोगा सदैवसद्भि र्विजनेविधेयाइतिवचनात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अग्रेप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं किंत्वेतेषुभुक्तवत्सुस्वयंभुंजीतेत्यत्रेतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिब्रूमः । **याज्ञवल्क्यः**—बालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषभोजनम् । भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवान् । शक्तविदम् । तथाच**मार्कंडेये**—कुटुंबिनोभोजनीयाःस्वसमंविभवेसति । **आचारादर्शेनंदिपुराणे**—यतेद्वाह्मणपूर्वंतुभोक्तुमन्नंसदागृही । **पराशरः**—एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः । **शंखः**—पंचार्द्रोभोजनंकुर्याद्भूमौपात्रंनिधायच । उपवासेनतत्तुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिप्तेशुचौदेशेपादौप्रक्षाल्यवैकरौ । आचम्यार्द्राननोद्वेवंपंचार्द्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायाबहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्रसविप्रःपंक्तिदूषकइति**चंद्रोदयेआपस्तंबोक्तेः**।तस्माद्बहिरुपस्पृश्यआचांतःप्रविशेद्गृहमित्या**चारादर्शेब्राह्माच** । **यमः**—आर्द्रपादस्तुभुंजानःशतंवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । **चंद्रोदयेग्निपुराणे**—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । **माधीयेमेधातिथिः**—सौवर्णेराजतेताम्रेपद्मपत्रपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । **चंद्रोदयेत्रिः**—पंचाशत्पलिकंकांस्यंह्यधिकंभोजनायवै । गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरौप्ययोः । तत्रैव**प्रचेताः**—पलाद्विंशतिकान्नार्वागतऊर्ध्वंयदृच्छया । **चंद्रिकायांपैठीनसिः**—एकएवतुयोभुङ्क्तेविमलेकांस्यभाजने । भाजनेभोजनेचैवत्रिरात्रंफलमश्नुते । चत्वारितस्यवर्धंतेआयुःप्रज्ञायशोबलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्द्विजः । वर्धंतेतस्यचत्वारिआयुःकांतिर्यशोबलम् । **हेमाद्रौहारीतः**—राजतपार्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताम्रविधिर्गृहस्थेतरपरः । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांस्येमलाविले । पलाश

१ वल्लीपलाशपत्रेपुइतिपाठ ।

पञ्चपत्रेषुगृहीभुक्त्वैदवंचरेदितिपृथ्वीचंद्रः । ताम्रविधिःश्राद्धपरइत्यन्ये । **यत्त्वपरार्के**—सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनमिति तत्पूर्वोक्तनिषेधोपसंहारार्थंदोपाधिक्यार्थंवा । ताम्रवत्पैत्तलेपिनिर्णयः । यत्तु—नायसान्यपिकार्याणिपैत्तलानिनतुक्वचिदितिश्राद्ध**हेमाद्रौवाराहं** तत्प्रकरणाच्छ्राद्धपरं । भिन्नदोषोनकांस्येएवकिंतुतत्रदोषाधिक्यम् । नकाष्णायसे नमृत्पात्रे नभिन्नावकीर्णेइति**हारीतोक्तेः** । शूद्रभाजनभिन्नभाजनेभुक्त्वोपवासोभिन्नकांस्येत्रिरात्रमितिस्मृत्य**र्थसारा**च्चभिन्नदोषस्ताम्राद्यन्यपरः । ताम्ररजतसुवर्णशंखमुक्ताश्मस्फटिकानांभिन्नमभिन्नमितिपैठीनसिस्मृतेः ॥ **स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये**—पत्रभोजीभवेदूर्जेकांस्यंत्याज्यंप्रयत्नतः । तथा—योव्रतीकांस्यभोजीस्यान्नसव्रतफलंलभेत् । **ज्योतिर्निबंधे**—भोज्यपात्रसुधासिंधौघटयेद्वा[1]समाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् । सुधासिंधौ सोमे । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—वल्लीपलाशपत्रेषुस्थलजेपुष्करेतथा । गृहस्थस्तुनचाश्नीयाद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । करेकर्पटकेचैवआयसेताम्रभाजने । वटार्काश्वत्थपत्रेषुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **चंद्रिकायांपैठीनसिः**—वटार्काश्वत्थपर्णेषुकुंभीतिंदुकजेषुच । श्रीकामोनैवभुंजीतकोविदारकरंजयोः । **आग्नेये**—वटार्काश्वत्थधवलसर्जभल्लातकांस्त्यजेत् । **स्कांदेप्रभासखंडे** शूद्रप्रक्रम्य—मध्यपत्रेनभुंजीतब्रह्मवृक्षस्यभामिनि । **प्रचेताः**—मृन्मयेपर्णपृष्ठेवाकार्पासेतांतवेतथा । नाश्नीयान्नपिबेच्चैवकरेणांजलिनापिच । यस्तुनकदलीपत्रमितिहे**माद्रौनिषेधः**सश्राद्धपरः । **नृसिंहांबुधिमहोदधौगोविंदार्णवेच**—करंजपिप्पलवटप्लक्षकुंभ्यर्कतिंदुकाः । एषांपत्रेषुनाश्नीयात्कोविदाराम्रयोरपि । विपर्यस्तेषुपत्रेषुतिर्यक्पत्रेचदारुजे । अजपीतब्रह्मपत्रेषुशूद्रस्यूतेतदाहृते । कटकैःसीवितेपत्रेतथावेणुदलेनच । अत्रमूलमृग्यम् । **चंद्रिकायांपुराणे**—पालाशेषुचपत्रेषुमध्यमेषुविशेषतः । यःकरोत्यशनंतस्यप्राजापत्यंदिनेदिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामित्वंपरस्थानंचशाश्वतम् । पत्रेपर्णेषु[2] भोक्तव्यंमासमेकंनिरंतरम् । इति ॥

---

१ घटयेद्ग्रासमाहरेत् । २ पर्णपत्रेषु ।

अथभोजनेदिगादिनियमाः । **यमः**—प्राङ्मुमुखोन्नानिभुंजीतसूर्याभिमुखएवच । **ब्राह्मे**—प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापिस्वाचांतोवाग्यतः
शुचिः । भुंजीतान्नंचतच्चित्तोह्यंतर्जानुःसदानरः । **यत्तुकौर्मे**—योभुंक्तेवेष्टितशिरायश्चभुङ्क्तेउदङ्मुखः । सोपानत्कश्चयोभुङ्क्तेसर्वंविद्यात्तदासुर
मिति । तत्रविकल्पइतिकेचित् । भोजनेउदङ्मुखत्वादिनिषेधोनिष्कामपरइत्या**चारादर्शः** । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनाश्नी
याद्रुत्तरामुखइतिस्**मृतिमंजर्यांवचनात्** । **प्रयोगपारिजातेस्मृतिमंजर्याम्**—पितरौजीववंतौचेन्नाश्नीयादुत्तरामुखः । तयोस्तुजीव
वानेकस्तथैवनियमःस्मृतः । **विष्णुपुराणे**—विशुद्धवदनःप्रीतोभुंजीतनविदिङ्मुखः । **मनुः**—आयुष्यंप्राङ्मुखोभुङ्क्तेयशस्यंदक्षिणामुखः ।
श्रियंप्रत्यङ्मुखोभुङ्क्तेऋतंभुङ्क्तेउदङ्मुखः ।आयुषेहितमायुष्यं । श्रियंऋतंचेच्छन्नितिशेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचित् । यावज्जीवंनियमः।
फलायविधीयतइत्यन्ये । **कौर्मे**—नांतरिक्षेनचाकाशेनचदेवालयादिषु । भुंजीतेतिशेषः । **हारीतः**—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति ।
वसिष्ठः—नोत्संगेनभुविनपाणौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादितिशेषः । भुविकेवलायाम् । अतए**वापस्तंबः**—नवाविभुंजीतकृतभूमौतु
भुंजीतेति । कृतत्वंनावोमृत्प्रक्षेपेणेति**कल्पतरुः** । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामिति**हरदत्तः** ॥
मंडलविचारः । **मदनरत्नेब्राह्मे**—अकृत्वामंडलंयेतुभुंजतेऽधमयोनय. । तेषांतुयक्षरक्षांसिहरंत्यन्नस्यतद्बलम् । **तत्रैवशंखः**—
आदित्यावसवोरुद्राब्रह्माचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवंतितस्मात्कुर्वीतमंडलम् । चतुष्कोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु । मंडलाकृतिवैश्य
स्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतम् । **मदनपारिजातेव्यासः**—चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणब्राह्मणादिषुमंडलम् ।
तत्रैवब्राह्मे—मंडलंगोमयेनस्यादथवागौरमृत्स्नया । **आचारादर्शेबौधायनः**—भस्मनावारिणावापिकारयेन्मंडलंततः । **अग्निस्मृतौ**—
नासंदी[1]भोजनेशस्ताविप्राणांतुकदाचन । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे**—प्राणाहुत्यूर्ध्वमुत्क्षिप्यपात्रंयंत्रेविनिक्षिपेदिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

१ आसदीलौहत्रिपदमुपवेशनदीपस्थापनादिसाधनम् ।

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तुभुक्त्वादौकचिद्देशमनिसकटे । पात्रमुद्धृत्यशेषंतुभक्षयेत्सांकराद्धयादितित्राह्मोक्तेः । आसंदीआपत्परेतिमदनरत्ने । श्राद्धेआसंदीनिषेधोहेमाद्रौब्राह्मे—पित्र्येकर्मणिभुंजानोभूमेःपात्रंनचालयेत् ॥ स्मृत्यर्थसारे—नंयत्रिकायांयतिर्व्रतीब्रह्मचारीविधवाभुंजीतेति ।

[1]भोजनकालविचारः । श्रुतौ—सायंप्रातराश्यैवस्यादिति । गौतमः—सायंप्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिंदन्भुंजीतेति । प्रातःशब्दःपचमभागपरः । सायंशब्दोघटिकात्रयोर्ध्वंरात्रिपरः । चत्वार्येतानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत् । आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमितिशातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरशनमुक्तंविप्राणांमर्त्यवासिनांनित्यम् । अहनिचतथातमस्विन्यांसार्धप्रहरयामांतइतिछंदोगपरिशिष्टात् । अत्र सार्धप्रहरानुज्ञाआपद्विषया । निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनप्रोक्तवर्जयित्वामहानिशामितिशौनकोक्तेः । महानिशाशब्देनयामद्वयमुच्यतइत्युक्तंप्राक् । दिवाचनभोजनद्वयम् । सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितम् । नांतराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिरितियमोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छूद्रस्यनायनियमः । अतरानिषेधादेवरात्रावपिभोजनद्वयंन । अत एवापस्तंबेनहरदत्तेनचद्विर्भोजनविधिःपरिसंख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेरेतन्मतेद्वितीयभोजननावश्यकम् । विज्ञानेश्वरेणतुद्विर्भुंजीयादेवेतिनियमविधित्वोक्तेः शक्तस्यद्विर्भोजनमावश्यकम् । चंद्रिकाप्येवम् । अशक्तौतुयत्किंचिदल्पभक्ष्यम् । औपवस्तमेवैकालांतरेभोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्तंउपवासस्तत्तुल्यमितिहरदत्तः । तदशक्तौअद्भिर्वासायमिति बौधायनोक्तंज्ञेयम् । नांतरेतिफलमूलान्यपरम् । दिवाचनांतराभुजीतान्यत्रमूलफलेभ्यइत्यापस्तंबोक्तेः । आचारादर्शेतुद्विरशननियमःप्राणाग्निहोत्रमात्रपरः अग्निहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरेतिवाचस्पत्ये । साग्निकब्रह्मचारिणोस्तुनद्विर्भोजननियमः । आहिताग्निरनड्वां

१ एकस्मिन्काले ।

श्चब्रह्मचारीचतेत्रयः । अश्नंतएवसिध्यंतिनैषांसिद्धिरनश्नतामित्यपरार्केवसिष्ठस्मृतेः । ब्रह्मचारीतुउपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । अनडुत्प देनकालानियमउक्तइत्युज्ज्वला । यत्तु—ब्रह्मचारिणःसायंप्रातर्भिक्षेथाइतिनियमःसभिक्षायाएवनभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनश्नंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णीभवेत्तुसइत्यपरार्केबौधायनोक्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा भावाच्चानुष्ठानम् । अत्रगृहस्थःसाग्निः । अनग्नयस्तुयेविप्रास्तेषांश्रेयोविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृपेतिमदनरत्नेभविष्यो क्तेः । अपरार्केबौधायनः—प्राणाग्निहोत्रमंत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । त्रेताग्निहोत्रमंत्रांस्तुद्रव्यालाभेयथाजपेत् । बृहस्पतिः—दि वानिद्रापरान्नंचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैवस र्वमेतद्विवर्जयेत् । हेमाद्रौव्यासः—आदित्येहनिसंक्रांतावसितैकादशीगृहे । व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही । अपरार्के—अयनेर विसंक्रांतौरविवारेचपर्वसु । मृताहेजन्मदिवसेनकुर्याद्रात्रिभोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेनराधिप । हेमाद्रौ कौर्मे—शाकंमांसंमसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्यंबुपानंचदशम्यांसप्तसंत्यजेत् । क्वचिद्व्रतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः काम्यैकादशीव्रते । सायमाद्यंतयोरह्नोःसायंप्रातश्चमध्यमे । उपवासफलंप्रेप्सुरित्युक्तेरितिहेमाद्रिमाधवकालादर्शनिर्णयामृतादयः । चंद्रिकायांतुनित्येपिफलसत्वान्नित्यपरत्वमपीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोरात्रंभुजिवर्जितइतिमाध वीयेब्रह्मवैवर्तात् । भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौभुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी चदर्शोऽथराकारविसंक्रमश्चेतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंभूताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिवाभोजनंनेत्युक्तं

१ भोजनतुवारवारम् । २ तपोरूपत्वाभावादितिपाठ । ३ प्राणायस्वाहेत्याद्य प्राणाग्निहोत्रमंत्रा । ४ एकादशीदिने । ५ दशमीद्वादश्यो । ६ एकादश्या ।

निर्णयामृते । **स्मृत्यर्थसारे**—अष्टमीचतुर्दश्योर्नक्तंकार्यमेकभक्तंचेति । अत्रकेचिदुपवासात्पूर्वदिनेदशम्यल्पत्वेदशमीमध्यएवभोजनं कार्यम् । एकादश्यांनभुंजीतेत्येकादश्यांभोजननिषेधात् । निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइतिन्यायाच्चेत्याहुः । तन्न । दशम्यामेकभक्तस्तुमांसमैथुनवर्जितइतिचं**द्रिकायांदेवलेन**मध्याह्नकालिकैकभक्तव्रतविधानाद्विधिस्पष्टेचनिषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापकर्षकाभावाच्च । नचायंनव्रतविधिःकिंतुपुनर्भोजननिषेधमात्रमितिवाच्यम् । निषेधकल्पनेमानाभावात् । हविष्याशनमध्याह्नाद्यप्राप्तिप्रसंगात् । सर्वत्रैकभक्तादौतथाप्रसंगाच्च । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीव्रतमात्रांगं संकोचेमानाभावात् । **प्रयोगपारिजातेदेवलः**—श्राद्धंकृत्वातुयोमर्त्योनचभुङ्क्तेकदाचन । देवाहविर्नगृह्णंतिकव्यानिपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितम् । **प्रयोगपारिजात**स्त्वेकादशीमात्रपरम् । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिघ्रेत्पितृसेवितमिति**कात्यायनोक्ते**स्तेनशिवरात्र्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपदंजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावघ्राणम् । **हेमाद्रिस्तु**—चतुर्दश्यांयदाचैवश्राद्धंनैमित्तिकंतथा । उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितमिति**प्रभासखंडा**च्छिवरात्रावप्यवघ्राणम् । एवचयस्मिन्नुपवासेकृतेपुण्यंत्यक्तेमहत्पापंतत्रावघ्राणम् । यत्रद्वयमप्यल्पंतत्रायाचितमेकभक्तंवाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धंकथंचिद्यदिजायते । उपवासेश्वमेधाख्यराजसूयमयाचिते । वाजपेयंलभेद्धोक्ताएकभक्तेऽग्निहोत्रजमिति**प्रभासखंडा**दित्याह ॥

अथभक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । **याज्ञवल्क्यः**—अदत्तमग्निहीनस्यनान्नमद्यादनापदि । कदर्यबद्धचौराणांक्लीबरंगावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशूद्रः । शूद्रान्ननिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरन्नंहोमार्थंसच्छूद्रस्यगृहेगृहेइति**ब्राह्मादितिटोडरानंदः** । तन्न । राजान्नंतेजआदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसम् । आयुःसुवर्णकारान्नंयशश्चर्मावकर्तिनः । भुक्त्वायोन्यतमस्यान्नममत्याक्षपणंत्र्यहमिति

मनूक्तेः । आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रान्दारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यःपितरौभृत्यान्सकदर्यइतिस्मृतः। वद्धोवाचानिगडैश्च । गणोत्राविभक्तभिन्नानाम् । अन्यथातेषामपिस्वान्नाभक्षणापत्तेः । चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् । अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयिकर्मारतंतुवायश्ववृत्तिनाम् । नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृतिनोश्चैवतथाचाक्रिकबंदिनाम् । एषामन्नंनभोक्तव्यंसोमविक्रयिणस्तथा । क्रूरोभयानकः । उग्रःक्रूरकर्मेति**मिताक्षरा** । राजन्याच्छूद्रायामुत्पन्नइति**मदनरत्ने** । **शंखः**—भीतावगीतरुदितक्रंदितावघुष्टपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदिति**मदनरत्ने** । **यमः**—स्वसुतान्नंतुयोभुंक्तेसभुंक्तेपृथिवीमलम् । तत्रैव**विष्णुपुराणे**—विष्णुंजामातरंमत्वातस्यकोपंनकारयेत् । अप्रजायांतुकन्यायांनाश्नीयात्तस्यैवगृहे । **मनुः**—उग्रान्नंसूतिकान्नंचपर्याचांतमनिर्दशम् । नाद्याच्छूद्रस्यपक्वान्नंविद्वानश्राद्धिकोद्विजः । आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् । सूतिकान्नंसूतिकामुद्दिश्यपक्वं । पर्याचांतमुत्तराचमनोत्तरंपात्रस्थितम् । पार्श्वाचांतमितिपाठेपंक्तिस्थेउत्थितेस्वपात्रस्थमपिनभक्ष्यम् ॥

निषिद्धभोजनेप्रायश्चित्तम् । **शौनकः**—अराइवेजपेन्मंत्रंदशवारंनसंशयः । सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकलुषात्तदा । उषासानक्तासूक्तंतुजपेद्दशजलेपिवा । प्रमादाद्यस्ततोभुंक्तेसूतकान्नमकल्मषम् । प्रविष्टःप्रजपेन्मंत्रंशतवारंशिवालये । सूतकान्नंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । पर्जन्यवातावर्गंचशतवारंजपेज्जले । सूतकस्यगृहेभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । इंद्रोअश्रायिमंत्रंचअयुतंचेन्नकल्मषम् । ज्ञानतोज्ञानतःस्पृष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्वलाम् । इदंनमोजपेन्मंत्रंसहस्रंचेन्नदुष्कृतम् । ज्ञानतोज्ञानतोदृष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्त्रियाः । अग्निंनमाजपेन्मंत्रंदशकृत्वोविशेषतः । अंत्यजानांध्वनिंश्रुत्वापश्चाद्भुङ्क्तेनकल्मषम् । अज्येष्ठासोजपेन्मंत्रंदशवारंनकल्मषम् । श्वानादिदर्शनंकृत्वापश्चाद्भुङ्क्तेयदातदा । आयेतस्थुर्जपेन्मंत्रंदशवैविष्णुमंदिरे । हस्तदत्तंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । तेअज्येष्ठाजपेन्मंत्रंशतंविद्यालयेसदा । दिवाद्विर्भोजनंकृत्वातस्मान्मुच्येतकल्म-

षात् । ह्योनप्रजपेन्मंत्रंशतवारंजलेतथा । रात्रौद्विर्भोजनंकृत्वाकल्मषाच्चप्रमुच्यते । त्र्यंसुमेषंजपेन्मंत्रंदशवारंशिवालये । अष्टम्यांवाचतुर्दश्यांदिवाभुक्त्वेनकिल्बिषम् । सहिद्वरोजपेन्मंत्रंशतंवैविष्णुमंदिरे । एकादश्यामहोरात्रेभुङ्क्तेयदिचपातकम् । आपःपृणीतमंत्रंचशतवारंनकिल्बिषम् । रात्रौभुक्त्वावत्सरेतुमन्वादिषुयुगादिषु । अश्वाइवजपेन्मंत्रंदशवारंजलेपिवा । नित्यश्राद्धेयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । मयोभूश्चजपेत्सूक्तंवृषोत्सर्गेतुरौद्रकम् । भुक्त्वायदिविनश्येतविंशद्वारंजलेतदा । त्वेषंगणंजपेन्मंत्रंदशवैविष्णुमंदिरे । व्यतीपातेयदाभुङ्क्तेतदादोषाद्विमुच्यते । आप्यायस्वजपेन्मंत्रंदशलक्षंशिवालये । सूर्यग्रहेयदाभुङ्क्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अराइवेजपेन्मंत्रंदशवारंयदातदा । बहवश्चैकपात्रेषुभुंजतेतन्नकल्मषम् । अग्नेमरुद्भिर्मंत्रंचशतसंख्यंजपेद्यदि । भुंजतेसहपात्रेतुबहवोब्रह्मचारिणः । मानस्तोकेजपेन्मंत्रंशतवारंनकिल्बिषम् । प्रमादाज्ज्ञानतोभुङ्क्तेगणान्नंतुयदातदा । यज्ञायज्ञाजपेत्सूक्तंएकरात्रंजलेपिवा । गणकान्नंयदाभुङ्क्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अच्छानइंद्रसूक्तंतुएकवारंजलेजपेत् । विधुरान्नंयदाभुङ्क्तेतदापापात्प्रमुच्यते । ईळेअग्निंजपेन्मंत्रंदशवारंयदातदा । पंचयज्ञविहीनस्यगृहेभुङ्क्तेनपातकम् । किमंगत्वाजपेन्मंत्रमयुतंवैजलेसुधीः । ज्ञानतोपियदाभुङ्क्तेकुष्ठान्नंचेन्नपातकम् । सत्येनोत्तभितामंत्रंजपेद्विष्ण्वालयेयदा । उच्छिष्टेतुयदाभुङ्क्तेतदामुच्येतकिल्बिषात् । सहस्रवारंगायत्रींव्याहृतीभिःससंपुटाम् । किल्बिषान्नंयदाभुङ्क्तेदोषोनास्तितदाजपेत् । इति ।

शूद्रादेर्ग्राह्यवस्तूनि । **अपरार्केसुमंतुः**—गोरसंचयवसक्तूंश्चैतिलंपिण्याकमेवच । [1]अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम् । **तथा**—कंदुपक्वंस्नेहपक्वंपायसंदधिसक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजोभोज्यानिमनुरब्रवीत् । तत्रैव **कौर्मे**—कंदुपक्वानितैलेनपायसंदधिसक्तवः । द्विजैरेतानिभोज्यानिशूद्रैरेवकृतान्यपि । **मदनरत्नेगिराः**—मांसंदधिघृतंधान्यंक्षीरमाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तथोदश्विद्भोज्यान्येता

१ घृतपक्वान्यपूपादीनि.

निनिल्यशः । अमृतंचारनालंचकंदुकाःसक्तवस्तिलाः । सक्तुपदमनार्द्रपक्वस्योपलक्षणम् । **प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः**—स्वपात्रे यत्तुविन्यस्तंदुग्धंयच्छतिनित्यशः । पात्रांतरेणतद्ग्राह्यंशूद्रात्स्वगृहमागतम् । शूद्रवेश्मनिविप्रेणक्षीरंवायदिवादधि ।-निवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतदपिस्मृतम् । तच्चप्रोक्ष्यग्राह्यमितिशूलपाणिः ।

निषिद्धान्नादीनि । **अपरार्केशातातपः**—गोकारुकंदुशालायांतैलयंत्रेक्षुयंत्रयोः । अमीमांस्यानिशौचानिस्त्रीषुचानंतरेषुच । कंदुपक्वादिचकलौनिषिद्धम् । एतानिलोकगुप्त्यर्थंकलेरादौमहात्मभिः । निवर्तितानिकर्माणिव्यवस्थापूर्वकंबुधैरितितत्रैव**शातातपोक्तेः** । **शंखः**—नापणीयान्नमद्यादिति । सएव—अपूपाःसक्तवोधानास्तक्रंदधिघृतंमधु । एतत्पण्येषुभोक्तव्यंभांडलेपोनचेद्भवेत् । **शूलपाणौ शातातपः**—घृतंतैलंपयःक्षीरंतथैवेक्षुरसोगुडः । शूद्रभांडस्थितंतक्रंतथामधुनदुष्यति । पयस्तुनवभांडस्थमेव । नवभांडेषुपानीयंशूद्रविट्क्षत्रजन्मनाम् । पेयंतदपिविप्राणांपयोदधितथैवचेति तत्रैव**जाबालोक्तेः** । **शंखः**—घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभांडस्थानामदोषइति । **याज्ञवल्क्यः**—अनर्चितंवृथामांसंकेशकीटसमन्वितम् । भुक्तंपर्युषितोच्छिष्टंश्वस्पृष्टंपतितेक्षितम् । उदक्यास्पृष्टसंघुष्टंपर्यायान्नंचवर्जयेत् । गोघ्रातंशकुनोच्छिष्टंपदास्पृष्टंचकामतः । अनर्चितमवज्ञातम् । वृथामांसमात्मार्थमेवपक्वं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नमात्मानइत्यात्मार्थमन्नमात्रपाकस्य निषेधात् । पित्राद्युच्छिष्टंभोज्यम् । मातापित्रोरथोच्छिष्टंकलौभुंजन्भवेत्सुखीति**चंद्रिकायामादिपुराणात्** । पितुर्ज्येष्ठस्यभ्रातुरित्यप्येके । इति **आपस्तंबस्मृतेश्च** शुक्तंदध्यादिभिन्नम् । नपर्यायान्नमश्नीयान्नद्भिःपक्वंनशुष्कंनपर्युषितमन्यत्ररागषाडवचुक्रदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यइति**शंखोक्तेः** । यस्यान्नस्यैकैकेनपाकेननस्वरूपसिद्धिस्तद्भिःपक्वमपिभोज्यमिति**मदनरत्नेश्राद्धहेमाद्रौच** । एतेनयच्छाकादिसंकारार्थंजीरकादिसंस्कारेणयत्पुनःपच्यतेतत्पुनःपक्वमिति**मदनपारिजातोक्तिः**परास्ता । पाकादावेवसंस्कारेपुनर्नसंस्कारः । यस्तुव्यंजनादेरात्मविनिगमार्थंपु

नःसंस्कारःसवर्ज्यएवेतिमदनपारिजातः । अन्यंदीयंस्वीयत्वेनदत्तंपर्यायान्नम् । **शातातपः**—केशकीटशुनास्पृष्टंवायसोपहतंचयत् । क्लीबाभिशस्तपतितैःसूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टंचस्याद्यदन्नंतुतस्यनिष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्यकिंचिदुद्धृत्यतद्भुंजीतविशेषतः । भस्मनावापिसंस्पृश्यसंस्पृशेदुल्मुकेनच । सुवर्णरजताभ्यांवाभोज्यंघ्रातमजेनवा । स्पृष्टमित्युक्तेःसहपाकेअभोज्यं । नित्यमभोज्यंकेशकीटावपन्नमितिगौतमोक्तेः । **हारीतः**—पिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघातेकांचनभस्मरजतताम्रवज्रवैडूर्यगोवालाजिनदंतानामन्यतमेनाद्भिःसस्पृष्टमन्नंप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनाच्छुद्धमिति । **मनुः**—पक्षिजग्धंगवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितंकेशकीटैश्चमृत्प्रक्षेपेणशुध्यतीति । **जमदग्निः**—शृतान्नंद्रोणमात्रंतुश्वकाकाद्युपघातितम् । ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात्प्रोक्षणतत्रशोधनम् । **माधवीयेसंवर्तः**—विडालमूषिकोच्छिष्टेपंचगव्यंपिबेद्द्विजः । तत्रैव **उशनाः**—ब्राह्मणोच्छिष्टेप्राणायामशतमितियाज्ञवल्क्यः । अन्नंपर्युषितंभोज्यंस्नेहाक्तंचिरसंस्थितम् । अस्नेहाअपिगोधूमयवगोरसविक्रियाः । चिरस्थितमविकृतंचेत् । पर्युषितःशाकोपिभोज्यइतिहरदत्तः । **कल्पतरौयमः**—अपूपाश्चकरंभश्चधानावटकसक्तवः । शाकमांसमपूपंचसूपंकृसरमेवच । यवागूंपायसंचैवयच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वंपर्युषितभोज्यशुष्कचेत्परिवर्जयेत् । मिताक्षरायांयावकमप्युक्तम् ।

पलांड्वादिनिषिद्धवर्गः । **भविष्ये**—लशुनंगृंजनंचैवपलांडुंकवकानिच । वृंताकनालिकालाबुजानीयाज्जातिदूषकम् । गृंजनंलशुनाकारकंदविशेषइतिमिताक्षरायाम् । **मदनरत्ने**—यदीयंचूर्णगायकाःकंठशुद्ध्यर्थंभक्षयंतितानिपत्राणि । मूलविशेषोगाजरापरपर्यायइति **माधवोहेमाद्रिश्च** । तन्न । **हेमाद्रावेवब्रह्मांडे**—गृंजनंचुक्रिकांचैवगाजरंजीरकंतथेति । श्राद्धेगृंजनभिन्नगाजरनिषेधात् । गृंजनो

---

१ शूद्रान्नब्राह्मणेनमदीयमितिकृत्वादत्तम् । २ कीटादिनासहपाकेजाते ।

यवनेष्टश्चपलांडोर्देशजातयइतिसुश्रुतोक्तेरपिनगाजरंगृंजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषएवगृंजनमित्युक्तम् । वैजयंत्याम प्येवम् । राजनिघंटौ—रसोनोहिमहाकंदोगृंजनोदीर्घपत्रकः । पृथुपत्रःस्थूलकंदोयवनेष्टोविलोहितः । गृंजनस्यमधुरंकटुकंदंनालमप्युपदिशं तिकषायम् । पत्रंशश्वयमुशंतिचतिक्तंसूरयोलवणमस्थिवदंति । गाजरंपिंडमूलंचपीतकंदःसुमूलकम् । स्वादुमूलंसुपीतंचनागरंपीतमूलकम् । गाजरंमधुरंरुच्यंकिंचित्कटुकफापहम् । आध्मानकृमिशूलघ्नंदाहपित्ततृषापहम् । यत्तुसारसंग्रहे—गृंजनंपीतकंचान्यत्स्थौणेयंरक्तपित्त लम् । गृंजनंशीतलंग्राहिदाहमांद्यविषापहम् । तद्बीजंवीर्यदंश्रेष्ठमुष्णंगर्भहरंपरमिति । तन्न । गाजरेगृंजनशब्दोलाक्षणिकः । वैद्यके— गृंजनंशिखिमूलंचयवनेष्टंचवर्तुलम् । ग्रंथिमूलंशिखाकंदंकंदंडिंडीरमोदकम् । गृंजनंकटुरुष्णंचकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यंदुर्गंधि गुल्मनाशनम् । मदनविनोदेपि—गृंजनःपित्तलोग्राहीतीक्ष्णोष्णोरोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यःसूक्ष्मनालःपलांडुना । तथागृंजनो योमहाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनभेदोप्युक्तः । तथा—कासमर्दःकर्कशःस्याद्गृंजनोगाजरस्तथा । गृंजनःकटुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णोदीपनो लघुः । संग्राहीरक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् । त्रिविधेपिगृंजनेगाजरंनांतर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतंदुग्धंदुग्धयुतंदधिचनभोज्यम् । विनायकशांतौवलिदानेब्राह्मणस्यसुरामांसस्थानेतादृशयोस्तयोरुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकंमातृमूलंचश्वेतरक्तौचसूरणौ । च त्वार्यभोज्यमूलानिपंचमीचार्द्रमूलिका । मातृमूलंमाइणीमूलमितिप्रसिद्धम् । कल्पतरौब्राह्मे—राजमाषाःस्थूलमुद्गास्तथावृषकवासकौ । मसूराःतशपुष्पाश्चकुंसूलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यभक्ष्याणिनचेदयानिकस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यंचशूद्रान्नंयेचान्येना श्यसंमिताः । वर्जयेदितिसंबंधः । कृष्णधान्यंकलिंगकानि । शूलपाणौदेवलः—कुविंदांश्वेतवृंताकंकूष्मांडंचनभक्षयेत् । कुविंदा

१ कुसूला कुलित्थाः ।

घोटकः। तत्रैवहारीतः—श्लेष्मातकप्राशनेसांतपनमिति। अपरार्केहारीनः—कुसुमंश्वेतवृंताकंकुंभांडंचविवर्जयेत्। हेमाद्रौविष्णुः—
वर्जयेच्छ्वेतवृंताकमलाबुवर्तुलंत्यजेत्। श्वेतोक्तेःकृष्णवृंताकस्यानिषेधइतिकल्पतरौमदनरत्नेमाधवीयेच। स्मृत्यर्थसारेपि—क्षुद्रश्वेत
कटकिवृंताकानिवर्जयेदिति। तत्रैव—यतिव्रतिभ्यांसदालाबुशिग्रुवृंताकानिजातिमात्रेणवर्ज्यानीति। व्रतहेमाद्रावग्निपुराणे—व्रतंप्रक्र
म्य—कूष्मांडालाबुवार्ताकपालकीज्योत्स्निकास्त्यजेत्। मदनरत्नेपैठीनसिः—नलिकायौतकुसुंभाश्मतकाश्वेतिशाकानामभोज्याइति।
नलिकाकलविकेतिशूलपाणिः। तत्रैवकौर्मे—गृंजनंकिंशुकंचैवकडरंचतथैवच। उदुंबरमलाबुंचजग्ध्वापततिवैद्विजः। अलाबुर्वर्तुलः।
पूर्वोक्तविष्णुस्मृतेः। स्मृत्यर्थसारेप्येवम्। हारीतः—नवटप्लक्षाश्वत्थदधित्थमातुलिंगानिभक्षयेदिति। दधित्थंकपित्थम्।
माधवीयेबृहद्यमः—नलिकानालिकेरीचश्लेष्मातकफलानिच। भूतृणंशिग्रुकंचैवखट्वांककनकंतथा[1]। वर्जयेदितिशेषः। तत्रैवचतु
र्विंशतिमते—तृणराजफलंवल्लीभुक्त्वाचांद्रंचरेद्द्विजः। कंदमूलफलादीनिअज्ञात्वोपवसेत्तथा। याज्ञवल्क्यः—देवतार्थंहविःशिग्रु
लोहितान्व्रश्चनांस्तथा। लोहितपदमुभयत्रान्वितम्। तेनरक्तशिग्रुर्निषिद्धइतिमाधवः। स्मृत्यर्थसारेप्येवम्। विट्जानितंदुलीयादीनिनि
षिद्धानि। विट्जानांफलानिभक्ष्याणीत्याहबौधायनः—अमेध्येषुचयेवृक्षाउप्ताःपुष्पफलोपगाः। तेषामपिनदुष्यंतिपुष्पाणिचफलानिच।
तथाचोशनाः—नलिकाशणछत्राककुसुंभालाबुविड्भवान्। कुंभीककेबुवृंताककोविदारांश्चवर्जयेत्। तथाकालप्ररूढानिपुष्पाणिचफलानिच।
देवलः—नबीजान्युपभुंजीतरोगापदमृतेबुधः। बीजानिकूष्मांडस्येत्युक्तंकल्पतरौमदनरत्नेच। वर्ज्यानुवृत्तौशंखः—कुनखीकुष्ठि
संस्पृष्टमिति। कृष्णभट्टीयेस्कांदे—आज्यपात्रेस्थितंतक्रमधुमिश्रंतुयद्धृतम्। ताम्रपात्रस्थितंक्षीरंत्रपुसर्पिःसुरासमम्। आर्द्रकंसगुडंमद्यसं

[1] खट्वाकछत्राक। कनकधत्तूरबिल्ववा।

क्षवंबदरंतथा । नारिकेलरसंकांस्येद्धासंमिश्रितोगुडः । **वसिष्ठः**—अभोज्यंस्वोच्छिष्टोपहतंवसनकेशकीटोपहतंचेति । स्वोच्छिष्टंस्वभुक्तशिष्टंत्यक्तं । वसनंप्ररिहितमितिमदनरत्ने । **सुमंतुः**—क्षुतवचोभिहतमदधिपर्युषितंश्वचांडालवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्रहिरण्योदकैःस्पृष्टादिति । वचोभिहतंतात्कालिकमुखवातादिदुष्टं । दधिस्नेहलक्षकं स्नेहरहितंपर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्भावेक्तः । श्वचांडालदृष्टंभोज्यमन्नांतराभावइतिमदनरत्ने । वर्ज्यानुवृत्तौयमः—लशुनंगृंजनंचैवविलयःसंमुखंतथा । त्रिलयोघृतकिट्टम् । संमुखंघृतफेनस्तन्मंडश्च । **विष्णुपुराणे**—भुंजीतोद्धृतसाराणिनकदाचिन्नरेश्वर । **स्कांदे**—वृंताकंबृहतीचैवदग्धमन्नंमसूरिका । यस्योदरेप्रवर्तंतेतस्यदूरतरोहरिः । अलाबुंभक्षयेद्यस्तुदग्धमन्नकलंबिकाम् । सनिर्लज्जःकथंब्रूतेपूजयामिजनार्दनम् । **स्कांदे**—शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मतिलानिच । एतानिक्रमशोनित्यमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । चर्मपदेनमसूरिकाउच्यतइतिकालनिर्णयदीपिका । **हरिभक्तिविलासेयामले**—यत्रमद्यतथामांसंतथावृंताकमूलकौ । निवेदयेन्नैवतत्रहरेरैकांतिकीरतिः । **भारते**—तिलान्भृष्टान्नचाश्नीयात्तथास्यायुर्नरिष्यति । **गौतमः**—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनिनाश्नीयादिति । मथितंजलंविनालोडितंदधीतिमदनरत्ने । **आमिषंपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये**—प्राण्यंगमामिषंचूर्णेफलेजंबीरमामिषम् । धान्येमसूरिकाप्रोक्ताद्यन्नंपर्युषितंतथा । गोकांजिकंचमहिषीदुग्धादिचतथामिषम् । द्विजक्रीतारसाःसर्वेलवणंभूमिजंतथा । ताम्रपात्रस्थितंगव्यंजलंपल्वलसंभवम् । आत्मार्थंपाचितंचान्नमामिषंतत्स्मृतंबुधैः । नचेदंप्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापितद्ग्रहेबाधकाभावात् । **मदनरत्ने**—घृतात्फेनंघृतान्मंडंपीयूषमथवार्द्रगोः । सगुडंमरिचाक्तंतुतथापर्युषितंदधि । दीर्णतक्रमपेयंचनष्टस्वादुचफेनवत् । गुडमरीचयुक्तंपर्युषितंदधिचनभक्षयेत् । दीर्णंस्फुटितम् । **हारीतः**—नरजस्वलयादत्तंनक्रुद्धयानमलवद्वाससानापरयाद्वारापन्नमिति । **याज्ञवल्क्यः**—वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्मनेइत्यनेननिषेधेसिद्धेपुनर्निषेधोदोषाधिक्यार्थइतिमदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्दशायागोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफंतथा । आविकंसंधिनीक्षीरं विवत्सायाश्चगोःपयः । गोग्रहणमजामहिष्योरुपलक्षणम् । गोमहिष्य जानामनिर्दशानांपयोनपेयमितिवसिष्ठोक्तेरिति**मदनरत्ने** । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामितिवद्गोग्रहणेसिद्धेपुनर्गोग्रहणमजामहिष्यो र्व्यपत्ययोःपयसोनिषेधार्थमिति**मेधातिथिः** ।

संस्कारादिभोजननिषेधः—**मदनरत्नेंगिराः**—जन्मप्रभृतिसंस्कारेबालस्यान्नस्यभोजने । असपिंडैर्नभोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । जातकर्मनवश्राद्धेभुक्त्वा नारीप्रथमगर्भेषुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **पराशरमाधवीयेधौम्यः**—ब्रह्मौदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेभुक्त्वा चांद्रायणंचरेत् । अतोन्येषुतुसंस्कारेपूपवासेन चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येषुतुसंस्कारेपूपवासेन चांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । **आचारदर्पणे**—भानुवारे शुद्ध्यति । **चंद्रिकायाम्**—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **आचारदर्पणे**—भानुवारे तथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरःखादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यांरविवारेचदिवारात्रौतथैवचेति**कृष्णभट्टी**पूर्वार्धपाठः । अमावास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतौपारणेतथा । परान्नंनैवभोक्तव्यंयस्यान्नंतस्यतत्फलम् । **हेमाद्रौ**—दिवादधित्यवानासुरात्रौचदधिसक्तुषु । श्लेष्मातकेतथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेवकृतालया । **काशीखंडे**—नदिवोद्धृतसारंचभक्षयेद्दधिनोनिशि । **स्कांदे**—रात्रौदधिनभोक्तव्यंदिवानन वनीतकम् । **यमः**—नभिन्नभांडेभुंजीतनरात्रौदधिसक्तुकान् । **भारतेप्येवम्** । **आचारादर्शेलघुहारीतः**—पृथग्यानपुनर्दान मांसेनपयसानिशि । दंतच्छेदनमुष्णंचसप्तसक्तुषुवर्जयेत् । सक्तून्नतुंदिनक्षयइति**भारतेशतपथाच्च** । **सुमंतुः**—कूष्मांडंबृहतींचैवतरुणीं मूलकंतथा । श्रीफलंचकलिंगंचधात्रीप्रतिपदादिषु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलानपिसतैवच । यदीच्छे त्स्वर्गगमनमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । **रत्नमालायाम्**—कूष्मांडमातुलिंगंचपटोलंबृहतीफलम् । श्रीफलंपिचुमंदंचधात्रीपक्षादितस्त्यजेत् ।

नालिकेरंशिरःप्रोक्तंकपालंतुंबकंस्मृतम् । अंत्राणिनलिकाशाकंनखानिग्रामशिंबिकाः । चर्माख्यंपोइकाशाकंवृंताकंतिलमुच्यतइति । **धर्मसारे**—धात्रीफलंभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शमीफलंमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । **गौडनिबंधे**—रविवारेचसंक्रांतौषष्ठ्यावैसप्तमीतिथौ । आरोग्यकामस्तुनरोनिंबपत्रंनभक्षयेत् । **भारतेदानधर्मे**—आज्याहुतिविनाचैवयत्किंचित्परिविष्यते । दुराचारैश्चयद्भुक्तंतंभागंरक्षसांविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिवेषणम् । **चंद्रोदयेगिराः**—नीलरक्तेनवस्त्रेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनभुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । **वैद्यः**—भक्ष्यंचदक्षिणेपार्श्वेपेयंलेह्यंचवामतः । हस्तदत्तानिचान्नानिप्रत्यक्षंलवणंतथा । मृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्मृतम् । **हेमाद्रौयमः**—एकेनपाणिनादत्तंशूद्राद्दत्तंचयद्भवेत् । **पैठीनसिः**—लवणंव्यंजनंचैवघृतंतैलंतथैवच । लेह्यंपेयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् । **एतदपवादः स्मृतिरत्नावल्याम्**—अपक्वंस्नेहपक्वंचहस्तेनैवप्रदापयेत् । यत्किंचिदितरद्भक्ष्यंदर्व्यादेयंतुयत्नतः । **कल्पतरौभविष्ये**—आयसेनतुपात्रेणयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्ठासमंभुंक्तेदाताचनरकंव्रजेत् । **मात्स्येपि**—उभाभ्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । **मनुः**—दर्व्यादेयंघृतान्नंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकंयच्चपक्वान्नंयोदर्व्यादातुमिच्छति । सभ्रूणहासुरापश्चसस्तेनोगुरुतल्पगः । **काशीखंडे**—फाणितंगोरसंचैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनब्राह्मणोदद्यात्कृच्छ्रंचांद्रायणंचरेत् । **हेमाद्रौहारीतः**—पङ्क्तौसहोत्थितानांतुभोजनादिसमंस्मृतम् । **तत्रैववसिष्ठः**—यद्येकपंक्तौविषमंददातिस्नेहाद्भयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेषुदृष्टामृषिभिश्चगीतांतांब्रह्महत्यांमुनयोवदंति ।

परिवेष्टुरुच्छिष्टस्पर्शेहारीतः—द्रव्यहस्तस्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टंवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्द्रव्यमपःस्पृष्ट्वाततःशुचिः । अद्भिरभ्युक्ष्यतद्द्रव्यंपुनरादायदापयेत् । **यत्तुमनुः**—उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधायैवतद्द्रव्यमाचांतःशुद्धिमाप्नुयादिति । **आचार**

चंद्रोदये—अंगधारणयोग्यमंगेनिधायाचामेत् तदयोग्यंस्पृष्ट्वा । यद्वाभक्ष्येतरद्रव्यंभूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । भक्ष्यंभूमानिधाया चामेत् । **मार्कंडेयः**—पक्वान्नेनगृहीतेनमूत्रोच्चारंकरोतियः । अनिधायैवतद्द्रव्यमंगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचकृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथा विधि । अन्नमभ्युक्षयेच्चैवउद्धृत्यार्कंप्रदर्शयेत् । त्यक्त्वाग्रासमथैतस्माच्छेपंशुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यस्यैवसाक्षादुच्छिष्टस्पर्शेत्यागइतिचंद्रिका । **स्मृत्यर्थसारे**—परिवेषणंकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टश्चेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वान्नादिप्रोक्ष्याग्निमर्कंवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोशनबलिप्राणाहुत्यादि । मार्कंडेयः—अन्नंदृष्ट्वाप्रणम्यादौप्रांजलिःकथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्त्याथवंदयेत् । **आपस्तंबः**—भार्याकासंक्षवथुमित्यभिमुखोन्नवर्जयेदिति । भार्यांशब्दोच्चारणम् । **याज्ञवल्क्यः**—अपोशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नतातथा । अनग्नममृतंचैवकार्यमन्नद्विजन्मना । अत्रयद्यपि—अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नतदुन्यतइतिश्रुतौसर्वमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तथापिजला दावपितदापत्तेः । भिःसास्त्रीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव–अन्नाश्रितानिपापानीत्यत्राप्योदनवर्जनम् । तेनभक्तेएवापोशन नान्यत्रेतिकेचित् । अन्येतु – सस्यक्षेत्रगतप्राहुःसतुपधान्यमुच्यते । आमंवितुपमित्युक्तस्विन्नमन्नमुदाहृतमितिनिश्चितत्त्वेवसिष्ठोक्तेः स्विन्नमात्रेआपोशनम् । नचैवगुडादावपितदापत्तिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादिपुव्रीह्यादिविकारएवान्नपदप्रयोगात् गुडादेश्चसरसत्वात् अतोगु- डादौनापोशनम् । **मदनरत्नेमाधवीयेचकौर्मे**—महाव्याहृतिभिस्त्वन्नपरिपिच्योदकेनतु । अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियांचरेत् । **मदनपारिजातेतु**—व्याहृतिभिर्गायत्र्याचान्नमभिमंत्र्याभ्युक्ष्यपरिपिच्य धर्मराजादिबलीन्दद्यादिति । **माधवीये**—ऋतंत्वेनसाय सत्येनप्रातश्चपरिषिंचयेत् । **भविष्ये**—भोजनार्तिकचिदन्नाग्रधर्मराजायवैबलिम् । चित्रायचित्रगुप्तायप्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्रक्वचनस

---

१ पक्वमन्नमितिपाठ ।

स्थानांक्षुत्तृषोपहतात्मनाम् । प्रेतानांतृप्तयेक्षय्यमिदमस्तुयथासुखम् । **स्कांदे**—प्रदद्याद्भूतपतयेभुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्युक्त्वाभूमौबलित्रयम् । **ब्राह्मे**—ब्रह्मणेनमइत्येवंब्रह्मादिभ्योबलीन्दद्यादिति । **स्मृत्यर्थसारे**—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिबलीन्दद्यादिति । **श्रौतवृत्तिः**—यःकश्चनास्मिन्छास्त्रेदेवतोद्देशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोमोभ्यादानंबलिहरणादयोवामंत्रेणसाध्यंतेतत्रसर्वत्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । **आश्वलायनानां**स्वाहांतत्वमेवबलिदाने । एतानिबलिदानादीनियथाशाखंव्यवस्थितानि । इदंचपरिषेचनोत्तरंकार्यमित्युक्तं**माधवीयेमदनरत्नेच** । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे** बल्युत्तरंपरिषेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमात्रंनतत्रक्रमेतात्पर्यम् । परिषेचनोत्तरंपादक्षालनोक्तेः । अत्रब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रार्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितनरैरन्नंयस्माद्धृहंतिनान्यथेति**ब्राह्मात्** ब्रह्मादिभ्योभुजिकालेबलिर्देयः । मंडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंबनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेद्येवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाकादौदृष्टत्वादित्या**चारादर्शः** । तन्न । तद्धितादीनामेवदेवतात्वबोधकत्वात् । सूक्तवाकस्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थवदेवतुदेवताकल्पत्वमत्यंतासंभवीत्यलंमीमांसागंधशून्यहृदयप्रलापेन । **श्राद्धेबलिदानाभावमाहहेमाद्रावत्रिः**—दत्तेवाप्यथवादत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्बलिम् । तदन्नंनिष्फलयातिनिराशैःपितृभिर्गतैः । **स्मृत्यर्थसारे**—पायसेनतथाज्येनमाषान्नेनतथैवच । नकुर्याद्बलिदानंतुओदनेनप्रकल्पयेत् । **कृष्णभट्टीये**—भोजनादौबलिंमुक्तंसमुद्धृत्यैवभोजयेत् । अनुद्धृत्यतुयोभुंक्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आखुमार्जारसंस्पर्शेषोडशैवतथाचरेत् । तत्रैव—दत्वाथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरौभुंजन्रौरवेनरकेवसेत् ।

अपोशनविचारः । **ब्राह्मे**—अपोशनंचगृह्णीयात्सर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलंघयेन्नान्नंसोदकेनकदाचन । आपोशनाकरणेदोष**श्चिंतामणौ**—अपोशानमकृत्वातुयोभुंक्तेऽनापदिद्विजः । भुंजानोयदिवाब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतंजपेत् । इदंचबलिंदत्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि

त्युक्तं **माधवीये**—हस्तंप्रक्षालयेच्चैवपश्चात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहस्तेनपात्रंतद्वाग्यतोद्विजः । अपोशानशूद्रेणनकार्यम् । द्विजश्रुतेः । नैवेद्यभक्षणमत्रमिथ्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्यवयमक्लिष्टकारिणः । येनलीलावराहेणहिरण्याक्षोनिपातितः । स्मार्तोपीदलिलेख । **पात्रधारणेविशेषश्चिंतामणौ**—अंगुष्ठस्तर्जनीचैवमध्यमाचतृतीयका । तिस्रोद्वेवांगुलीचैवप्रशस्ताःपात्रधारणे । **बृहन्नारदीये**—यावद्विजोऽन्नमश्नीयात्पात्रंनैवपरित्यजेत् । **आपस्तंबः**—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतत्यजेत् । अतःपात्रधारणेविकल्पः । सोपि प्राणाहुत्युत्तरमिति । **मदनरत्ने**—प्राणाहुत्युत्तरंपात्रंधृत्वानमुचेदन्यथामुंचेदितिकल्पतरुः । **यत्तुषट्त्रिंशन्मते**—समुत्थितस्तुयोभुंक्तेयोभुक्तेमुक्तभाजने । एवंवैवस्वतःप्राहभुक्त्वासांतपनंचरेदिति तद्भोजनोपक्रमेपात्रंधृत्वातन्मध्यत्यागे । **स्मृतिमंजर्याम्**—पात्रस्य धारणंमौनंत्यजेच्चभ्रातृमान्गृही । **शातातपः**—अग्रासनोपविष्टस्तुयोभुंक्तेप्रथमंद्विजः । बहूनांभुजतांसोंतःपंक्त्याहरतिकिल्बिषम् । **अत्रिः**—मौनव्रतमहाकाष्ठहुंकारेणविनश्यति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंचतदिति**विष्णुपुराणा**दिति **माधवः** । महामौनंकाष्ठमौनम् । तथाच**स्मृतिमंजर्याम्**—काष्ठमौनेनभुंजीतप्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणाहुत्युत्तरंनमौननियमः । मौनीवाप्यथवामौनीप्रहृष्टःसंयतेंद्रियः । भुंजीतविधिवद्विप्रोनचोच्छिष्टानिदापयेदिति**व्यासोक्ते**रिति**मदनरत्ने** । **रत्नावल्याम्**—यवीयान्सपितायश्चभुक्त्वाश्रांद्धादिभोजनम्[1] । प्राणाग्निहोत्रादन्यत्रनासौमौनसमाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतोभ्रातृमतोमौननिषेधोजीवज्ज्येष्ठभ्रातृकपरः । तत्रैव—यदिभुंजीततूष्णीतुसर्वंत्रैवतुभोजने । सपापोभ्रातरहंतिसंततिंचाचिराद्ध्रुवम् । **गोभिलः**—अथातःप्राणाहुतिकल्पोव्याहृतिभिर्गायत्र्यान्नमभिमंत्र्यऋतत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामीतिप्रातरंतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः[2] ।

---

१ श्राद्धिकभोजनम् । २ विश्वमूर्तिषु ।

त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिस्त्वंतदापआपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःसुवरोममृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वा दशहोतारंमनसानुद्रुत्यात्वरन्पं चग्रासान्गृह्णीयात् प्राणायस्वाहापानायस्वाहाव्यानायस्वाहोदानायस्वाहासमानायस्वाहेति । दशहोत्राश्चित्तिः स्रुगित्याद्याः । अमृतोपस्तरणम सिस्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तन्न । स्वाहांतत्वेमानाभावात् । गोभिलाद्यलिखनाच्च ।

प्राणाहुतिविचारः । **कौर्मे**—स्वाहाप्रणवसंयुक्तांप्राणायान्नाहुतिंततः । **शौनकः**—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नाप्राणाहुतिर्भवेत् । मध्य मानामिकांगुष्ठैरपानेजुहुयाद्बुधः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यानेतुजुहुयाद्धविः । तर्जनीचबहिःकृत्वाउदानेजुहुयाद्बुधः । समानेसर्वहस्तेनसमुदाया हुतिर्भवेत् । एताश्चदंतैर्नच्छेद्याः । प्राणायस्वाहेतिसमस्तानिगिरतीत्याचारादर्शेहारीतोक्तेः । अंगुष्ठानामिकामात्रग्राह्यानान्येनताआहुतयइ तिहारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरंगुलीभिरश्नीयादितिसामान्यविधेःपंचग्रासपितथैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौ नकविरोधात् । **भारते**—यथारसंनजानातिजिह्वाप्राणाहुतौनृप । तथासमाहितंकुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रितः । **अपरार्केबौधायनः**— अथशालीनयायावरात्मयाजिनांप्राणाहुतिंव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपादआचम्यशुचौदेशेप्राङ्मुखउपविश्य भ्रुवाद्यौरितिपृथिवीमावाहयेद्भूत वतीमितिभूमौपात्रंनिधायमूर्धानंदिवइत्युद्धृत्यतमाह्रियमाणंभूर्भुवःस्वरोमित्युपस्थायवाचंयच्छेत्प्राक्तुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिषि च्यसव्येनपाणिनाविमुंचन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापंचान्नेनप्राणाहुतीर्जुहोतिप्राणेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाअपा नेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमा०व्यानेनिविष्टो०उदाने०इतिसमाने०हुत्वातूष्णीभूयोव्रतयेत् प्रजापतिंमनसाध्यायन्नांतरावाचंविसृजेत्भूभुर्वःस्व रोमितिजपित्वापुनर्भुंजीत त्वक्केशनखकीटाखुपुरीषाणिदृष्ट्वातद्देशात्पिंडमुद्धृत्याभ्युक्ष्यभस्मावकीर्यपुनःप्रोक्ष्यवाचाशस्तंभुंजीतसर्वभक्ष्यापूपकंदमू लमांसानांदंतैर्नाद्यान्नातिसुहितोमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपःपीत्वाचांतोहृदयमभिमृशतिप्राणानांग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकइत्यतस्तेनान्नेनाप्याय

१ त्वयज्ञस्त्वविष्णुस्त्ववषट्कार । २ विशातर्गतेनान्नेन ।

स्वेतिपुनराचम्यदक्षिणपादांगुष्ठेपार्णिस्त्रावयति । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोह्यंगुष्ठंचसमाश्रितः । ईशःसर्वस्यजगतःप्रभुःप्रीणातुविश्वभुगितिहुत्वानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तःसमाचरेत्—श्रद्धायांप्राणेनिविश्यामृतंहुतंशिवोमाविशशिवमाविशप्राणमन्त्रेनाप्यायस्वेतिपंचब्रह्मणिमआत्मामृतत्वायेत्यनेनचाक्षरेणात्मानयोजयेदेवमेवाहरहःसायंप्रातर्जुहुयादद्भिर्वासायमिति । **अत्रिः**—अपोशानंवामभागेसुरापानसमंभवेत् । दक्षभागेतुयःकुर्यात्सोमपानसमंभवेत् । पुनरापूर्यापोशानंसुरापानसमंभवेत् । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् । नित्यभोजनेपीतिकृ**ष्णभट्टः** ।

भोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाह**वसिष्ठः**—सर्वाभिरगुलीभिरश्नीयादिति**बौधायनः** । यावद्ग्रासंसन्नयन्नस्कंदयन्कृत्स्नंग्रासंग्रसीत । **विष्णुपुराणे**—अश्नीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वंतुमधुरंरसम् । लवणाम्लौतथामध्येकटुतिक्तादिकततः । प्राक्द्रवंपुरुषोऽश्नीयान्मध्येतुकठिनंपुनः । अंतेपुनर्द्रवाशीतुबलारोग्येनमुचति । **कौर्मे**—ततोन्यदन्नमश्नीयात्पूरणायोदरस्यच । **स्मृतिमंजर्यांकाशीखंडे**—दर्भपाणिस्तुयोभुङ्क्तेतस्यदोषोनविद्यते । केशकीटादिसभूतस्तदश्नीयात्सदर्भकः । **यत्त्वाश्वलायनः**—ग्रंथीकृतपवित्रेणनभुजीयान्नचाचमेदितितद्वर्तुलान्यपरम् । भोजनेवर्तुलइत्य**त्रिस्मृतेः** । **विष्णुः**—नतृतीयमथाश्नीयान्नापथ्यंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । **कौर्मे**—नाश्नीयात्प्रेक्षमाणानामप्रदायैवदुर्मतिः । नायज्ञशिष्टमद्याद्वानक्रुद्धोनान्यमानसः । आत्मार्थंभोजनंयस्यरत्यर्थंयस्यमैथुनम् । वृत्त्यर्थंयस्यचाधीतंनिष्फलंतस्यजीवितम् । नोच्छिष्टोघृतमादद्यान्नमूर्धानस्पृशेदपि । नब्रह्मकीर्तयन्वापिननिःशेषंनभार्यया । नैकवस्त्रस्तुभुंजीतनवापिशयनस्थितः । नपादुकाधिष्ठितोवानहसन्विलपन्नपि । **पराशरः**—अदुष्टासंततधारावांतोद्धृताश्चरेणवः । भोजनपात्रमुद्धृत्यजलादिनपेयमित्युक्तं**माधवीयेबृहन्नारदीये**—द्विजोनाभोज्यमश्नीयात्पात्रंनैवपरित्यजेत् । संस्थाप्यह्यासनेपादौवस्त्रार्धंपरिधायच । मुखेनधमितंभुक्त्वासुरापीत्युच्यतेबुधैः । खादितार्धंपुनःखादन्मोदकानिफलानिच । प्रत्यक्षलवणंखादन्गोमांसाशीनिगद्यते । **नृसिंहाब्धिमहोदधौ**—सामुद्र

सैंधवंचैवलवणेपरमाद्भुते । प्रत्यक्षेअपितेग्राह्येनिषेधस्त्वन्यगोचरः । **हेमाद्रौब्रह्मांडे**—सैधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे ह्येतेप्रत्यक्षेअपिनित्यशः । **देवलः**—नभुंजीताघृतंनित्यंगृहस्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमथहृद्यंचसर्पिराहुरघापहम् । **ब्राह्मे**—यस्तुपाणि तलेभुङ्क्तेयश्चफूत्कारसंयुतम् । प्रसृतांगुलिभिर्यश्चतस्यगोमांसवच्चतत् । हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रमास्थितोनैवभक्षयेत् । श्मशानाभ्यंतरस्थोवादे वालयगतोपिवा । शयनस्थोनभुंजीतनपाणिस्थंनचासने । **तत्रैव**—नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि तपाणिमान् । नावसक्थिकसंस्थश्चनचपर्यंकिकास्थितः । नवेष्टितशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः । नचर्मोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्ववान् । **भारते**—निषण्णश्चापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन । **क्षत्रियेविशेषस्तत्रैव**—क्षत्रियःप्रावृतशिराभुंजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अन्नस्य जन्मकालुष्यंदुष्पक्तिंचनकुत्सयेत् । ग्रासशेषंचनाश्नीयात्पीतशेषंपिबेन्नतु । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदैर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविक्षि सपात्रसंस्थितम् । वहूनांभुंजतांमध्येनाश्नीयात्त्वरयान्वितः । वृथानविकिरेदन्नंनोच्छिष्टंतुघृतंत्यजेत् । तिलकल्कंजलंक्षीरंदधिक्षौद्रंघृतानिच । नत्यजेदर्धजग्धानिसक्तूंश्चाथकदाचन । संवपेद्राशीकुर्यात् । **त्रिकांडमंडनः**—शिरोवेष्ट्यतुयोभुङ्क्तेयोभुङ्क्तेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं न्यस्यतद्वैरक्षांसिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शास्पर्शौ । शुद्धितत्त्वेवृद्धशातातपः—यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंग्रासंस्नात्वाविप्रो विशुध्यति । भक्षयित्वातुतंग्रासमहोरात्रेणशुध्यति । अशित्वासर्वमेवान्नंत्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंनस्नानार्हमात्रपरंस्नानविधिवैय र्थ्यापत्तेरित्युक्तम् । **तत्रैवमार्कंडेये**—अगुलिंचोद्धरेद्यस्तुगोमांसाशनवत्स्मृतम् । **अत्रिः**—मुखेनचान्नमश्नातितुल्यंगोमांसभक्षणैः । मुखेनगवादिवत् । **चंद्रिकायांवृद्धमनुः**—नपिबेन्नचभुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् । पीत्वावशेपितं

कृत्वाब्राह्मणःपुनरापिवेत् । त्रिरात्रंतुव्रतकुर्याद्वामहस्तेनवापुनः । इदंभोजनकालेएव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तेः । **कौर्मे**—नवाम हस्तेनोद्धृत्यपिवेद्वक्त्रेणवैजलम् । वामहस्तेनकेवलेनेत्यर्थः । एकहस्तेनेत्यस्यवामहस्तेनोपसंहारइतिकश्चित् । तन्न । पुनरेकहस्तनिषेधात् । अतःसव्येननपिवेत् । एकहस्तेनासव्येनापिनपिवेदित्यर्थः । ननुभोजनेपात्रधारणेसव्यहस्तस्यव्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्यचोच्छिष्टत्वात्कथंजल पानमितिचेत्—दक्षिणेनपात्रधृत्वावामेनद्रोणादौजलकृत्वावामेनपात्रधृत्वादक्षिणेनजलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधोभोजनभिन्नकालविषयः । नचैकहस्तनिषेधाद्धस्तद्वयप्राप्तौजलंपिवेन्नाञ्जलिनेत्यादिवाक्यविरोधः । तस्यानुद्धृतजलपानपरत्वात् । एतस्यपात्रादिद्वाराजलपानपरत्वात् हस्त द्वयप्राप्तावपिसव्येनान्वारभणात् आचमनादौतथैवदर्शनादितिचंद्रिका ।

भोजनेग्रासप्रमाणम् । **अपरार्केवसिष्ठः**—अष्टौग्रासामुनेर्भैक्षंषोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतंगृहस्थस्यअमितंब्रह्मचारिणः । वक्त्रप्रमाणपिंडंचग्रसेदेकैकशःपुनः । वक्त्राधिकस्तुयःपिंडआत्मोच्छिष्टःसउच्यते । पिंडावशिष्टमन्नंचदंतनिःसृतमेवच । अभोज्यंतद्द्विजानी याद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **आदित्यपुराणे**—नोच्छिष्टंग्राहयेदाज्यजग्धशेषंनसंत्यजेत् । शूद्रभुक्तावशिष्टंतुनाद्याद्भांडस्थितंत्वपि । **भारतेदानधर्मे**—समानमेकपात्रेतुभुञ्जेन्नान्नंकदाचन ।

भार्ययासहभुक्तिनिषेधः । **मनुः**—नाश्नीयाद्भार्ययासार्धंनैनामीक्षेतचाश्नतीम् । नभार्यादर्शनेऽश्नीयादिति । **वसिष्ठः**— भार्ययासहनाश्नीयादवीर्यंवदपत्यंभवतीति । इदंचासवर्णाविषयम् । **तथाचांगिराः**—ब्राह्मण्यासहयोऽश्नीयादुच्छिष्टंवाकदाचन । न तत्रदोषंमन्यंतेसर्वएवमनीषिणः । उच्छिष्टमितरस्त्रीणांयोऽश्नीयाद्ब्राह्मणःक्वचित् । प्रायश्चित्तीसविज्ञेयःसंकीर्णोमूढचेतनः[1] । ब्राह्मणीपदंभर्तृ सवर्णोपलक्षणम् । अतएवाग्रेब्राह्मणग्रहणम् । तेनक्षत्रियादिरप्यसवर्णयासहनाश्नीयादित्यर्थइतिपृथ्वीचंद्रः । **ब्राह्मेपि**—ब्राह्मण्या

---

१ मृदुचेतन ।

भार्ययासार्धंक्वचिद्भुंजीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धंभुक्त्वापतितितत्क्षणात् । **चंद्रिकायामादित्यपुराणेतु**—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपादउक्तः । क्वचिदितिदेशकालाद्यसंभवविषयंविवाहविषयंवेति**विज्ञानेश्वरः** । इदमपिदाक्षिणात्यभिन्नपरम् । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोनुपनीतेनभार्ययासहभोजनमित्युक्त्वाइतरइतरस्मिन्दुष्यतिनेतरइतरस्मिन्देशप्रामाण्यादिति**माधवीयेबोधयनोक्तेः** । यत्तुमाधवीये**वृद्धयमः**—माताचभगिनीवापिभार्याचान्याश्चयोषितः । नताभिःसहभोक्तव्यंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितितदसवर्णापरम् । यदपि **प्रायश्चित्तहेमाद्रौगालवः**—एकयानसमारोहएकपात्रेचभोजनम् । विवाहेपथियात्रायांकृत्वाविप्रोनदुष्यति । अन्यत्रदोपमाप्नोतिपश्चाच्चांद्रायणंचरेदितितदप्यसवर्णापरम् ।

पंक्तिभेदावश्यकता । **मदनरत्नेबृहस्पतिः**—अप्येकपंक्त्यानाश्नीयात्संयुतःस्वजनैरपि । कोहिजानातिकिंकस्यप्रच्छन्नंपातकंभवेत् । एकपङ्क्त्युपविष्टानांदुष्कृतंयद्दुरात्मनाम् । सर्वेषांतत्समंतावद्यावत्पंक्तिर्नभिद्यते । **बृहस्पतिः**—अग्निनाभस्मनाचैवस्तंभेनसलिलेनवा । द्वारेणचैवमार्गेणपंक्तिभेदोबुधैःस्मृतः । तृणेनापिपंक्तिभेदइति**माधवीयेमदनरत्नेच** । तथाच**चंद्रिकायांहारीतः**—तृणेनांतरितंकृत्वापंक्तिदोषोनविद्यते । सएव—नस्पृशेद्वामहस्तेनभुंजानोहिकदाचन । नपादौनशिरोवस्तिनपदाभाजनंतथा । **गोभिलः**—एकपंक्त्युपविष्टानांविप्राणांसहभोजने । यद्येकोपित्यजेत्पात्रंनाश्नीयुरपरेप्यनु । मोहाद्भुंक्तेतुयस्तत्रससांतपनमाचरेत् । सहएककाले ।

उदक्यादिशब्दश्रवणनिषेधः । **माधवीयेआश्वमेधिके**—उदक्यामपिचांडालंश्वानंकुक्कुटमेववा । भुंजानोयदिपश्येतक

१ इतरेतिदाक्षिणात्यअनुपनीतेनभार्ययाचसहइतरस्मिन्नुत्तरदेशेनदुष्यतिऔदीच्योवाइतरस्मिन्दक्षिणेनदुष्यतीत्यर्थः ।

तदन्नंतुपरित्यजेत् । **कात्यायनः**—चांडालपतितोदक्यावाक्यंश्रुत्वाद्विजोत्तमः । भुंजीतग्रासमात्रंतुदिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धेयदीति
शेषः । **वृहन्नारदीये**—स्नानदानजपादीनांभोजनाध्वरयोस्तथा । मध्येशृणोतियद्येपांशब्दंकुर्यात्कदाचन । उद्वमेद्भुक्तमखिलंस्नात्वाचोप
वसेत्तदा । द्वितीयेह्निघृतंप्राश्यशुद्धिमाप्नोतिमानवः । **माधवीयेगौतमः**—काहलभ्रमणंग्राव्णांचक्रस्योलूखलस्यच । एतेषांनिनदाया
वत्तावत्कालमभोजनम् । **कात्यायनः**—नृणांभोजनकालेतुयदिदीपोविनश्यति । पाणिभ्यांपात्रमालभ्यभास्करंमनसास्मरेत् । पुनश्चदीपिकां
कृत्वातच्छेषभोजयेन्नरः । पुनरन्ननभोक्तव्यंभुक्त्वापापैर्विलिप्यते । अन्नंगृहीत्वेत्यर्थः । **स्मृत्यर्थसारे**—अन्नभोजनकालेऽस्थ्नादूपिते
स्नानंघृतप्राशनंच दंतपातेचैवमिति । **विष्णुपुराणे**—जठरंपूरयेदर्धमन्नैरर्धंजलेनच । वायोःसचरणार्थायचतुर्थमवशेपयेत् । **पुलस्त्यः**—
भोजनंतुननिःशेषंकुर्यात्प्राज्ञःकथंचन । अन्यत्रदधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः । **चंद्रिकायांवृद्धमनुः**—भार्याभर्तृकदासेभ्यउच्छिष्टशे
पयेत्ततः । **भारते**—पानीयंपायसंसक्तून्सर्पिर्मधुदधीन्यपि । निरस्यशेपमेतेषांनप्रदेयंतुकस्यचित् । **टोडरानंदेविष्णुपुराणे**—नाशे
षंपुरुषोश्नीयादन्यत्रजगतीपतेः । ओदनोपिसशेपोभोज्यइतिटोडरानंदे । **मदनरत्नेब्राह्मे**—कुर्यात्क्षीरांतमाहारंनदध्यंतंकदाचन । **का**
शीखंडे—अनुपीयततःक्षीरंतक्रंपानीयमेवच । अमृतापिधानमसीत्येवंप्राश्योदकसकृत् । पीतशेपंक्षिपेद्भूमौतोयमंत्रमिमंपठन् । अप्रक्षा
लितहस्तस्यदक्षिणांगुष्ठमूलतः ।—रौरवेपूयनिलयेपद्मार्बुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । **देवलः**—भुक्तोच्छिष्टा
त्समादायसर्वस्मात्किंचिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यःसोदकंनिर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनंचाक्षालितहस्तेनकार्यम् । हस्तंप्रक्षाल्यगंडूपंयःपिबे
त्पापमोहितः । सदैवेचैवपित्र्येचआत्मानमवसादयेत् । अर्धंपीत्वातुगंडूपमर्धंत्यक्त्वामहीतले । रसातलगतानागास्तेनप्रीणंतिनित्यशइति
व्यासोक्तेः । गंडूषममृतापिधानमसीतिजलपानम् । एतदकरणेप्रायश्चित्तमुक्तं**भारते**—यद्युत्तिष्ठत्यनाचांतोभुक्तवानासनात्ततः । सद्यः

स्नानंप्रकुर्वीतसोनयप्रयतेभवेत् । **शातातपः**—आचम्यपात्रमुत्सार्यकिंचिदार्द्रेणपाणिना । केचिदुत्तरापोशनोत्तरंप्रथमंगंडूषःपश्चाद्धस्तप्रक्षाल
नमाहुः । तन्न । पूर्वोक्तग्रंथविरोधात् । **देवलः**—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत् । दंतलग्नमसंहार्यंज्ञेयंतदपिदंतवत् । नतत्रबहुशः
कुर्याद्यत्नमुद्धरणंप्रति । **मार्कंडेये**—अनूत्तिष्ठन्नकुर्वीतभुक्त्वादंतविशोधनम् । दंतलग्नेकालांतरच्युते**बौधायनः**—तत्त्यक्त्वैवंशुचिर्नपुन
स्त्यागोत्तरमाचामेदिति । निगिरन्नेवतच्छुचिरिति**याज्ञवल्क्यः** । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । **मदनरत्नेगौतमः**—गंडूषस्याथसम
येतर्जन्यावक्रघर्षणम् । यःकरोतिसमूढात्मारौरवेनरकेवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरंहस्तादौस्नेहशेषेनदोषः । द्वावेवोष्ठौश्मश्रुकरौसस्नेहौभोजनादनु ।
अदुष्टान्शक्तिजःप्राहबालवृद्धस्त्रियोमुखमितिवृ**द्धपराशरोक्तेः** । गंडूषप्रक्षेपश्चकांस्यपात्रेनकार्यः । तथा**चांगिराः**—गंडूषंपादशौचंचकृ
त्वावैकांस्यभाजने । भूमौनिक्षिप्यषण्मासात्पुनराहारमादिशेत् । उत्तरार्धेकांस्यपात्रमितिशेषः । पुनराहारंतक्षणंपात्रांतरानयनंवा । **माध
वीयेव्यासः**—तस्माद्देशान्मनागपसृत्यविधिवदाचामेदिति । तदुत्तरंद्विराचामेदित्युक्तं । **विष्णुपुराणे**—अंतर्वलायमेभूमेरपामद्य
निलस्यच । भवत्वेतत्परिणतंममास्त्वव्याहतंसुखम् । अगस्तिकुंभकर्णंचशनिचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थंसंस्मरामिवृकोदरम् । आता
पिर्भक्षितोयेनवातापिश्चमहासुरः । समुद्रःशोषितोयेनसमेऽगस्त्यःप्रसीदतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । **अत्रिः**—आचांतोप्य
शुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावद्भूमिर्नलिप्यते । भूमावपिहिलिप्तायांतावत्स्यादशुचिःपुमान् । आसनादुत्थितस्तस्मा
द्यावन्नस्पृशतेमहीम् । **आपस्तंबः**—यत्रभुज्यतेतत्समूह्यानिहृत्यावोक्ष्यतंदेशंलेप्यलेपात्संस्रुत्याद्भिःसंश्रित्योत्तरतःशुचौदेशेरुद्रायनिनयेदेवंवा
स्तुशिवंभवत्विति । **आश्वलायनः**—ततःशतपदंगत्वावीक्ष्यादित्यंशनैःशनैः । पाणिनोदकमालभ्यमंत्रमेनंसमुच्चरेत् । **काशीखंडे**—
इत्यन्नपरिसंकल्प्यप्रक्षाल्यचरणौकरौ । ततोन्नपरिणामार्थंमंत्रानेतानुदीरयेत् । अग्निराप्याययन्धातून्पार्थिवान्परिवारितः । दत्तावकाशोनभसो

जरयत्वस्तुमेसुखम् । आणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नंपुष्टिकरंचास्तुममाप्यव्याहतंसुखम् । समुद्रोवडवाग्निश्चन्नन्नघ्नोन्नन्नस्यनंदनः । मयाभ्यवहृतंयत्तदशेषंजरयंत्वमी । **विष्णुः**—विष्णुःसमस्तेंद्रियदेहदेहिप्रधानभूतोभगवान्यथैकः । सत्येनतेनान्नमशेषमेतदारोग्यदमेपरिणाममेतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । **ऋग्विधाने**शन्नोभवेतिद्वाभ्यांतुभुक्त्वान्नंप्रयतःशुचिः । हृदयंपाणिनास्पृष्ट्वाज्योग्जीवेदगदःसुखी । **हारीतः**—पश्चात्तदन्नशेषंबलिंहरेदिति । एतच्चपाकशिष्टेनरौद्रबलिहरणमितिजयस्वामी । **धर्मप्रश्नेब्रह्मचारिप्रकरणे**—भुक्त्वास्वयममत्रंक्षालयीतेति । अमत्रभोजनस्य । भिक्षापात्रस्यत्वन्येनक्षालनेनदोषइत्युज्ज्वला । उभयोरपिपात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । स्नातकादीनामप्येतत् ।

तांबूलभक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण **मार्कंडेये**—भूयोप्याचम्यकुर्वीतततस्तांबूलभक्षणम् । **माधवीयेवसिष्ठः**—सुपूगंचसुपत्रंचसुचूर्णेनसमन्वितम् । अदत्वाद्विजदेवेभ्यस्तांबूलंवर्जयेद्द्विजः । एकपूगंसुखारोग्यंद्विपूगंनिःफलंभवेत् । अतिश्रेष्ठंत्रिपूगंचअधिकंनैवदुष्यति । **मार्कंडेये**—पर्णाग्रंपर्णपृष्ठंचचूर्णपर्णंद्विपर्णकम् । दंतधावनपर्णंचशक्रस्यापिश्रियंहरेत् । अकृत्वाचमुखेपर्णपूगंखादतियोनरः । दशजन्मदरिद्रस्तुअंतेचनहरिस्मृतिः । नित्यंखादतितांबूलंवक्त्रभूषाकरंनरः । नमुच्यत्यच्युतस्तेवतस्यमंदिरमिंदिरा । चूर्णपूगदलाधिक्येसाम्येचापिसतिक्रमात् । दुर्गंधारगसौगंध्यबहुरंगान्विदुर्बुधाः । **मदनरत्नेवसिष्ठः**—पर्णमूलेभवेद्व्याधिःपर्णाग्रेपापसंभवः । चूर्णपर्णंहरेदायुःशिराबुद्धिविनाशिनी । तस्मादग्रंचमूलंचशिराश्चैवविशेषतः । चूर्णपर्णंवर्जयित्वातांबूलंभक्षयेद्बुधः । **आश्वलायनः**—यतेश्चविधवायाश्चदीक्षितस्यबटोरपि ।

१ यादृष्टि सर्वभूतानायाचदृष्टि स्वभावजा । तद्दृष्टीनाविनाशायनारदसंस्मराम्यहम् । इतिसर्चिंत्यभुजानदृष्टिदोषोनबाधते । अजनीगर्भसंभूतकुमारब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविनाशायहनूमतंस्मराम्यहम् ।

तांबूलभक्षणंवर्ज्यंमैथुनंचविशेषतः । विद्याकामोऽनिशंरात्रौतांबूलंतुनभक्षयेत् । **कृष्णभट्टीये**—मातापित्रोःक्षयश्राद्धेतथैवक्षयसूतके । तांबूलंचर्वयेद्यस्तुपितृहासनिगद्यते । **हेमाद्रौजाबालः**—दंतधावनतांबूलंतैलाभ्यंगमभोजनम् । रत्यौषधपरान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेत् । **यत्तुकृष्णभट्टीये**—नित्यश्राद्धेत्वमाश्राद्धेश्राद्धेचापरपक्षिके । तांबूलचर्वणेदोषोनेतिशातातपोऽब्रवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । **लघुनारदीये**—दशम्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् । गंधतांबूलपुष्पाणिस्त्रीसंभोगंमहाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । **विष्णुरहस्ये**—गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् । व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयच्चान्यच्चनिराकृतम् । **दक्षः**—भुक्त्वातुसुखमास्थायतदन्नपरिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैःषष्ठसप्तमकौनयेत् । अष्टमेलोकयात्रातुबहिःसंध्याततःपुनः । **आयुर्वेदे**—भुक्त्वोपविशतस्तुंदंबलमुत्तानशायिनः । आरोग्यंवामकुक्षौतुमृत्युर्धावतिधावतः । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेभोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । **व्यासः**—सच्छास्त्रादिविनोदेनसन्मार्गस्याविरोधिना । दिनंनयेत्ततःसंध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । **यमः**—चत्वारिखलुकर्माणिसंध्याकालेषुवर्जयेत् । आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकम् । **संवर्तः**—सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । अत्रसायंसंध्यायाःकालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणेज्ञेयम् । **विशेषमाहचंद्रिकायांव्यासः**—प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तुगायत्रींतुजपेत्ततः । **बह्वृचसूत्रेपि**—उत्तरापराभिमुखोन्वष्टमदेशंसावित्रींजपेदिति । **श्राद्धेभुक्तवतःसंध्यानिषेधमाहश्राद्धचंद्रोदयेयमः**—पुनर्भोजनमध्वानं

१ वृद्धासरस्वतीकृष्णापीतवस्त्राचतुर्भुजाम् । शङ्खचक्रगदापद्महस्तागरुडवाहनाम् । वदर्याश्रमवासातामायातींसूर्यमंडलात् । वैष्णवीत्र्यक्षरासाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ॥ इति ।

भारमायासमैथुने । संध्यांप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । अयंसंध्यानिषेधःप्रायश्चित्ताकरणे । तदाह—सायंसंध्यांप्रक्रम्य—दशकृत्वः
पिबेदापोगायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः । ततःसंध्यामुपासीतशुध्येचतदनंतरम् । अत्रदशकृत्वःपिबेदितिसंबंधः । इदंमनूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय
मितिमाधवः । संध्याधिकारार्थमितिपृथ्वीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंध्यापरान्नंचछेदनंचवनस्पतेः । अमावास्यांनकुर्वीतरात्रिभोजनमेवच ।
द्यूतचकलहंचैवसायंसंध्यादिवाशयम् । श्राद्धकर्ताचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदितिकामधेनौवाराहात् कर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुस्तन्नि
र्मूलम् । यत्तु—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । सायंसध्यांनकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहाभवेदितिकालकौमुद्यांवचनतदपिनिर्मूलम् ।
युक्तंचैतत् । ततःसंध्यामुपासीतेत्युक्तेः । तेनश्राद्धभोजननिमित्त अन्यत्प्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धेतुपद्प्राणायामाइतिविश्वादर्शः ।
तदिदंनसंध्याधिकारार्थंकिंतुश्राद्धभोजननिमित्तम् । यत्तु—प्राणायामत्रयकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्र्यपद् । ततःसध्यामुपासीतशुद्धिःस्याच्छ्राद्ध
भोजिनामिति तन्नवश्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगौरवादितिप्रयोगपारिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नीन्समुपास्यच ।
भृत्यैःपरिवृतोभुक्त्वानातितृप्याथसंविशेत् । चकारोवैश्वदेवादेरपिग्रहणार्थम् । सायवैश्वदेवःपाकांतरेणकार्योनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नवश्रा
द्धस्ययच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिचंद्रिकायांवचनात् । यदार्याणामभोज्यस्यान्नतेनयजेतइत्या
पस्तंबोक्तेश्च । विष्णुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव
निमित्तंवैपत्न्यासार्धंबलिंहरेत् । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् । दक्षः—प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतोनयेत् । यामद्वयंशयान
स्तुब्रह्मभूयायकल्पते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तवर्जयित्वामहानिशाम् । व्यासः—
महानिशातुविज्ञेयामध्ययामद्वयंनिशि । शौनकः—पश्चात्तनेतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपितत्रैववर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शयनविचारः । **हारीतः**—नसंधिवेलायांशयीतननग्नोनाशुचिर्नप्रगेनोच्चैर्निशायांभाषेतेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृत्यंतरे—आसनंशयनंयानंजायापल्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **कौर्मे**—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्नानभोजनम् । वहिर्निष्क्रमणंचैवनकुर्वीतकदाचन । नवीजयेच्चवस्त्रेणनदेवायतनेस्वपेत् । **चंद्रिकायांगोभिलः**—स्नातकःस्वापकालेवैणवंदंडमुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौ**शंखलिखितौ**—नदीर्णायांखट्वायांनान्यसेवितायामनभ्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासुनपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्पंचदश्योःसंधौ । रभसोत्सवेपुत्रजन्मादौ । **हारीतः**—नप्रत्यक्तिर्यगुदक्शिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराश्चेति । **मार्कंडेये**—प्राक्शिरःशयनेविंद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रबलांचिंतांहानिमृत्यूतथोत्तरे । शून्यालयेश्मशानेचपथिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेश्मनिनस्वपेत् । नयक्षनागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठपांसुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षांकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्रुमेतथा । **गार्ग्यः**—स्वगृहेप्राक्शिराःशेतेश्वाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिदुदक्शिराः । **भारते**—शय्यार्धतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति । तद्दक्षिणेशयीतेति । **उशना**—नतैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । **पैठीनसिः**—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । **आपस्तंबः**—सदानिशायांदारान्प्रत्यलंकुर्वीतेति । **विष्णुपुराणे**—शुचौदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणेचैवसंविशेत्तुसदाबुधः । मंगल्यंपूर्णकुंभंचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैरक्षांकृत्वास्वपेत्ततः । **हारीतः**—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिमंगलोपेतआत्माभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठन्शय्यामधिष्ठायरात्रिसूक्तंजप्त्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविष । जनमेजयस्ययज्ञांतेआस्तीकवचनंस्मर । आस्तीकवचनंश्रुत्वायःसर्पोननिवर्तते । शतधाभिद्यतेमूर्ध्नेशिंशवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजप्त्वेष्टदेवतांस्मृत्वा

स्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशा
साधिमास्थायान्यांश्चवैदिकान्मंत्रान्जस्वामंगलश्रुतिशंखंचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशा

यिनः । **तानाहगोभिलः**—अगस्तिर्माधवश्चैवमुचुकुंदोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्तीकःपंचैतेसुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्यहा

रीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णेनाश्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपभुक्ते । **चंद्रोदयेस्मृतिः**—आसनंशयनंयानंजायाप

त्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **विष्णुः**—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुकृतेनगजभग्नकृतेनभिन्नेनाग्निझुष्टेनघटसिक्तद्रुमजे

नदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुजेपंचजातीयदारुकृतेइति**टोडरानंदः** । तत्र ।

वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । **शंखलिखितौ**—नविशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयीतेति ।

चंद्रिकायांप्रचेताः—नविशीर्णखट्वायांनान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—नैकांशालांनवांभग्नांनासमांमलिनांतथा ।

नचदंतमयीशय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमयेविद्युद्दग्धेदर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारूणिचोक्तानिचूत

जंबूद्रुमास्तथा । अश्मपीठोत्थितांश्चैवघटसिक्ततरूंस्तथा । करिभग्नकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिषिद्धदेशादिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिषिद्धदेशाउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेपुनैवदेवचतुष्पथे । नैव

श्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । **काशीखंडे**—एककाष्ठमयीशय्यांनातितृप्तोऽथसंविशेत् । **विष्णुः**—नविद्युद्दग्धेनवाल्पधान्योपरिनसं

ध्यायांनार्द्रेति । **कल्पतरौकात्यायनः**—पौर्णमास्याममावास्यामधःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येपापश्चादग्नेर्विधीयते । **टोडरानंदे**

तीर्थसौख्येस्कांदे—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तेवैजनार्दने । पंचखट्वादिशयनंवर्जयेद्भक्तिमान्नरः । अनृतौवर्जयेद्भार्यामांसंमधुपरौदनम् ।

तिथितत्त्वेस्कांदे—खंडनंनखकेशानांमैथुनाध्वगमेतथा । आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौविवर्जयेत् । **पराशरः**—नर्मदायैनमःप्रातर्नर्मदायैनमोनिशि । नमोस्तुनर्मदेतुभ्यंत्राहिमांविषसर्पतः । **यमः**—भुंजीतह्यार्द्रपाणिस्तुनार्द्रपाणिःस्वपेन्निशि । **विष्णुः**—निद्रासमयमासाद्यतांबूलंवदनात्त्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदांभालात्पुंड्रंपुष्पाणिमस्तकात् । **बौधायनः**—नपर्वणिनश्राद्धेनव्रतीनदीक्षितश्चेति । दीक्षितोदीक्षाख्यसंस्कारवान् । सोप्यवभृथेष्टिंयावत् । **पर्वाणिविष्णुपुराणे**—चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूर्णिमा । पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रांतिरेवच । तैलस्त्रीमांससंभोगीपर्वस्वेतेषुयःपुमान् । विण्मूत्रभोजनंनामनरकंप्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीग्रहेपिकृष्णपक्षस्यतेग्राह्ये । कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमइतिस्कांदादितिपृथ्वीचंद्रः । तन्न । षष्ठ्यष्टम्यावमावास्याउभेपक्षेचतुर्दशी । मैथुनंचनसेवेतद्वादशींचममप्रियामितिटोडरानंदेवाराहविरोधात् । **संस्कारटोडरानंदेकौर्मे**—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्वज्जन्मत्रयाहनि । **कल्पतरौचंद्रिकायांवामने**—नाभ्यंगमर्केनचभूमिपुत्रेक्षौरंचशुक्रेथकुजेचमांसम् । बुधेचयोषित्परिवर्जनीयाशेषेषुसर्वाणिसदैवकुर्यात् । मूलेमृगेभाद्रपदासुमांसंयोषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु । वर्ज्येतिपूर्वार्धानुषंगः । **याज्ञवल्क्यः**—एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेत् । **यत्तुरत्नमालायां** मूलोत्तरयोरुक्तिःसैतद्विरोधादनित्या । **ऋतुः**—ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा । यःस्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थःसन्नोपगच्छति । भ्रूणहत्यामवाप्नोतिनात्रकार्याविचारणेतिदेवलोक्तेः ।

ऋतुदिननियमः संभोगोत्तरंशौचंच । ऋतुमाहयाज्ञवल्क्यः—षोडशर्तुर्निशाःस्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवप

१ विष्णुपुराणे–जरत्कारोर्जरत्कार्यासमुत्पन्नोमहायशा । आस्तीक सत्यसंधोमापन्नगेभ्योमिरक्षतु । रात्रीव्यख्यदायतीइतिरात्रीसूक्तजप्त्वा नमोनदिकेश्वरायेतिनत्वाप्राच्यादक्षिणतोवाशिर कुलाखपेदितिकमलाकार । २ **वामनपुराणे**—बुधेचयोषानसमालभेतपूर्णासुयोषित्परिवर्जनीया ।

चतुर्दशीचशेपाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः । मैथुनप्रशस्तऋतुकालिकद
वेण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेत् । **मनुः**—तासामाद्याश्चतस्रस्तुर्निदितैकादशीचया । चतुर्दशीचशेपाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः । ऋतावुपेयादित्यत्रतायोगात्प्रयोगव्यवच्छेदस्यवि
शरात्रमध्येमैथुननिषिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनांदशानांक्रमेणसंभवस्तत्रपर्वस्वपिमैथुनेदोषाभावः । ऋतावुपेयादित्यत्रतायोगात्प्रयोगव्यवच्छेदस्यवि
ध्यर्थत्वादिति**शंकरोपाध्यायाः** । तन्न । पर्वस्वपिनिषेधात् । अतोयत्रदृष्टार्थोनिषेधःस्मृत्यर्थशास्त्रयोर्विरोधोवातत्रार्थशास्त्रबाधः । **बौधायनः**—
एवमजरोव्रजेत्काम्यंयावत्सन्निपातंचसहशय्यातततोनानोदकस्पर्शनमपिवालेपान्प्रक्षाल्याचम्यप्रोक्षणमंगानामिति । यावत्स्खलनंतावत्सहवाशय्या
ततोनाना पृथक्शयीयातामित्यर्थः । उदकस्पर्शनंस्नानमितिह**रदत्तः** । एतदृतौ । अन्यत्रलेपान्प्रक्षाल्येत्यादि । ऋतौतुगर्भशंकित्वात्स्नानंमै
थुनिनःस्मृतम् । अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवदितिवृ**द्धशातातपात्** मूत्रपुरीपवच्छौचद्वयंकार्यमित्यर्थइति**चंद्रिका** । अनृतावपिस्नान
मुक्तंचं**द्रिकायाम्**—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम् । कृत्वासचैलंस्नात्वातुवारुणीभिश्चमार्जयेत् । **याज्ञवल्क्यः**—नग्नःस्नात्वाच
सुप्त्वाचगत्वाचैवदिवास्त्रियम् । **यत्तुशंखः**—दिवातुमैथुनंगत्वानग्नःस्नात्वातथांभसि । नग्नांपरस्त्रियंदृष्ट्वादिनमेकंव्रतीभवेदिति तदभ्यासपर
मितिशू**लपाणिः** । अत्रमैथुनोत्तरंसहशय्यानिषेधात्तदभावेसहशय्या । सन्निहितभर्तृकायाःपृथक्शयनस्यदंडत्वात् । पृथक्शय्यातुनारीणामश
स्त्रवधउच्यतइतिवचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रियोबालेभर्त्रासहापिवापृथक् । निशिनोशयनंकुर्युःकंचुकीकर्णभूषणैः । हारैश्चकंठसंसक्तैःसहचेद्विध
वास्तुताः । भविष्यंतिनसंदेहःकुर्युःशय्यांपतिव्रताइतिस**ह्याद्रिखंडाच्च** हारादिभिःसहेत्यर्थः । स्नानंपुंसःनस्त्रियाः । तस्याःशुचित्वात् ।
तदाहयो**गयाज्ञवल्क्यः**—उभावप्यशुचीस्यातांदंपतीशयनंगतौ । शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान् । **वृद्धपराशरः**—
चातुर्वर्ण्याशुचिर्नारीकृताभिगमनापिवा । विप्रेमैथुनिनिस्नानंराजकेपिशिरोविना । नाभियावद्विशस्तद्वल्लिंगशौचंचशूद्रके । स्त्रियाविशेषमा
हसएव—नचकुर्वीतसास्नानंनाभेरधस्तुशोधयेत् । **गौतमः**—नमैथुनीभूयशौचंप्रतिविलंबेदिति । **मनुः**—अमावास्यामष्टमीचपौर्णमासी

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमनृतौस्नातकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथाषोडशेहनिपरदेशादागतस्याग्रेऋत्वभावादगमनेदोषोगमनेदातुर्भोक्तुश्चादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्ब्रह्मचार्यैवभवतीति । यत्तुहेमाद्रौशिवरहस्ये—दिवाजन्मदिनेचैवनकुर्यान्मैथुनंव्रती । श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थीनचपर्वस्विति तदनृतुपरम् । ब्रह्मचार्यैवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्निति मनूक्तेः । माधवीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् । तत्रगच्छन्समाप्नोतिह्यानिष्ठफलमेवत्विति वृद्धमनूक्तेः । श्राद्धेब्रह्मचर्यमावश्यकमित्युक्तम् । यत्तुधर्मप्रदीपे—आमेहैमेतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते—स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्चैताःसर्ववर्णेष्वयंविधिरिति । तत्रास्पृश्यत्वंकर्मानधिकाररूपंज्ञेयम् । स्मृत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्याल्पायुष्ट्वादिदोषार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थमित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितइतिव्यासोक्तेश्चेतिटोडरानंदः । अन्येतुस्नानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनिशस्यते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यांव्यवस्थेत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगमनं युग्मास्वितिबहुवचनादितिविज्ञानेश्वरः । अनृतावपिगमनमाहगौतमः—ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धवर्जमिति । यत्तुभारते—अनृतौमैथुनंगच्छेद्बीजस्तैन्यंकरोम्यहमिति तत्स्त्र्यनिच्छापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिगृहीतायांमासेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमासंरेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—प्राग्रजोदर्शनात्पत्नींनेयाद्गत्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्यपसंहितायाम्—वर्षाद्द्वादशकादूर्ध्वंयदिपुष्पंबहिर्नहि । अंतःपुष्पंभवत्येवपनसोदुंबरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततत्संगंबुद्धिमान्नरः । छंदोगपरि

सएव—नदिवासंध्ययोर्न शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासंहसविशेत् । **बौधायनः**—स्वदारेपुनातीर्थेउपेयादिति । तीर्थयोनिः । अप्रियामप्रि मलिनांनवयोधिकांनाभ्यक्तोनरोगपरइति । वयोधिकागतरजस्का । **आयुर्वेदे**—ग्राम्यधर्मेत्यजेत्पत्नीमनुत्तानांरजस्वलाम् । चैत्यश्मशानायतनचत्वरांबु याचारांदुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलांकृशांसूतांगर्भिणीमन्ययोपितम् । वर्णिनीमन्ययोनिचगुरुदेवनृपालये । वालवृद्धोन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगीचमैथुनम् । चतुष्पथे । पर्वण्यनगदिवसेशिरोहृदयताडिनिम् । अत्याशितोधृतःक्षुद्वान्दुःस्थितांगःपिपासितः । तस्यानुयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंन ग्राम्यधर्मोमैथुनम् । वेगोविण्मूत्रादिः । प्रव्यक्तगर्भापतिरन्धियानंमृतस्यवाहंक्षुरकर्मसंगम् । **सांबपुराणे**—नदिवामैथुनगच्छेद्वंधकीमविवक्षिताम् । प्रव्राजिनीनो कुर्यात् । प्रव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासत्रयात्परम् । संगतेत्यर्थः । **गारुडे**—शुष्कमांसाःस्त्रियोवृद्धावालार्कस्तरुणंदधि । त्कृष्टांपिंगलांकुष्ठिनीयोगिनीचित्रिणीस्वकुलजांसंबंधिनीहीनामपस्मारिणीचवर्जयेदिति । प्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिषड्इति ।

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधौतंचरणौसुमार्जितौवरांगनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टांश्रियमान यंति । तथा—साभार्यायागृहेदक्षासाभार्यायाप्रियंवदा । साभार्यायाप्रियप्राणासाभार्यायापतिव्रता । नित्यस्नातासुगंधाचनित्यंचप्रियवा दिनी । अल्पभुक्चाल्पवादाचसततंमंगलैर्युता । सततंधर्मवहुलासततंऋतुगामिनी । एवंयासत्क्रियायुक्तासर्वसौभाग्यवर्धिनी । यस्येदृशीभवेद्भा र्यासदेवेंद्रोनमानुषः । **कौर्मे**—इत्येतदखिलंप्रोक्तमहन्यहनियद्द्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो नकरोतियः । सयातिनरकान्घोरान्काकयोनौचजायते ।

अथदुःस्वप्नशांतिः । **शौनकः**—स्वप्नोत्पातेषुचैतेषुकालरात्र्यधिदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्यादत्रापियत्नतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

ल्पवत् । होमंकुर्यात्प्रयत्नेनरात्रावेवद्विजोत्तमः । उक्तेनैवविधानेनसघृतंपायसंहुनेत् । प्रत्यृचंपायसंहुत्वारात्रीव्यख्यदितिक्रमात् । अष्टोत्तर शतंहुत्वासूक्तेनानेनवित्तथा । स्वप्नाधिपतिमंत्रेणहुनेदष्टोत्तरंशतम् । कालरात्रेर्नाममंत्रेणेत्यर्थः । गुरवेदक्षिणांदद्याद्वस्त्रंहेमपशूनपि । तद्युक्त दक्षिणाभावेप्यशक्तोहोमकर्मणि । हिरण्यंदक्षिणांदद्यात्तदानीमेववाबुधः । वस्त्रकुंभादिसकलंतद्धोत्रेप्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या सुशीलान्वेदपारगान् । भक्ष्यैश्चपायसाद्यैश्चरत्नानिसुबहूनिच । अनेनविधिनायस्तुशांतिंकुर्वीतसंयतः । तस्यवर्षशतायुष्यंभवत्येवनसंशयः । इतिदुःस्वप्नशांतिः ।

अथाशौचेकार्याकार्यनिर्णयः । तत्र**प्रयोगपारिजातेजाबालिः**—संध्यांपंचमहायज्ञान्नैत्यकंस्मृतिकर्मच । तन्मध्येहापयेत्तेषां दशाहांतेपुनःक्रिया । नैत्यकंनित्यश्राद्धम् । पंचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्मस्मृत्युक्तंदेवतार्चनादि । पुनस्त्वर्थे । यत्तु**पुलस्त्यः**—सं ध्यामिष्टिंचरुंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् । नत्यजेत्सूतकेवापित्यजन्गच्छेदधोगतिमिति । यच्च**योगीश्वरः**—संध्यास्नानंत्यजन्विप्रःसप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् । तस्मात्संध्यांचस्नानंचसूतकेपिनसंत्यजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तुमंत्रोच्चारणपरः । सूतकेमृतकेचैवसंध्याकर्मसमा चरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायाममृतेद्विजइतिपु**लस्त्योक्तेः**—मनसेत्यर्घ्यदानान्यपरम् । सूतकेसावित्र्यांजलिंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादितिपै**ठीनसिस्मृतेः** । अर्घ्ये सावित्र्याःप्राप्तावपिपुनर्वचनंमानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्रदशसंख्ययागायत्रीजप्या । आप न्नश्चाशुचौकालेतिष्ठन्नपिजपेद्दशेत्या**श्वलायनोक्तेः**रितिप्र**योगपारिजातः** । अष्टाविंशतिकृत्वोत्रगायत्रींमनसाजपेदिति**देवजानीयेभर द्वाजः** । सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मार्जनंतु नवाकार्यमुपस्थानंनचैवहि । अमंत्रकमितिप्राणायामेमानसोच्चारस्यापिनिवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येतितुसर्वस्यमानसोच्चारेप्राप्तेपिस्मृत्यंतरत्वाद

दोषः । तेनार्घ्यदानवर्जंसर्वंमनसाकार्यमुपस्थानंतुनेतिमाधवप्रयोगपारिजातस्मृतिरत्नावल्यादयः । संध्यायामर्घ्यदानस्यश्रौतत्वात्तदे वाशौचेनुष्ठेयमितिचंद्रिका । विज्ञानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुपदार्थगणनंतदन्यपरिसंख्यार्थम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैयर्थ्यापत्तेः । तेनयावदुक्तमेवमनसाकार्यं उपस्थाननेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिस्पृष्टस्यस्नानाद्यसंभवपरः । एकादशाहप्रातःसंध्याप्याशौचवदेव तत्कालस्यदशरात्रांतःपातात् । तदूर्ध्वंतुशुद्धिदशावत् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालवदेवगौणकालेपितत्करणमिति युक्तं उक्तहेतोरितिकेचित् । निष्कर्षस्तु सूर्योदयोत्तरदंडत्रयस्यमुख्यकालत्वोक्तेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरंशुद्धकालइवसांगसंध्या वदनमिति । अर्घ्यांतामानसीसंध्याप्राणायामविवर्जितेतिच्यवनोक्तेरर्घ्यांतासंध्येति तच्चचंद्रिकाद्यलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचेर्घ्यांता संध्येतिवदन्विधानपारिजातोप्यपास्तः । कात्यायनः—सूतकेमृतकेचैवरोगोत्पत्तौतथाध्वनि । मानसींतुजपेत्संध्यांकुशवारिविवर्जिताम् । आशार्के—आशौचेकर्मणांत्यागःसंध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौतेतुकर्तव्यःशुष्कान्नेनापिवाफलैः । होमःसायंप्रातर्नतुवैश्वदेवः । जन्महानौसगोत्रस्यकर्मत्यागोनविद्यते । शालाग्नौकेवलेहोमःकार्यएवान्यगोत्रजैरितिजाबालस्मृतेः । विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित इतिसंवर्तोक्तेश्च । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरितिसंवर्तेनपंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःपृथङ्निषेधस्तैत्तिरीयाद्यर्थः । तेष पचयज्ञभिन्नवैश्वदेवोक्तेः । हरदत्तस्तु—बह्वृचानांसूतकेपिवैश्वदेवोभवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीतेतिसर्वेषानित्यत्वोक्तावपि—तस्यद्वाव नध्यायौयदात्माशुचिर्यद्देशइत्यनेनाशौचादौब्रह्मयज्ञस्यैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तन्न । द्वावेवेत्यन्वयेनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत एवश्रुतिः—व्रजन्नासीनःशयानोवेति । नतुतस्यैवेत्यनध्यायांतरव्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृतान्नभोजननिषेधादन्नसंस्कारोभवत्येव । तत्रापि—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटाण्डप्रमाणकमितिमृतपितृकस्यपाकांतरपक्षइवसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

आशौचिनोदीक्षाश्रौतयोर्विचारः । **मदनपारिजाते**—शिवविष्णवर्चनंदीक्षायस्यचापिपरिग्रहः । श्रौतकर्माणिकुर्वीतनातः शुद्धिमवाप्नुयात् । श्रौतातिदेशादुपासनादीनिअहरहःस्वाहाकुर्यादन्नाभावेयेनकेनचिदाकाष्ठादितिश्रुतावुपासनहोमोक्तेः । अत्र—कर्मवैतानिकं कार्यंस्नानोपस्पर्शनात्स्वयमिति**हारीतोक्तौ** अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्तात्कालिकीभवेदिति**गोभिलोक्तौ**चवैतानिकपदस्योपलक्षणार्थत्वादाशौचेश्रौतंस्वयंकुर्यात् । स्मार्तेतुत्यागएवनस्वयंकर्तृत्वमिति**प्रयोगपारिजातः** । अन्यएतानिकुर्युरिति**पैठीनसिस्मृतेः** । सूतकेमृतकेचैव अशुचौश्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषुहावयेन्नतुहापयेदिति**बृहस्पतिस्मृतेश्च**श्रौतंस्मार्तंचान्येनकारयितव्यम् । त्यागमात्रेतुस्वयंकर्तृत्वम् ।

यज्ञादावाशौचिनोभ्यनुज्ञा । **याज्ञवल्क्यः**—ऋत्विजांदीक्षितानांचयज्ञियंकर्मकुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । सद्यःशौचमितिसर्वत्रानुषंगः । दीक्षितस्यवैतानोपासनाःकार्याइत्यनेनसिद्धेप्यधिकारे पुनर्वचनंयाजमानेषुस्वयंकर्तृत्वविधानार्थं सद्यःस्नानविध्यर्थंचेति**विज्ञानेश्वरः** । वस्तुतस्तुहारीतवचनादिषुवैतानिकग्रहणादुपलक्षणार्थत्वेमानाभावादन्यद्वाराकरणस्यवचनविनानुपपत्तेश्च स्वयं होमःश्रौतविषयः । अन्यएतानिकुर्युरित्यादीनांविशेषोपादानात् । मृतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्तंकर्मकथंभवेत् । पिंडयज्ञंचरुंहोममसगोत्रेणकारयेदिति**कर्मप्रदीपेजातूकर्ण्योक्तेश्च**नस्मार्तविषयत्वम् । श्रौतेतात्कालिकशुद्ध्याम्नानाच्च । **निर्णयामृतेपि**—स्मार्तउद्देशत्यागंस्वयंकुर्यादन्यद्वाराहोमादिकारयेत् नित्याग्निहोत्रादीनिस्वयमेवकुर्यादित्युक्तम् । तात्कालिकशुद्धिस्तुसंकल्पात्पूर्वक्षणमारभ्यकर्मापवर्गपर्यंतंधर्मयोग्यत्वलक्षणाज्ञेया । अतएव**गोभिलः**—अग्निहोत्रस्यहोमार्थंशुद्धिस्तात्कालिकीभवेत् । पंचयज्ञान्नकुर्वीतह्यशुद्धःपुनरेवसइति । **हारीतोपि**—कर्मवैतानिकंकार्यंस्नानोपस्पर्शनात्स्वयम् । एतेनाशौचेसंपूर्णाग्निहोत्रेस्वयंकर्तृत्वमुक्तम् । नचवैतानिकत्वेनदर्शेपिस्वयंकर्तृत्वापत्तिः । तत्रकार्यत्वमात्रोक्त्यासमाख्याप्राप्तकर्तृबाधेनानुपपत्तेः । अग्निहोत्रेतुलाघवाद्विकल्पप्राप्तस्वकर्तृकत्वनियामकत्वेनोपपत्तेः । यत्तु**प्रयोगपारि**

जातः—अग्निहोत्रेस्वकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वविकल्पः । यच्च**स्मृत्यंतरम्**—वर्जयेत्सूतकेकर्मनित्यनैमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेःसदाशुद्धिःसद्य एवविधीयतइति तत्रपूर्वार्धमाशौचेकर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यनैमित्तिकपरम् । उत्तरार्धंतुवैतानिकपरमिति । तन्न । श्रौतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् । स्वकर्तृकत्वनिषेधाभावाच्च । नचैवंश्रौतंकार्यमितिवचनवैयर्थ्य श्रौतनिषेधाभावादितियुक्तम् । अशुचित्वेनभ्रमप्राप्तश्रौतनिवृत्तिनिरासार्थत्वात् । वैतानोपासनाइति**याज्ञवल्क्योक्ति**र्नित्यकर्मपरा । दीक्षितानामित्यादितुप्रारब्धकर्मणियाजमानप्राप्त्यर्थमिति**स्मृत्यर्थसारः** । स्नानशौचाचमनभोजननियमास्पृश्यस्पर्शेस्नानंकुर्यादिति**टोडरानंदे** । **कालिकापुराणे**—जानूर्ध्वंक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् । नैमित्तिकचतदधःस्रवद्रक्तोनचाचरेत् । आर्त्विज्यंब्रह्मयज्ञंचश्राद्धंदेवयुतंचयत् । गुरुमाक्षिप्यविप्रंचप्रहृत्यैवचपाणिना । नकुर्यान्नित्यकर्माणिरेतःपातेचभैरव ।

अथभोजनोत्तरंकार्याकार्यविचारः । स्नानकार्यसायंसंध्यादेःपूर्वंतदधिकारार्थंतदूर्ध्वंतु । प्रदोषपश्चिमेयामेदिनस्नानसमाचरेदिति **पराशरोक्तेः** । एतच्चदिनासंभवेइति**हेमाद्रिश्चंद्रिका**च । अतःसकल्पःस्नानांगतर्पणाद्यपिभवति । नचानश्नदधिकारित्वाल्लोपः । स्नानाधिकारेतदशक्तौलोपप्रसंगात् । अतएवगौणस्नानाद्यंगीकारइतिचेत् । अत्रापिगौणकालांगीकारइतितुल्यम् । नह्यस्यभोजनार्थत्वेकिंचित्प्रमाणमस्ति । अतएवस्नानेजीवदधिकारित्वमित्या**चारादर्शः** । **संध्यात्रयंचकार्यम्** । सध्यात्रयंचकर्तव्यद्विजेनात्मविदासदेति**मनूक्तेः** । सर्वकालउपस्थानंसध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितइति**विष्णुपुराणे**सूतकादिमध्येपिकथितत्वाच्च । सायसंध्यावद्भोजनोत्तरत्वेप्यविरोधाच्च । नचैवंसर्वदातदापत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तुन—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुङ्क्तेप्रत्यहंगृही । अनातुरःसतिधने सकृच्छ्रार्धेनशुद्ध्यतीति**दक्षोक्ता**वभोजनेएवाकरणेप्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणचरेदितिच । अतएवो**ज्ज्वलायांहरदत्तः**—ब्रह्मयज्ञस्यनित्यत्वेपिप्रातराशेकृतेप्रायश्चित्तमेवनब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रानश्नदधिकारित्वनियमेपिब्रह्मयज्ञप्रकरणे**आपस्तंब**कृतावकृतप्रात

राशइतिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपिन अंनगत्वेतुभवति । देवताश्चमुनींश्चैवपितॄन्नैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसव्रजत्यधइतिहेमाद्रौब्रह्मवैवर्तेअकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्राभुंजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिमुत—भोजनोर्ध्वदेवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । भुंक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायतइत्यनर्चेन्भोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदे**बौधायनेन**पुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तुन अनश्नतेत्युक्तेरितिकेचित् । तन्न । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजइति**संवर्तोक्तेः**—आपद्यपिचकष्टायांपंचयज्ञान्नहापयेदिति**व्यासोक्ते**श्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रायश्चित्तंनतुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अभुक्त्वाबलिकर्मचेति**भारता**द्बलिदानंनेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथदाक्षिणात्यान्ज्ञात्वाप्रतीच्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नंसुधियाव्यधायिश्रीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायद्धृतमतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन । तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्तव्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोमातकातर्गतपेडणेग्रामवास्तव्येन पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरश्रीमल्लक्ष्मणशर्मतनुजनुपा वासुदेवशर्मणा सस्कृतं तच्च मुंबय्या श्रेष्ठिवरैः

तुकाराम जावजीत्यभिख्यैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयंत्रे रामचद्र येसु शेडगेद्वाराकयित्वाप्राकाश्यंनीतम् ।

शाकः १८३७, सन १९१५

Published by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the Nirnaya sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay

॥ इति आचाररत्नंसंपूर्णम् ॥